

TNT@F

Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat

5. évfolyam 2. szám

2015. december

Acsády Judit

Magyar Tudományos Akadémia, Szociológia Intézet

„Beszéljen a szívünk!”¹

Háborúellenes hangok a hazai és a nemzetközi nőmozgalomban az I. világháború idején²

A nőmozgalmak történetével foglalkozó szakirodalom feltárta, hogy az I. világháború Európa-szerte megosztotta a nőmozgalmakat. Több szervezet hazafias kötelességének érezte, hogy támogassa a háborút, és a női jogok elé helyezte hazája megvédésének kérdését. A brit szüfrazsettek egy része például lelkesen állt a katonai szolgálatba a fronton, vagy részt vállalt a hátszágban a hadi ipari termelésben. A progresszív nőszervezetek közül azonban voltak, amelyek más utat választottak, és nyíltan elleneztek a fegyveres harcot és az erőszakot. Kevesebb figyelem fordult azonban a kutatásokban eddig arra, hogy az 1904-ben Budapesten alapított Feministák Egyesülete a háború kezdetétől fogva pacifista álláspontra helyezkedett, és ellenezte a háborút. Az Egyesület lapjában, az 1914-től *A Nő* címmel kiadott folyóiratban rendszeresen háborúellenes írásokat közöltek. Írásaik a hazai média főáramától, az általános háború-párti propagandától, a hazafias lelkesítéstől és a harcban a Monarchiával szemben álló nemzetek elleni gyűlöletkeltéstől eltérő álláspontot fogalmaztak meg. A konfliktusok békés rendezését, és az országok, nemzetek közötti arbitrációt valamint az ellenséges sztereotípiák megszüntetésének fontosságát hirdették. A tanulmány ezt a háborúellenes diskurzust tárja fel, helyezi kontextusba, továbbá korabeli archív dokumentumok alapján rekonstruálja azokat a tevékenységeket, amelyekkel a Feministák Egyesülete hozzájárult a háború okozta szenvedések enyhítésére, így például hadiözvegyek és árvák támogatása, valamint női munkaközvetítő iroda működtetése a háborúban egyedül maradt nők elhelyezkedésének megsegítésére. A tanulmány továbbá feltárja azokat a szálakat, amelyeken keresztül az egyesület kapcsolódott a nők nemzetközi

¹ Az idézet Schwimmer Rózsa 1915-ben elhangzott beszédéből származik, később részletesebben szerepel a tanulmányban.

² A tanulmány az "In a Different Voice: Responses of Hungarian Feminism to the First World War" című írás átdolgozott, újabb kutatási eredményeket tartalmazó, magyar nyelvű változata (In Alison S Fell, Ingrid Sharp (eds) *The Women's Movement in Wartime. International Perspectives. 1914-1919*. London: Palgrave Macmillan, 2007, 105-123).

békemozgalmaihoz. Schwimmer Rózsa az egyesületének alapító tagja, pacifista aktivistaként vált ismertté világszerte. A háborút követően a nemzetközi szervezetekhez csatlakozva a hazai feministák kritikai álláspontot fogalmaztak meg a Trianoni békeszerződéssel kapcsolatban, amely kifejezte, hogy a békeszerződés sajnos újabb konfliktusok forrásává válik, mert a vesztesek súlyos büntetésével a népek önrendelkezésének elvét nem tartotta tiszteletben, valamint nem mérlegelt olyan szempontokat, amelyek a politikai és gazdasági érdekeket méltányosabban figyelembe vették volna. A tanulmány végül kitér azokra a kevésbé ismert kezdeményezésekre, és javaslatokra, amelyeket a felmerülő konfliktusok békés megoldására tettek a korabeli feministák, megelőlegezve és hozzájárulva későbbi nemzetközi szervezetek által is elfogadott dekrétumokhoz.

Bevezetés

„Azonnali, rögtönös békét kívánnak és követelnek az asszonyok, ennek jegyében mindenre képesek — ennek hiányában a teljes kétségbeesés, elkeseredés, erkölcsi süllyedés fogja nyomon követni a ma még csak anyagi, testi leromlást.” — hangzott el 1917 augusztus 11-én Nyíregyházán, ahol a budapesti székhelyű Feministák Egyesülete rendkívüli értekezletet tartott. Az Egyesület helyi tagságán kívül jelen voltak a hadbavonult férfiak feleségei, édesanyjai, hozzátartozói. A gyűlésen szóvá tették, hogy a hadisegély alacsony és nem követi az élelmiszerek drágulását. Továbbá felmerült, hogy élelmen kívül a helyi lakosságnak szüksége van egyéb segélyekre: ruhára, cipőre, tüzelőre, tankönyvekre, valamint orvosi ellátás és gyógyszer térítésére. Felvetették a résztvevők azt is, hogy a helyi hatóságok gorombák a nőszervezet tagjaival és a helybeli asszonyokkal. Az egybegyűltek kifejezték azon igényüket, hogy mivel a hadbavonult férfiak helyett a nők veszik ki részüket a feladatok ellátásából, ezért a helyi döntésekbe is be kellene vonni őket. A jelenlevők egyhangúlag követelték a háború befejezését. Az ülés jegyzőkönyvét több százan írták alá.³

A nők háború elleni tiltakozása az I. világháború idején nem korlátozódott azonban helyi kezdeményezésekre. Épp 100 évvel ezelőtt, 1915-ben Hágában egy háborúellenes rendezvényen, a ‘Nők Nemzetközi Béke Konferenciáján’ (International Women’s Peace Congress) a küldöttek létrehozták a Nők Állandó Béke Bizottságát, (International Committee of Women for Permanent Peace). A szervezet Zürichben 1919-ben tartott második konferenciáját, ahol felvette a ‘Nők Nemzetközi Békeligája’ (Women’s International League for Peace and Freedom, WILPF) nevet, és azóta is működik a világ mintán pontján létrehozott helyi csoportjaival. Bár a szervezetet elsősorban a választójogért küzdő testületekbe tömörült feministák hozták létre, ez mégsem jelentette azt, hogy a szüfrassetek

³ MNL Feministák Egyesülete P999, 1d/2t, 129.

egyhangú álláspontot képviseltek volna 1914 után a háború, és a nők háborúban való részvételének kérdésében. A nemzetközi szervezetek munkáját és álláspontjainak egy részét az utóbbi időben egyre inkább feltárta a szakirodalom, (Sharp 2015) a helyi kezdeményezésekre azonban még viszonylag kevesebb figyelem fordult. A nemzetközi szervezetek helyi csoportjai háború alatti tevékenységének vizsgálata tehát a nőmozgalmak eddig kevésbé ismert oldalát mutatja meg.

A nőszervezetek nem voltak egységesek Európában a háború kérdésében (Kuhlmann 2007) az eltérő álláspontokat képviselők között gyakran még a kapcsolat is megszakadt a háború idejére. A feministák nemzetközi szervezetei azonban (pl. IWSA, WILPF) komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy még a háborúban egymással szemben álló országok képviselői is kitartsanak egymás mellett, a női szolidaritás jegyében közösen léphessenek fel a fegyveres konfliktusok megszüntetése és a békés rendezés érdekében.

A háborúban résztvevő országok hivatalos sajtója és propaganda mechanizmusa azt a képet igyekezett kelteni, hogy a lakosság egyöntetűen támogatja a háborút. A közvélemény befolyásolására mindent elkövettek, hogy erősödjön a militarizmus, a fegyverkezés és hadviselés jelentősége a mindennapok kulturájában, létrejöjjön egyfajta 'kulturális felfegyverkezés', amelynek jelentős részét képezte a szembenálló hadviselő fél elleni ellenséges indulatok keltése és éltetése. A hazai feminista sajtó Európában is különleges szint képviselve határozott, háborúellenes, és feminista filozófiai alapokon álló pacifista nézetet képviselt elsősorban *A Nő* című lap hasábjain — egyensúlyozva a cenzúra mérlegén, a még közölhető és a visszautasított tartalmakkal.

1914 szeptemberében, alig három évvel a fent idézett nyíregyházi deklaráció elhangzása előtt a magyar napilapok lelkes, hadbavonuló férfiak fotóit közzé tették címlapjaikon, amint virággal feldíszített vagonokba szállnak be, hátrahagyott szeretteiknek integetve. A képeken mindenki lelkes volt, hittek abban, hogy igazságos cél érdekében szálltak harcba, és az ellenség legyőzése után még a tél beállta előtt visszatérnek. A mozgósításról közölt tudósítások, mint ahogy például az egyik legolvasottabb hetilap, az *Új Idők*⁴ tudósításai is, kerülték azon zavaró részletek közlését, amely megingathatta az olvasó hitét a háború dicsőséges és igazságos mivoltában. A központilag ellenőrzött sajtó

⁴ Az *Új Idők* 1895-ben alapított konzervatív, képes szépirodalmi hetilap. Rendkívül népszerű volt a nőolvasók körében. Közölt publicisztikai írásokat és divatcikkeket is, háztartási tanácsokat adott, és jelentős levelezési rovata is volt lelki, szerelmi és hétköznapi ügyekben. A nőemancipáció szempontjából egymással ellentétes nézeteket is bemutatott, a tradicionális szempontot épp úgy, mint az új/modern női típusokat.

ekkor elsősorban hazafias érzelmek közlésére szolgált,⁵ és a háború négy éve alatt folyamatosan igyekezett fenntartani a katonai események hősiességének látszatát. Hogyan jelenhettek meg vajon ennek a képnek ellentmondó sajtótermékek, mint például a Feministák Egyesületének *A Nő* című lapja, amely nyíltan és egyértelműen visszautasított a a háborút, beszámolt annak borzalmairól, és romboló hatásairól a hátszországban is?

Cenzúra

1914-ig a sajtó működését az alkotmány szabályozta, a sajtóról szóló 1848-as alaptörvény alapján, amely kimondta a teljes sajtószabadságot és eltörölte a cenzúrát. A szabadságharc bukása után császári manifesztummal hatályon kívül helyezték, majd rendeletekkel helyettesítették” (Rákóczy 18), A kiegyezés utáni módosításokkal (§456) álszent helyzetet teremtettek. Egyfelől a sajtószabadságot biztosító alkotmányos állam mezében tetszelegtek, másfelől azonban különböző szankciókat léptettek életbe a sajtó útján elkövetett bűncselekményekért. Egyes paragrafusokat kifejezetten politikai sajtóvétség esetén alkalmazták. Elzárással volt büntethető a hadseregről való információ közlése, a hűtlenség, a lázadás. Gyakorlatilag cenzúrázhatták az elhangzott szövegeket, plakátokat, képeket, sajtótermékeket, ha azok a fennálló rend, a törvény ellen izgattak. Háború esetére kivételes intézkedés kimondta, hogy a sajtótermékeket megjelenés után, szétküldés előtt be kell mutatni, így tovább erősíthették a sajtó ellenőrzését (§63). A sajtótermékek szétküldését megtilthatták (Rákóczy 19). 1914 júliusában megalakul a Hadi Felügyelő Bizottság Sajtóalbizottsága, amelynek feladata volt „minden az állam és a fennálló rend ellen izgató” közlemény megjelenésének meggátolása. A Bizottság rendeletére a lapok a háborúról csak központilag kapott híreket közölhettek (cenzúrázták a posta és a távírda híreit, így a híreket a sajtó eleve szűrve kapta), az időszaki kiadványok pedig betilthatóak voltak a megjelenés előtt és után egyaránt. Továbbá szabályozták a hírlapok anonim levelezését, elsősorban az ún. frontkatona leveleket, és ellenőrizték a piaci árakról közölt híreket is. A szigorú ellenőrzés a háború párti propaganda zavartalan jelenlétét volt hivatott szolgálni. A hatóságok igyekeztek elkerülni, hogy a hátszországban pánik törjön ki, és minden erejükkel azon voltak, hogy a háborút dicsőséges mivoltában állítsák be a közvélemény előtt. A kritikus hangokat nem tolerálták, és hazafiatlannak minősítették.

A Feministák Egyesületének pacifista írásokat közlő *A Nő* című folyóirata sem kerülhette el a cenzúrát ebben az időszakban. A szerkesztők

⁵ Erről a szempontból ld. még Kérchy Anna elemzését a *Magyar Lányok* c. hetilapról az I. világháború alatti időszakban (Kérchy 2015, 85).

igyekeztek módot találni arra, hogy megkerüljék a hatóságokat, és — bár kis példányszámban és kizárólag előfizetőknek terjesztve — megjelentethessék a lapot a háború ideje alatt. A terjesztést tehát maga az Egyesület intézte, így kevesebb lehetőséget kínáltak a hatóságok számára, hogy leállíthassák a folyóiratot. Az egyesületi tagoknak maguk postázták a lapot, aktivistáik utcai árusítással terjesztették, valamint kivonultak vele különböző rendezvényekre.

A *Nő* 1914-ben jelent meg először, a korábban *Nő és társadalom* című, 1907-ben alapított feminista folyóirat megújult változataként. Kiadójuk a Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Szövetsége volt. Eleinte kéthetente jelent meg, a háború kitörését követően pedig több kevesebb rendszerességgel, havonta. A háborút követően voltak olyan évek, amikor a lap mindössze egy-két alkalommal jelent meg. 1924-ben és 1925-ben egyáltalán nem jelenhetett meg, 1927 után pedig megszűnt. Szerkesztői között volt Schwimmer Rózsa, Pogány Paula, Gróf Teleki Sándorné, később Máday Margit, Glücklich Vilma és Vámbéry Melanie.

Háború ellenesség, nemzetközi feminizmus és pacifizmus a háború alatt

Értelmiségi körök és maguk a pacifisták is megosztottak voltak abban, hogy mit is jelent az igazságos (honvédő) háború. Sokan hangoztatták, hogy a háború egyenesen a haladást szolgálja, és a konfliktus mindkét oldalán voltak olyan hangok, amelyek szerint a háború elkerülhetetlen volt (Székely 57). A háborút viselő országokban alig néhány politikus és közéleti ember fejezte ki nyíltan háború ellenes nézeteit.

Hazánkban az irodalmi életben akadtak háborúellenes hangok. A kibontakozó háborúellenes irodalmi front fő vonalát Ady Endre és Babits Mihály jelentős versei mellett a modern polgári irodalom, elsősorban a *Nyugat* köré tömörült írók tiltakozó megszólalása alkotta (többek között Kosztolányi Dezső, Kaffka Margit, Karinthy Ferenc, Ambrus Zoltán). Emellett a háborúval szembeni álláspontot jelenítették meg a következő szerzők: Szász Menyhért (*Ének a néma mankókról* című verseskötet), Tersánszky Józsi Jenő (*Viszontlátásra drága* című kisregény) továbbá; Krúdy Gyula, Nagy Lajos, Móra Ferenc, Szabó Dezső, Gellért Oszkár, Barta Lajos, Bölöni György, Lányi Sarolta, Dutka Ákos és mások.

A *Huszádik Század*⁶ körül csoportosulók, valamint a polgári radikálisok közül voltak, akik pacifista nézeteket vallottak, és a háborúval szemben

⁶ A *Huszádik Század* a hazai szociológia első folyóirata volt. 1900–1919 jelent meg. 1901-től kezdve a [Társadalomtudományi Társaság](#) adta ki. Szerkesztői: [Gratz Gusztáv](#) (1900–1903), [Kégl János](#) és [Somló Bódog](#) (1903–1906), 1906-tól megszűnéséig [Jászi Oszkár](#).

kritikus hangot szólaltattak meg. Nézeteik gyakran inkább elméleti pacifizmusban nyilvánultak meg (Mérei 45). A pacifista körök általában informális módon, például kávéházakban, vagy magánlakásokban találkoztak. Ezek a körök helyenként érintkeztek a magyarországi szabadkőművesekkel. A Szociáldemokrata Párt a háború alatt sztrájkokat szervezett a szegényes élelmiszer ellátás és a magas árak miatt. A militarizmussal szemben ők is kritikus nézeteket vallottak (Nevelő 118, 120). 1915-ben a magyarországi szociáldemokraták nemzetközi békeszervezetekkel kíséreltek meg kapcsolatot felvenni, de ezek a kezdeményezések gyengék maradtak. 1916-ban kiadtak egy manifesztumot, amely a *Szocializmus* című lapban jelent meg (Nevelő 136, 137). A szociáldemokraták ezt követően azonban a hatóságoktól tartva (hiszen háború ellenes propaganda terjesztésével vádolták őket) nem publikáltak háború ellenes irodalmat, illetve nyíltan nem léptek fel a háború ellen. A legmarkánsabb háborúellenes hangot Magyarországon minden valószínűség szerint a feminista szervezetek hallatták (Galántai 205, 206).

Ha a többi háborút viselő ország nőszervezeteinek reakcióit nézzük, vegyes képet találunk. Angliában a feministák egy része nem ítélte el a hadüzenetet, sokan épp a patriotizmusra hivatkozva (Giesswien 198). Németországban a békeaktivisták egy része kijelentette, hogy egyetért a háborúval, amelyet a haza megvédéseként értelmeztek. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az ország megvédeése nem pusztán jog, hanem morális kötelesség. A harcban álló nemzetek korábban pacifista szervezetei közül is jónéhány humanitárius tevékenységre váltott a háború éve alatt korábbi, nyílt háborúellenes álláspontjuk helyett (Székely 58). A szüfrazsett szervezetekből kinőtt nőcsoportok fellépése markáns különbséget jelentett mindezekkel szemben, hiszen ezek egyhangúlag ítélték el a háborút több országban is.⁷

A Nemzetközi Nőtanács (IWC) 1914-ben Rómában tartott konferenciáján már megjelentek azok a hangok, amelyek felhívták a figyelmet a közelgő háborús fenyegetésre. A kongresszusról szóló riportok beszámoltak arról, hogy a delegációk legaktívabbja épp a magyar küldöttség volt, Glücklich Vilma vezetésével.⁸

Rómában a résztvevők megegyeztek abban, hogy felszólítják az anyákat minden országban, hogy ne vegyenek játékfegyvereket és háborús játékokat gyerekeiknek. Továbbá megfogalmazták azt is, hogy a történelemkönyveket olyan szellemben kellene átírni, hogy azok a más nemzetek, eltérő kultúrák és társadalmak iránti tiszteletre, és elfogadásra tanítsanak.

⁷ A szüfrazsett pacifista kezdeményezéseinek, háború alatti tevékenységeinek feltárásában jelentős kutatók: Ingrid Sharp, Erika Kuhlman és Joanna Shearer.

⁸ *A Nő* 1, 1914:199.

Fél évvel a háború kitörése után, 1915 tavaszán két békekonferenciát is tartottak Hágában. Az első konferenciát — amely április 7–10. között zajlott — holland béke aktivisták szervezték. Résztevői különféle nemzetközi pacifista szervezetek voltak. A kongresszus elfogadott egy ún. minimálprogramot, amely kimondta, hogy:

- el kell utasítani más országok területének annektálását,
- az államnak garantálnia kell a kisebbségek jogait,
- állandó béke bizottságokat kell alakítani,
- korlátozni kell a háborús készültséget és a fegyverkezést.

A határozat ellenére a kongresszust nem tartották erőteljesnek és hatékonynak.

A második rendezvényre, Nők Nemzetközi Béke Konferenciája címmel (International Women's Peace Congress), április 28. és május 1. között került sor. Ezen a kongresszuson 1200 küldött jelenlétével alakult meg a máig is működő szervezet, a Nők Nemzetközi Békeligája (Women's International League for Peace and Freedom, WILPF), annak érdekében, hogy tanulmányozzák, a nyilvánosság előtt ismertté tegyék és megszüntessék a háború kirobbanásának okait, és enyhítsék a háborús károkat. Hasonlóan az előző kongresszushoz, ezen is elfogadtak egy határozatot, amely az alábbi két elven alapult:

1. Egy területet sem szabad erőszakosan annektálni, az adott terület férfi és női lakosainak beleszólása nélkül.
2. Minden nemzetet megillet az autonómiához és demokratikus parlamenthez való jog. A nemzetközi kapcsolatokat, a külpolitikát demokratikus intézményeknek kell felügyelniük.⁹

Határozatukat eljuttatták a háborút viselő országok vezetéséhez.

Később a háborút követő béketárgyalások kapcsán a WILPF a wilsoni elveket támogatta, amely garantálhatta volna a későbbi fegyveres konfliktusok elkerülését, és amely elismerte volna a nemzeti önrendelkezést. A Feministák Egyesületének folyóirata, *A Nő* 1918. őszi számának címlapján közölték a wilsoni pontokat. A későbbiekben több helyen is kifejtették és következetesen képviselték, hogy nem tartják igazságosnak a Trianoni béke pontjait, és úgy vélték, hogy ez a szerződés sok érdeket sért, nem veszi figyelembe a helyi lakosság etnikai összetételét, így újabb konfliktusok forrása lesz. Ugyanakkor mindvégig hangsúlyozták, hogy a felmerülő konfliktusokat békés úton kell

⁹ A határozat pontjait közölte az *A Nő* c. folyóirat az 1915 júniusi számában. 73-75. A határozat pontjait közli a WILPF-ről írott tanulmányában Erika Kuhlman (2007).

megoldani, a népek önrendelkezési jogának elismerése alapján. A békekötés alapjául szolgáló feltételek, az újonnan húzott országhatárok átértékelését csakis a fegyverkezés megszüntetése, a leszerelés, a nemzetiségi kisebbségek védelme, és a kereskedelmi jogok szabadságának tiszteletben tartása mellett tartották elképzelhetőnek. Ezek az elvek megegyeztek az 1920-ban megalapított Népszövetség (League of Nations) elveivel. A nőszervezetek konkrét javaslatokat is megfogalmaztak és képviselték ezt az álláspontot a legkülönbözőbb nemzetközi fórumokon.

A legnevesebb női választójogi szervezet, a Nemzetközi Szüfrazsett Szövetség (IWSA) tevékenységét korlátozták a háború alatt, és a küldöttek az 1913-as, Budapesten megrendezett kongresszus után hasonló módon egészen 1920-ig nem találkozhattak újra. A háború évei alatt azonban aktív maradt a szervezet, a tagok elsősorban levelezés, hírlevelek, és — az adódó alkalmi lehetőségek szerint — személyes találkozások útján tartották a kapcsolatot. A békés rendezés, és a háború okozta károk enyhítésének kérdése mellett komoly erőfeszítéseket tettek a hátszágban élő nők életkörülményeinek javítására. Támogatták a hadi özvegyeket, az árvákat, a háború után pedig segítették a frontról és hadifogságból hazatérő katonákat.

Az 1915-ben rendezett hágai konferencia szervezőinek egyike Aletta Jacobs volt a Holland Női Választójogi Szövetség elnöke, az első diplomás holland orvosnő volt. 1906 óta — amikor előadást tartott Budapesten — jó kapcsolatot ápolt a magyarországi feministákkal.

A Nők Nemzetközi Állandó Béke Bizottságában szintén voltak magyar tagok. Jane Addams elnök mellett Schwimmer Rózsa és Aletta Jacobs töltötték be az alelnöki tisztségeket. A Magyar Nők Állandó Béke Bizottságát a Feministák Egyesülete alapította a nemzetközi szervezet magyarországi tagozataként. Az alapító tagok között szerepelt Schwimmer Rózsa és Glücklich Vilma, több más ismert feminista személyiség mellett, mint Groák Ödönné, Perczelné Kozma Flóra és Teleki Sándorné. A nemzetközi alapelvekhez hasonlóan ők is azt vallották, hogy a nemzetközi konfliktusokat erőszakmentesen kell rendezni, és hogy a nők választójoga a béke megőrzésének szükséges előfeltétele. Ez a meggyőződés tükröződik Schwimmer Rózsa egy korabeli beszédében: „Beszéljen a szívünk! Túlságosan hosszú ideig uralkodott a férfiak esze — és íme hova jutottunk. legalább most kérem önöket hadd beszéljen eszükön keresztül a szívük” (Schwimmer 1915).

A magyar feministák széles nemzetközi kapcsolatrendszerrel bírtak. Kapcsolataik fennmaradtak a háború alatt az antant országait is beleértve. A francia szüfrazsettek levele a budapesti feministákhoz jól példázza azt az erőfeszítést, amelyet a nőszervezetek tettek annak érdekében, hogy túllépjék a korlátokat, amelyek az országok ellenséges mivoltából eredtek: „Teljesítsük népeink iránti kötelezettségeinket, de ne legyünk egymással ellenségesek.

Igyekezzünk másokkal méltányosak lenni. A nők szerepe most, hogy igazságos bírák legyenek.”¹⁰ A Nemzetközi Szüfrazsett Szövetség hivatalos lapja, a *Just Suffragist* szerkesztője szintén szolidaritását fejezte ki, amikor londoni irodájából az alábbiakat írta: „Örülök, hogy újra hallok a tevékenységeikről.” Hozzátette, milyen kellemes emlékeket őriz az IWSA 1913-as, Budapesten tartott kongresszusáról, és bár hadban álló országokat képviselnek, nem érez ellenségesen a magyarok iránt.¹¹

A magyar feminista mozgalom vezető alakjai, Glücklich Vilma — a Feministák Egyesületének alapító tagja és elnöke, ismert béke aktivista volt korai haláláig, 1920-ig — valamint Schwimmer Rózsa kulcsszerepet játszottak a nemzetközi szálak életben tartásában. Schwimmer Rózsa a magyar feminizmus meghatározó személyisége volt, és 1914-re már több évtizedes, a társadalmi igazságosságért kifejtett munkásság állt mögötte. Már gyermekként a családban szívta magába a radikális és progresszív nézeteket — anyai nagybátyja, a *Pester Lloyd*¹² tudósítójaként pacifizmusról, feminizmusról és társadalmi kérdésekről szóló könyvekkel látta el, (Zsuppán 8) később pedig tudatosan tájékozódott nemzetközi nőmozgalmak tevékenységeiről, „számos különféle irányzatú, külföldi publikációs fórummal vette fel a kapcsolatot, kéziratokat küldött, és információkat kért” (Zimmermann 69). Több szervezet alapításában is közrejátszott. Számos ország progresszív mozgalmának neves képviselőjével állt levelezésben, köztük volt Aletta Jacobs, Augusta Rosenberg, Charlotte Perkins Gilman, Jane Addams és Carrie Chapman Catt.

Schwimmer gondolkodására nagy hatással volt az osztrák radikális pacifista, Bertha von Stüttner, aki nőként elsőként nyerte el a Nobel béke díjat. Budapesti előadása során 1906-ban valószínűleg személyesen is találkozhattak. Schwimmer egy írásában a „legkiemelkedőbb teljesítményt létrehozó” nők között említi Bertha von Stüttner, aki „az emberiség boldogulásán” munkálkodik (Schwimmer 1914a, 30). Schwimmer Rózsa radikális pacifizmusának egyik első megnyilvánulása a háború kitörésének megakadályozása ügyében indított akciósorozat volt. 1914-ben őt jelölték ki az IWSA londoni irodája sajtófelelősének, és ebben a minőségében több békeakcióhoz is csatlakozott. Lloyd George a memoirjában megemlíti a következő esetet: 1914-ben a Downing street-en egy nyilvános gyűlésen felszólalt egy magyar nő, felhívva a figyelmet a közelgő háborús fenyegetésre. Ebben az időszakban a Nemzetközi Szüfrazsett Szövetség felhívást intézett államférfiakhoz, hogy békítőleg járjanak közbe, és minden erejükkel legyenek a béke megőrzésén (Zsuppán 20). A londoni iroda sajtófelelőseként

¹⁰ A levelet közölte *A Nő* c. folyóirat. 1915: 26.

¹¹ *A Nő*, 1915: 26.

¹² Német nyelvű, Pesten megjelenő szabadelvű napilap. 1854-ben alapították. Az első világháború előtt [Bertha von Stüttner](#) osztrák [Nobel-békedíjas](#) író írásait is közölték.

Schwimmer Rózsa szervezte az első Európából induló békemissziót Wilson elnökhöz az Egyesült Államokba. Schwimmer 1914 szeptemberében személyesen is részt vett ebben a misszióban a delegáció tagjaként. Még ugyanebben az évben a londoni IWSA iroda felhívást intézett a háborús konfliktusban érdekelt felek nagyköveteinek, hogy kerüljék el a vérontást, és a nemzetek közötti konfliktust békés úton rendezzék.¹³ Míg Schwimmer Angliában volt, tanúja lehetett annak, hogy a brit nőmozgalom a háború hírére kettészakadt: patrióta és pacifista oldalakra.

Schwimmer Rózsa a kezdetektől fogva ellenezte a háborút. Röviddel a háború kitörése után Carrie Chapman Catt-tel az Egyesült Államokba utazott, ahol fáradhatatlanul dolgozott Wilson elnök békéltető tervein. 1915 januárjában az Egyesült Államokban több pacifistával együtt megalakították a Nők Békepártját (Women's Peace Party). Schwimmer Rózsa a szervezet külügyi titkára lett, az elnökké Jane Addams-t, tiszteletbeli elnökké pedig Carrie Chapman Catt-et választották. Ezt követően Schwimmer Rózsa Nebraska államban előadásokat tartott, majd a Kongresszusban részt vett a női választójogról szóló meghallgatásokon. 1915-ben felkereste az automobil gyáros Henry Fordot¹⁴ a Béke Hajó nevű kezdeményezés tervével. A szociálpolitikai intézkedéseiről is jól ismert milliomos gyáros mindenben támogatta Schwimmer Rózsa elképzeléseit. Így, még abban az évben, december 4.-én az Oscar II nevű óceánjáró kifutott a New York-i kikötőből (Csizmadia 2015). A hajón utazó békedelgáció küldöttei a tervek szerint arra tettek volna kísérletet, hogy összehozzák az európai semleges álláspontot képviselő gondolkodókat és béketárgyalásokat kezdeményezzenek Wilson elnök elvei alapján. (Zsuppán 20). A kezdeményezés résztvevői ugyan nem osztottak minden részletkérdésben azonos véleményt, az út eredményeképpen Stockholmban mégis létre jött az ún. „semleges államok konferenciája”. Az utat követően Schwimmer Rózsa később, még ugyanebben az évben egy rövid látogatás erejéig visszatért Magyarországra. Előadásokat tartott és kampányolt a béke érdekében. Háború alatti tevékenységei és írásai kapcsán Schwimmer Rózsa mind a nemzetközi, mind a hazai békemozgalom kulcsszereplőjévé vált.

Magyar feministák tevékenysége és publikációi a háború alatt

A hazai feministák a béke érdekében tett erőfeszítések, a hadiözvegyek és árvák megsegítése mellett elsősorban a szociális rászorultság elve alapján a nők

¹³ A felhívás szövegét ld. *ANő*. 1914b, 305.

¹⁴ Henry Ford pacifista, háborúellenes fellépésére utal, hogy az I. világháború idején nem vállalt hadiszállítást, és katonai célokra nem készített autókat (Csizmadia 2015).

munkavállalását és a nők szakképzésének bővítését támogatták. Emellett folytatták politikai munkájukat a nők egyenjogúsításáért.

Magyarországon a többi háborút viselő országhoz hasonlóan az I. világháború jelentős változásokat hozott a nők munkavállalásának terén. A férfiak besorozása miatt többféle munkakörben is munkaerőhiány lépett fel, így szükség lett arra, hogy ezeket az állásokat nők töltsék be. A Feministák Egyesülete került ezzel kapcsolatban az ideológikus megközelítést, álláspontjuk szerint a szükséghelyzetekre kellett megoldást keresni. Így ebben az esetben a nők munkavállalása nem értelmezhető feltétlenül a női emancipáció diadalának. A hátszágban tevékenykedő feministák tehát egyrészt arra törekedtek, hogy támogassák a rászoruló nők munkavállalását és ugyanakkor tovább lobbizzanak a női szakképzési lehetőségek bővítésért.

1916-ban Budapesten konferenciát szerveztek, amelyre szakközépiskolák igazgatóit hívták el és a lányok felvételét sürgették ezekbe az iskolákba. Bár a hatóságok betiltották a konferenciát, a tervezett előadások szövegét kiadták egy füzetkében. Ebben nyomon követhető egyfajta attitűdváltás, nyitás a tekintetben, hogy kezdték elfogadnia a nőket azokban a szakmákban, amelyekre korábban alkalmatlannak találták őket, mint például fotográfus, bolti eladó, kalauz, kalapkészítő, cukrász és felszolgáló.

A Feministák Egyesülete Munkaközvetítő irodát hozott létre, amelynek tevékenységéről folyamatosan beszámoltak a lapjukban, így 1914-ben már kiközvetítettek többek között nevelőnői, tanítónői, újságárúsnői, ápolónői, elárúsítói, építőmunkás, földmunkás, gyári munkás, háztartási alkalmazott, napszámos, szállodai és fürdőalkalmazott valamint kannamosói állásokat. Más szervezetekkel és a helyi hatóságokkal együttműködve nyomon követték a megüresedő álláslehetőségeket, és támogatták a nőket, hogy megfelelően fizetett és megfelelő szakmai végzettséget igénylő munkát találjanak. Beszámolnak egy szélesebb társadalmi összefogásról is: „kedvezőbb gazdasági helyzetben levő asszonyok..., eddig mozgalmunktól teljesen távol álló, sőt avval szemben azelőtt ellenséges magatartást tanúsító nők is — felajánlották segítségüket.”¹⁵ A munkaközvetítő hatékonyságát mutatja, hogy 1914 októberére már több ezer állást közvetítettek ki. A feministák megfogalmazása szerint azzal, hogy a hadba vonult férfiak családját támogatják segítenek „begyógyítani a háború okozta sebeket.”¹⁶

Mindemellett műhelyeket, varrodát, továbbá nappali foglalkoztatót működtettek és napközi otthonokat tartottak fenn iskolás korú gyerekeknek, akiknek az édesanyja dolgozott. Megszervezték a kézműipar jelleggel előállított termékek alternatív terjesztését, ugyanis, a kiskereskedelem kizárásával közvetlenül a megrendelőnek szállították. Így tisztességesbb

¹⁵ *A Nő*, 1914 augusztus, 301.

¹⁶ *A Nő*, 1914 október, 330.

darabbért tudtak fizetni alkalmazottaiknak, ugyanakkor az áraikat alacsonyan tudták tartani. Többször hangsúlyozták, hogy arra törekednek, ne legyen kizsákmányolás a műhelyekben.¹⁷ Az Állami Munkaügyi Hivatal ebben az időszakban hivatalos partnernek tekintette az Egyesületet, amely felelős volt a nők foglalkoztatásának kérdéséért.¹⁸ Érzékelhető tehát, hogy a szervezet egyfajta egyensúly létrehozására törekedett a hivatalos működés és a radikális pacifista hang terjesztése között.

A Nőtisztviselők Országos Egyesülete statisztikát vezetett ebben az időszakban a munkerőt indokolatlanul elbocsájtó cégekről, amelyet nyilvánosságra hoztak és a hatóságoknak is bejelentettek. Figyelemmel kísérték a munkafeltételek betartását és a munkavállalók érdekvédelmének alakulását.¹⁹ A munkavállaló nők és a hadi özvegyek támogatására a Feministák Egyesülete létrehozta az Anya és Gyermekvédelmi Bizottságot.

A szociális munka és a békekampány mellett a feministák Magyarországon továbbra is hangsúlyozták a nők politikai jogainak fontosságát. Politikailag továbbra is semleges álláspontra helyezkedtek: politikai pártok programjaitól függetlenül hirdették az egyetemes humanizmus elvét, és céljuk az egész társadalom jobb létének elérése volt. Ugyanakkor egyértelműen kiálltak bizonyos politikai értékek, például a demokrácia mellett, amelyet a nők felszabadításával véltek megvalósíthatónak. A nők szavazati jogának kérdése új kontextust nyert a háború alatt. A nők szavazati jogáról úgy vélték, hogy képes lehet csökkenteni a militarizmust, és befolyással lehet a kormányokra, hogy szüntessék be a háborút, és elkerüljék a nemzetközi konfliktusok erőszakos megoldásait.²⁰ Bár volt néhány országgyűlési képviselő, aki egyetértett ezzel az állásponttal, a nők szavazati jogáról szóló beterveztést mégis elutasították.

A feministákat támogató parlamenten kívüli erők közül meg kell említeni a budapesti Galilei Kört, amely szintén pacifista akciókat kezdeményezett a háború alatt. A csoport elsősorban értelmiségiekből és egyetemistákból állt. 1916-ban a Galilei csoport más nőszervezetekkel együttműködve fejtett ki tevékenységet a béke érdekében. 1917-re radikálisabb hangot szólaltattak meg. Anti-militarista nézeteik radikális forradalmi nézetekkel párosultak. 1918-ban a csoport több nőtagját letartóztatták, egy anti-militarista kampányban való részvételért, és a csoportot betiltották (Nagyné Szegvári 78).

A Nő című feminista folyóirat kiadását elsősorban az előfizetők tették lehetővé. Az Egyesületnek meg kellett találnia a helyes egyensúlyt a saját

¹⁷ *A Nő*, 1914 október, 330.

¹⁸ *A Nő*, 1914 augusztus, 301-302.

¹⁹ *A Nő* minden egyes számában közölték a releváns információkat.

²⁰ *A Nő*, 1916, január: 15.

pacifista radikalizmusuk publikálása és a hatóságok által való elfogadottság között. Korábban a főváros számos kezdeményezésüket támogatta, köztük az 1913-as Nemzetközi Választójogi Kongresszus megszervezését és lebonyolítását (Acsády 1999, 303). Folyóiratuk megjelentetését valószínűleg jelentős szociális tevékenységük miatt nézték el a hatóságok. 1916-ra, mikorra a politikai légkör egyre kevésbé lett toleráns a folyóiratot folyamatosan cenzúrázták, és egyre több cikk megjelentetését tették lehetetlenné. A megjelenő publikációkban üres oldalak és hasábok jelölték a cenzúrázott írások helyét.

A *Nő* című folyóirat pacifista írásainak szellemisége

A *Nő* kezdettől fogva többféle nézőpontot is közölt a háborúval kapcsolatban, bár a lap szerkesztőinek saját álláspontja mindvégig explicit maradt.

Ez röviden a következő volt:

1. A háború nem szükségszerű (egyes korabeli teológiai és materialista érvek a háborút igazoltnak vélték, akár, mint Isten akaratának, vagy a természet törvényeinek érvényesülését).
2. A nemzetek között gazdasági, területi és egyéb konfliktusokat békés úton kell megoldani.
3. A demokratikus rendszerek hivatottak arra, hogy az autoritarianizmust és militarizmust megfékezzék és megakadályozzák a háborúkat.
4. A feminizmust magától értetődően pacifistának tekintették, amely a nemzetek közti kooperációt és a konfliktusok békés megoldásának szükségességét vallja.

A lap értelmezésében a háború a nyílt férfierőszak manifesztációja. A szerkesztők szerint a militarizmus a maskulin identitást táplálja, amely a férfiak jelentőségét hivatott hangsúlyozni. A csatatér maga a férfi felsőbbrendűség lázalom-szerű megvalósulása.²¹ Vannak olyan államok, mint például Norvégia, ahol a férfiak partnerként tekintenek a nőkre a politikában, (hiszen Norvégiában akkor már rendelkeztek a nők választójoggal) és ez a tény közrejátszik abban, hogy elkerüljék a hadbalépést (Szegevári 2, 3). Egy férfiszervező álláspontja szerint pedig, ha a férfiak többre értékelnék saját életüket, nem vállalkoznának arra, hogy harcoljanak (Arnold 203).

Azok a férfiak tehát, akik nem értettek egyet a háború patriarchális igazolásával, elvileg azon a pacifista oldalon álltak, mint a nők, akiket a

²¹ *A Nő*, 1914b szeptember, 305.

feministák hajlamosak voltak egységesnek tekinteni ebben a kérdésben. A lap azt sugallta, hogy a háború minden nő érdekét egyformán sérti. Az Egyesület által kialakított feminista álláspont magától értetődően volt pacifista is egyben: nem támogatták a nők részvételét semmilyen, katonai szolgálatban. Határozottan szembenálltak azzal a nézettel, hogy a nők mozgósítása háborús konfliktusok esetén része lenne az emancipációs folyamatnak. Az I. világháború idején a magyar hadseregben korlátozott lehetősége volt a női részvételnek. Bevonulhattak, mint fronton szolgáló orvosok, de a harcokban résztvevő katonákként nem. Ez sok tekintetben megfelelt a korabeli gyakorlatnak Európa-szerte. Egyedül a forradalom utáni Oroszország tette lehetővé hivatalosan a nők számára a fegyveres harcokban való részvételt, és sok nő ténylegesen szolgált veszélyes helyzetekben a fronton (Shnyrova 160).

A *Nő* feminista munkatársainak szellemiségétől idegen volt a gondolat, hogy a nők bevonuljanak. A nők antimilitarizmusát — esszencialista és maternalista elemeket is tartalmazó kiindulópontból — természetesnek és magától értetődőnek tartották. Úgy vélték katonai szolgálatra csak az a nő vállalkozik, akiben nincs feminista tudatosság vagy túl impulzív alkat.

Perczelné Kozma Flóra, a feministák köréhez tartozó unitárius lelkész nő egy 1915 áprilisában publikált írásában jól összegezte az Egyesület értékrendjét és mindazokat a pontokat, amelyeket a háború idején többen is felvetettek és támogattak. Felhívta a figyelmet többek között az értelmiségiek felelősségére. Fontosnak tartotta, hogy az értelmiségiek támogassák a háború ellenes mozgalmakat, hiszen a nemzetek közötti fegyveres konfliktusok a kultúrák vívmányait és az emberi értékeket rombolják le. Úgy vélte, hogy manipuláció áldozatai mindazok, akik örülni tudnak az ellenség veszteségeinek. Írásában hangsúlyozta, hogy Magyarországnak nem volt más választása, mint az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia részeként részt vegyen a háborúban. Ugyanakkor szemben a korabeli propagandával úgy vélte Magyarország érdekeit nem szolgálhatja a háború. Az állampolgároktól elvárták, hogy hőiesen áldozzák életüket, és büszkén gyászolják halottaikat, hiszen azok a nemzetért haltak meg. Ugyanakkor Perczelné szerint az erőszakos halál nem erény. Tiltakozott az ellen a közkeletű nézet ellen is, hogy a túlnépesedés kompenzációja lenne a háború. Az akkoriban úttörőnek számító születésszabályozás mellett kiállva érvel úgy, hogy túlnépesedés megelőzésére inkább tervezni kellene a születendő gyerekek számát. (Perczelné 15). Álláspontjára feltehetőleg hatott Charlotte Perkins Gilman előadása, amely 1913-ban hangzott el a Budapesten megrendezett IWSA kongresszuson, ahol így fogalmazott:

a túlnépesedés szokta előidézni a háborút és belső ellenségeskedést; miért kell egymást ölniük az embereknek? Sokkal helyesebb, ha túlszaporodás

esetén — nem léhaságból, de lelkiismeretességéből — korlátozzuk a szülések számát.²²

„Pacifizmus és feminizmus” című cikkében Giesswien Sándor, parlamenti képviselő, és egyben a magyarországi Békeliiga elnöke John Ruskinra hivatkozva fejtette ki, hogy bár ez a két fogalom utópikusnak tűnhet, meg kellene jelenjenek a reálpolitikában a társadalmi igazságtalanság elleni szociális reformokban (Giesswien 1914, 198). Továbbá úgy érvelt, hogy míg a múltban lehettek igazságos háborúk, a modern korban már nem. Az egyes társadalmaknak tehát más módokat kell találni a konfliktusok rendezésére. A háborút gazdaságilag ráfizetésesnek vélte, elsősorban a hadikiadások és a fegyverkezési verseny miatt. Ezek a jelentős kiadások újabb társadalmi egyenlőtlenségekhez vezethetnek. A nőmozgalmaknak Giesswein szerint tehát jó okuk van tiltakozni a háború ellen.

A Nő című lap rendszeresen számolt be nemzetközi pacifista megmozdulásokról, és közölte külföldi szerzők írásait is. Rögtön az első számban, 1914-ben jelent meg Ellen Key világbékéről szóló cikkének („Le problème de la paix”) fordítása. A szerző a nőket arra tartotta hivatottnak, hogy tegyenek a békéért, például azzal, ahogy gyermekeiket nevelik. Kiemelte a szavazati jog jelentőségét is, amely lehetővé tenné a nők számára a politikai döntésekben való részvételt.

Charlotte Perkins Gilman magyarul „Elmélkedés a háborúról” címmel megjelent, 1915 januárjában publikált cikkében értelmetlenségnek nevezte a háborút. Gilman szerint a háborúkat azért vívják, mert egyes nemzeteket érdek sérelem ér, vagy azért mert új területek meghódításával kívánnak gyarapodni. Visszautasította azt a nézetet, hogy a háború természetes lenne, és úgy tartotta, hogy a civilizált világban nem lenne szükségszerű.

A Feministák Egyesülete saját szerepét egyfajta őrangyal szerepében látta, amely megmenteni hivatott az emberiséget a fájdalomtól és a haláltól. Mivel a háború társadalmi, kulturális és morális romláshoz vezet minden társadalomban, a győztes kilététől függetlenül az egész emberiség vesztes. A feministák lapjukban anyai aggodásukat fejezték ki a fiatal hadbavonult férfiakért, és szolidaritásukat minden szenvedővel, akár a fronton, akár a hátszágban.

A magyarországi feministák politikai beszédmódja — hasonlóan a Nemzetközi Szüfrazsett Szövetséghez — egyaránt tartalmazott modernista és tradicionális elemeket. Az IWSA petíciójának szövege jól példázza ezt a kettősséget:²³

²² Charlotte Perkins-Gilman előadásai: „Egy új világ új anyái.” *Nő és a társadalom*. 1913. július-augusztus VII. évf., 7-8. szám, 131.

²³ A petíció szövegét *A Nő* 1914 szeptemberi különszámában közzé tették.

mint az emberi faj anyái nem maradhatunk az események tétlen nézői. Felhívjuk valamennyi ország kormányait, hogy előzzék meg ezt a szörnyű szerencsétlenséget. [...] Mi asszonyok mindazt, amit értékesnek tartunk és legtöbbre becsülünk, családot, baráti kört, otthont veszélyeztetve látjuk. Ne fuljon vérbe a civilizált világ nagyobbik fele. (*A Nő* 1/17:1)

A felhívást 26 ország aktivistái írták alá, és benyújtották kormányaiknak.

A lap erkölcsi kötelességének érezte, hogy a gyengék és kiszolgáltatottak védelmére keljen, és támogassa azokat, akik segítséget szenvednek. Mindez megjelent az Egyesület szociális és jótékonyági tevékenységében, továbbá az elnyomott nemzetekkel való szolidaritás formájában is, amit jól mutat Schwimmer Rózsa írása abból az alkalomból, hogy Oroszország Finnország anektálására készült (Schwimmer 1914, 110).

A Nő ugyanakkor határozott anti-sovinizista nézeteket vallott. A szerzők rámutattak, hogy a nemzetek között ellenségeskedés fenntartása és szítása a hatalmon lévők érdeke, és a háborús propaganda része. Még akkor is, ha a társadalom nagy része nem érez ellenséges érzést más népekkel szemben, a hivatalos sajtó előszeretettel gerjeszti a gyűlölködés hangulát, hogy igazolják a háborút.²⁴ A következő generációk jobb élete csak akkor lehetséges, ha már nem fenyegeti őket „revans-sovinizmus”, vagyis faji, etnikai vagy vallásos különbségek miatt érzett gyűlölet. Az Egyesület javaslata a háború végén megfogalmazódó béketárgyalásokhoz szintén tartalmazta az anti-sovinizmus gondolatát. Álláspontjuk kialakításakor ezt az elvet igyekeztek összeegyeztetni Magyarország saját érdekeivel. Ezzel meg kívánták előzni a nemzetek közötti újabb ellenségeskedés kialakulását. Úgy vélték, a nemzetek érdekeit könnyen kijátszhatják egymás ellen azok a hatalmak, amelyek a fennálló, helyi konfliktusokról nem vesznek tudomást. 1918-as, a wilsoni béketervekhez kapcsolódó felhívásukban arra szólították fel a nőket, hogy emeljék fel szavukat a lehető legjobb megoldás megtalálása érdekében, amely a szomszédos népek közötti megbékélést szolgálná.²⁵

Összegzés

A hazai feminizmus 1914-1919 között a hazafias sajtó hangjától eltérő módon viszonyult a háború kérdéséhez, ugyanakkor aktívan támogatta mindazokat, akiket háborús veszteség ért. A társadalom legvédtelenebb csoportjai, köztük a nők és a gyerekek számára többféle gyakorlati segítséget nyújtottak. A magyar feministák, többek között Schwimmer Rózsa és Glücklich Vilma

²⁴ *A Nő* 1915 január 5.

²⁵ *A Nő* 1918, címlap.

fáradhatatlanul tevékenykedtek a nemzetközi békemozgalmában is. Igyekeztek tovább erősíteni a már meglévő kapcsolatokat a Nemzetközi Szüfrazsett Szövetségen keresztül, és nyitott kommunikációt fenntartani azokkal a tagországokkal, akik a háború következtében a hivatalos politika szempontja szerint ellenséges oldalon álltak. Pacifista ideályaikat fenntartó társaikkal együtt a magyar feministák úgy vélték, hogy a nők természetüknél fogva pacifisták, és amennyiben a szavazati jog lehetővé tenné, hogy nagyobb hatással legyenek a politikai döntésekre, a társadalmat békésebb értékek és nagyobb társadalmi igazságosság felé vezérelnék. Ezért a Feministák Egyesülete ebben az időszakban is folytatta a nők teljes és általános választójoga melletti agitációját. A választójog kérdése az I. világháború után is égetően fontos maradt, hiszen az 1918-ban elnyert jogokat az 1920-as évek rendeletei többször is korlátozták.

Az IWSA 1915-ben, Hágában megrendezett konferenciája, és az ott 26 ország delegációi által aláírt petíció példázta más nagyobb szabású rendezvényt együtt a feministák elszántságát, hogy egy világméretű összefogás keretében összehozzák a politikailag aktív nőket, hogy véget vethessenek a háborúnak. A hágai határozat kimondta, hogy a béke fenntarthatósága érdekében és a jövőbeni háborúk megakadályozása végett a háború ne lehessen többé nemzetközi konfliktusok megoldásának módja. 1917-ben, a nők második nagy nemzetközi békekonferenciáján, a WILPF megalakulásakor Zürichben a résztvevők kiálltak annak jelentősége mellett, hogy a békés rendezés alapjait képező tárgyalásokon nők is részt vehessenek. A béketárgyalások menetére azonban a nő delegációk már nem tudtak kellő nyomást gyakorolni. Az ezt követő években a nemzetközi feminista szervezetek megfogalmazták kritikájukat a békekötésekkel szemben, amelyet újabb konfliktusok kiváltójának tartottak. A háborút követő időszakban a pacifista feministák kezdeményezései a népek közötti békés rendezés, megértés, tolerancia megerősítésének lehetőségeire irányultak, így interetnikai képzéseket szerveztek, keresték az arbitráció és együttműködés lehetséges terepeit. Mindezek a törekvések a Népszövetség megalapításakor is megjelennek, és a nők háborúellenes hangja visszetükröződik későbbi ENSZ határozatokban is.²⁶

²⁶ Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Biztonsági Tanácsa (UNSCR) által 2000-ben elfogadott 1325. számú határozat, amely többek között tartalmazza a nemek egyenlőségének kérdését fegyveres konfliktusokban, továbbá a nők részvételének fontosságát béketárgyalásokon és békéltető folyamatokban.

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judit. 1999. „A magyarországi feminizmus a századelőn.” In Püski Levente, Timár Lajos, Valuch Tibor (szerk) *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*, 1. kötet. Debrecen: KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke (Jelenkortörténeti Műhely; 2.), 295-311.
- Acsády, Judit. 2007. „In a Different Voice: Responses of Hungarian Feminism to the First World War.” In Allison Fell S. & Ingrid Sharp (eds) *The Women's Movement in Wartime. International Perspectives, 1914-19.* . New York: Palgrave, 105-124.
- Acsády, Judit. 2011. „Diverse Constructions: Feminist and Conservative Women's Movements and Their Contribution to the Reconstruction of Gender Relations in Hungary After the First World War.” In Ingrid Sharp & Matthew Stibbe (eds) *Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists, 1918-1923.* Leiden: Brill Academic Publishers, 309-333.
- Arnold, Daniel. 1914. „Az emberélet értéke és a nő értéke”. *A Nő* 1/10: 200-202.
- Csizmadia, Edit. 2015. „Ki a lövészárkokból karácsonyra! A Ford békehajó legendája.” *Vasváry Collection Newsletter* 15/1:53. http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/vasvary/newsletter/15jun/bekehajo.html
- Dienes, Valéria. 1915. „Béke-akció”. *A Nő* 2/3: 38-40.
- Dr. Farkas, Márton, szerk. 1977. *Az első világháború és a forradalmak képei.* Budapest: Európa Kiadó.
- Fell, S. Alison & Sharp, Ingrid (eds) 2007. *The Women's Movement in Wartime. International Perspectives, 1914-19.* New York: Palgrave.
- Galántai, Sándor. 2001. *Magyarország az első világháborúban.* Budapest: Korona.
- Giesswien, Sándor. 1914. „Pacifizmus és feminizmus”. *A Nő* 1/10, 198.
- Gilman, C. Perkins. 1915. „Elmélkedés a háborúról”. *A Nő* 2/1: 8-11.
- Horváth, Ágnes. 1989. „A nők első politikai mozgalma a XX. század elején”. *Tanárképző Főiskola: tudományos közleményei* 19/1: 147-161.
- Horváth, Ágnes. 1995. „Nők és a politika a század első évtizedeiben.” In Valuch Tibor (szerk) *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest: Osiris (1956-os Intézet), 370-388.

- Kérchy, Anna. 2015. „Hebrensis kisleányból kötelességtudó honleány. Nőképváltozások a Magyar Lányok hetilap első világháború alatti lapszámaiban.” *Médiakutató* 16 (2), 81-95. http://www.mediakutato.hu/cikk/2015_02_nyar/08_magyar_lanyok.pdf
- Kereszty, Orsolya. 2005. „Bédy-Schwimmer Rózsa a *Nő és a társadalom* szerkesztője”. In Palasik Mária, Sípos Balázs (szerk) *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 86-95.
- Key, Ellen. 1914. „A békéről”. *A Nő* 1/10: 203.
- Kornis, Gyula. 1927. *A magyar művelődés eszményei 1777-1848*. Budapest: Kir. M. Egyetemi Nyomda.
- Kuhlman, Erika. 2007. „The 'Women's International League for Peace and Freedom' and the Reconciliation after the Great War.” In Allison Fell S. & Ingrid Sharp (eds) *The Women's Movement in Wartime. International Perspectives, 1914-19*. New York: Palgrave, 227-244.
- Mérei, Gyula. 1947. *Polgári radikalizmus Magyarországon 1900-1914*. Budapest: Karpinszky Aladár Könyvnyomda.
- Nagyné Szegvári, Katalin. 1981. *Út a nők egyenjogúságához*. Budapest: MNOT Kossuth Kiadó.
- Nevelő, Irén. 1980. *A háború és a magyar munkásság 1914-1917*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Papp, Claudia. 2002. *Die Kraft der weiblichen Seele: Feminismus in Ungarn 1918-1924*. Munster: LIT Verlag.
- Perczelné Kozma, Flóra. 1915. „A jövő legfontosabb feladata.” *A Nő* 2/4: 50-51.
- Pető Andrea. 1997. „'Minden tekintetben derék nok.' A nők politikai szerepei és nőegyletek Magyarországon a két világháború között.” In Nagy Beáta, S. Sárdi Margit (szerk.) *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen: Csokonai, 268–279.
- Pető, Andrea, és Szapor Judit. 2004. „A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848-1990: Az 'állam érdekében adományozott jog' feminista megközelítésben.” In Sajó András (szerk) *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban*. Budapest: Áron Kiadó, 136-175.

- Rákóczy, Rozália. 1978. „Katonai sajtó: Adalékok a Tanácsköztársaság katonai sajtójához”. Disszertáció. Budapest: ELTE.
- Rónai, Zoltán. 1916. „Pacifizmus és a nők felszabadítása”. *A Nő* 3/1: 2-3
- Sharp, Ingrid. 2007. „Blaming the Women: Women’s ‘Responsibility’ for the First World War.” In Allison Fell S. & Ingrid Sharp (eds) *The Women’s Movement in Wartime. International Perspectives, 1914-19*. New York: Palgrave, 67-88.
- Sharp, Ingrid, 2013. „Feminist peace activism 1915 and 2010: Are we nearly there yet?” *Peace & Change* 38 (2): 155-174.
- Schwimmer, Rózsa. 1914. „A nő tőkéje”. *A Nő* 1/1: 30.
- Schwimmer, Rózsa. 1914. „A békemozgalom kötelességei”. *A Nő* 1/6: 110.
- Schwimmer, Rózsa. 1915. „Mit tehetnek a nők az emberiség jövője érdekében?” Előadás, elhangzott Budapesten, 1915 június 17-én. *A Nő* 2/7: 106-107.
- Shearer, Joanna. 2007. „The Creation of an Iconic Defence of Hélène Brion: Pacifists and Feminists in the French Minority Media.” In Allison Fell S. & Ingrid Sharp (eds) *The Women’s Movement in Wartime. International Perspectives, 1914-19*. New York: Palgrave, 88-105.
- Schnyrova, Olga. 2011. „After the vote was won. The fate of the women’s suffrage movement in Russia after the October Revolution: individuals, ideas and deeds.” In Ingrid Sharp & Matthews Stibbe (eds) *Aftermaths of War. Women’s Movements and Female Activists, 1918-1923*. Leiden: Brill Academic Publishers, 159-179.
- Szegvári, Sándorné. 1916. „Háború és a választójog”. *A Nő* 3/1: 2-3.
- Székely, Gábor. 1998. „Békemozgalom az I. Világháborúban.” In Székely Gábor (szerk) *Béke és háború: A nemzetközi békeszervezetek története*. Budapest: Napvilág Kiadó, 57-63.
- Sziji, Jolán, Ravasz István (szerk.) 2000. *Magyarország az első világháborúban*. Budapest: Petit Real.
- Gr. Teleki, Sándorné. 1916. „Mit akarnak?” *A Nő* 3/5: 75.
- Zimmermann, Susan. 1996. „Hogyan lettek feministák?” *Eszmélet* 32: 57-92.
- Zsuppán, F.T. 1989. „The Reception of the Hungarian Feminist Movement 1904-1914”. In Pysent, R. (ed.) *Decadence and Innovation*. London: Weidenfeld Nicolson, 61-65.

Huszár Ágnes

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A hiány helye: A roma¹ nők

A roma nők a magyarországi médiában ritkán és többnyire előítéletes fénytörésben jelennek meg. Annak, hogy szinte csak a szórakoztatóipar szereplőiként vagy (vélelmezett) bűnelkövetőként láttatják őket, okai a több száz éves magyar-roma együttélés során kialakult előítéletességben gyökereznek. A helyzet tudományos elemzésére az interszekcionalista megközelítés látszik alkalmasnak, amely egyszerre képes kezelni a többféle diszkrimináció bonyolult együtthatását.

Úgy sejttem, és sejtésemet mások is osztják, hogy a jelenkori magyar médiában a roma nők ritkán, vagy szinte mindig negatív kontextusban jelennek meg. Ez összhangban van azzal, hogy ők a közgondolkodásban is háttérbe, valamiféle kollektív vakfoltra szorulnak. A média és a közgondolkodás viszonya bonyolult kölcsönösségként jellemezhető. Aki valamilyen okból bekerül a társadalmi érdeklődés fókuszába, arról tudósít a média is, aki a tévé képernyőjén látható, arról beszélnek is. Mint bizonyítani fogom, a roma vagy cigány nőknek csak néhány sajátos csoportja látható, hallható ebben a médiás vagy média gerjesztette ismertségben.

Amikor hiteles adatokat próbálunk szerezni a roma nőkről, meg kell küzdenünk az érintett sokaság meghatározásának nehézségével. Ahhoz, hogy a sejtést, mi szerint a roma nők tényleges létszámukhoz képest töredékesen jelennek meg a média nyilvánosságában, megalapozzam, tudunk kéne, hányan is vannak ők valójában. A Központi Statisztikai Hivatal 2011-es adatai szerint a 315 583 romaként számon tartott magyar állampolgárnak kevesebb, mint a fele (155 939) nő. Iskolai végzettségük még a roma férfiakéval összehasonlítva is alacsonynak mondható, zömük az általános iskolát befejezők vagy be nem fejezők közé tartozik. Főiskolai, egyetemi végzettséget csak 1 288-an mondhatnak magukénak. Munkapiaci jelenlétük gyengébb, mint a roma férfiaké.²

¹ Ebben az írásban azonos értelemben, felváltva használom a csoporthoz tartozás jelzésére a *vigány* és a *roma* megnevezéseket, ebben igyekszem követni az általam ismert csoport belső gyakorlatát, amelyekben a *vigány* nem számít pejoratívnak.

² Ld. Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálás 2011. [Nemzetiségi Adatok](#). Budapest: KSH, 2014.

De csakugyan ekkora a Magyarországon élő roma közösség létszáma? A magyarországi cigány szervezetek hat-nyolcszázezerre teszik a lélekszámot. Ha a becslt számot összevetjük a KSH adataival, óriási különbséget látunk. Ez a különbség magyarázható az eltérő statisztikai módszerekkel is, melyek mögött eltérő demográfiai koncepciók állnak.³ Az mindenestre nyilvánvaló, hogy a többi magyarországi nemzetiség esetében a becslt és vallott adatok nem térnek el ilyen markánsan egymástól. A magyarországi németeknek a KSH által kimutatott 185 ezres létszáma például egybevág a közösség becslt adataival, de ez elmondható a bolgár, román és más kisebbségekről is. A honi németek büszkén vállalják kétszeres identitásukat, ez jól tükröződik az *Ungarndeutsche* önelnevezésben, hasonlóan pozitív önkép figyelhető meg a többi nemzetiség esetében is.

A roma közösség hivatalos és belső megjelenésének különbségei magyarázhatók a transzkulturalitás jelenségével is. Ez megengedi azt, hogy valaki egyszerre legyen két vagy több kultúra teljes jogú tagja. Egy Magyarországon élő, csak magyarul vagy domináns nyelvként magyarul beszélő roma joggal tartja magát teljes mértékben magyarnak és romának is. Ha egy hivatalos helyzetben — amilyent a KSH kérdezőbiztosainak jelenléte hoz létre — a két csoporthoz való tartozásból a többségit választja, jogosan teszi.

De ez nem magyarázza a becslt és a mért adatok ekkora eltérését. A magyarországi romák esetében arról is lehet szó, hogy nem kívánják azt, hogy *cigányként*, *romaként* azonosítsák őket. Mivel a magyarországi rasszista gyűlöletbeszéd fő célpontja — a zsidók és újabban a menekültek mellett — éppen a honi cigány közösség, ezen nem lehet csodálkozni. A roma nők nyilvános képét az egész közösség — némileg elmosódott — részeként kell látnunk.

A szabad „cigányélet” romantikus képe: Cinka Panna és Rigó Jancsi

A többségi magyar közösség tagjaiban — és nemcsak a velük szemben ellenséges érzelmeket táplálóknak — meglehetősen sematikus kép él a köztük, velük élő cigányokról. Homogén masszának gondolják őket, ez megnyilvánul már a rájuk referáló megnevezésekben is. A *roma* tűnik a pozitívabbnak, a politikailag korrekt megnevezésnek. Ez a romani nyelvből származik, amelyben a *rom* jelentése: az adott etnikai csoporthoz tartozó férfi. Női megfelelője a *romnyi*. Az archaikus román nyelvi változatot beszélő beások

³ Az e témáról folyó szakmai érvekről részletesebben: Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor. 1998. „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren.” In *Kritika* 1998/3. sz.

nem szeretik a *roma* megnevezést, ők magukra is *cigány*ként utalnak. A Kárpát-medencében rajtuk kívül is számos csoport él, a magyar anyanyelvű *romungrók* (közülük kerül ki a legtöbb zenész), a román nyelvű beszélő oláh cigányok, valamint a meglehetősen gazdag, sőt fényűző életet élő, de szigorú valláserkölcsi szabályokat követő erdélyi *gáborcigányok* (Berta 2010, Szalai 2010). Ők értékválasztásban, életmódban, szokásokban és nyelvhasználatban markánsan eltérnek egymástól.

A többségi magyar lakosságnak általában kevés fogalma van a csoportok közti nyelvi és kulturális különbségekről, a tágabban értelmezett népi kultúráról. A NAT előírja ugyan a hazai nemzetiségek kultúrájának megismertetését, ez azonban – a romák esetében különösen gyakran – általában elmarad, vagy a tanári kompetencia, vagy a többségi szülők ellenállása, vagy az érdeklődés hiánya miatt. Egy 2015 nyarán megtartott konferencia résztvevői joggal állapították meg, hogy a használatban levő tankönyvekben vagy egyszerűen hiányoznak a cigányok, vagy méltatlan módon, előítéletesen ábrázolták őket (Sárközi 2015).

A magyarok több száz éve élnek együtt romákkal, de ez régebben egyáltalán nem volt szomszédi viszonynak tekinthető, hiszen a romák sokáig vándorló életet éltek, táborokban telepedtek meg egyik-másik település mellett, aztán továbbálltak (Mezey 2001). A tizenkilencedik századi magyar zsánerfestészet kedvelt motívuma volt a cigánytábor: szép lányok, színes selyemkendőkben, göndör fekete fürtű purdék, tüzes cigánylegények, a patak partján békésen legelésző lovacskák. Ennek a zsánernek a leghíresebb darabja Munkácsy Mihály 1874-es *Cigánytábor* című képe. Ezek a képek jól jellemzik azt az idealizáló elképzelést, amellyel nemcsak Magyarország, hanem Európa letelepedett polgárai is szemlélték a falu szélén táborot verő nomádok látszólag minden kötöttségtől mentes, szabad életét. Hasonló képi világot örökítenek meg a zsánerfotók⁴ is. Más alkotások, így pl. Szemlér Mihály (1833–1904) rajzai, ezek között a *Három cigány*, *Pipázó cigánylány*, *Csirketolvaj cigány a falusi bíró előtt* a bűn határán élő személyeket jelenítenek meg, helyenként parodisztikus eszközökkel. A cigány az európai kultúrában egyszerre testesíti meg a simmeli értelemben vett titokzatos és irigylésre méltó idegent és a társadalom perifériáin tengő-lengő gyanús senkiházit (Bogdal 2011).

A vándorló csoportok tagjai különféle kézműves tevékenységekkel keresték meg a pénzüket: kosárfonással, apróbb fémmunkával, javítással, teknővájással. Erre utalnak a körükben ma is gyakori családnevek: *Orsós*, *Kalányos*, *Rézműves*, *Kolompár* ('vasműves'). Lóvontatta szekereken járták a világot, ezért is lett hagyományos foglalkozás körükben a lóval való foglalkozás, akár patkolókovácsként, akár lókereskedőként (Orsós 1997).

⁴ Ld. A [Sulina képtárát](#) zsánerképekkel a magyarországi romákról.

Ezeknél a foglalkozásoknál még jobban kötődött hozzájuk a zenészként — hegedűsként, cimbalmosként, egyénileg, zenekarban — való megjelenés. A magyar cigányzenész, félúton a csillogó nagyvilági élet felé, jellegzetes figurája a tizenkilencedik és a huszadik század városi éttermeinek. A *cigány* szó foglalkozásnévként is rögzült, muzsikust jelöl. A Magyar Értelmező Kéziszótár a főnév második jelentéseként ezt adja meg: 'cigányzenész' (ÉKSz. 1975, 174). Ebben az értelemben jelenik meg Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című versében: „Húzd rá, cigány, megittad az árát...”

A cigányzenész személyében testesül meg az otthonülő városlakó szemében a pusztai vándornép romantikája. Ez jól megfigyelhető bizonyos neves cigányprímásokhoz kapcsolódó hiedelemvilágban. A „szomszédban levő egzotikum” ölt testet Cinka Panna legendás figurájában. Ő csakugyan létező személy volt, 1711-től 1772-ig élt, ő alapította meg az első cigányzenekart. Ez önmagában is különös, hiszen a cigányzenekarokban mind a mai napig ritkán játszanak nők, inkább énekesként lépnek fel. A női zenekarvezető pedig szinte elképzelhetetlen. Cinka Panna legendás prímás volt, kár, hogy egyetlen hiteles kompozíciója sem maradt fenn. Alakja köré számos legenda szövődött, többek között az, hogy ő szerezte a Rákóczi-induló zenéjét⁵. Az őt ábrázoló képeken gyönyörű nőként jelenik meg, némelykor huszáruniformishoz hasonló díszes férfiruhát viselve, amint zenélés közben is szívja rövidszárú pipáját. Különös ez a 'gender bender' — férfiruhát öltő nő — jelenség a tizennyolcadik századi magyar vidéken.

Endrődi Sándornak a tizenkilencedik század végén keletkezett, *Cinka Panna hegedűje* című verse jól érezteti — a szexuális csáberőt és a végtelen szabadságot ötvöző — megbabonázó személye körül kialakult hangulatot:

Mintha csak a sátán maga
Hegedülne,
Bűbájos a ringatója,
Bolondít a keserűje.

Cinka Panna alakja megjelenik számos irodalmi alkotásban, pl. Jókainál az *Ocskay brigadéros*-ban. Kodály Zoltán Balázs Béla szövege alapján *Cinka Panna balladája* címmel daljátékot írt életéről. Utoljára 2008-ban forgattak filmet róla.⁶

Korunkhoz közelebb álló legendás figura a Kaposvárról induló cigányprímás, *Rigó Jancsi* (1858-1927). Az ő története a világsajtót is bejárta,

⁵ Csemer Géza, *Czinka Panna avagy A nagy kertünnep zűrzavaros előzményei avagy a Rákóczi-induló*. Budapest: Reneszánsz Roma Műhely, 2004.

⁶ Ld. a Wikipédia vonatkozó szócikkét: https://hu.wikipedia.org/wiki/Czinka_Panna.

mivel szerelembe esett egy belga herceg feleségével, Clara Ward-Chimayval. Nevét őrzi egy 1959-es francia-magyar film (*Fekete szem éjszakája*, francia címe: *La Belle et le tzigane*), a filmet Keleti Márton és Jean Dréville rendezte, a főszerepet Buss Gyula játszotta. Rigó Jancsi nevét viseli mind a mai napig — köznevesülve — egy krémes sütemény is.⁷

A nomád cigánysághoz kapcsolódó hangulatot újabban legjobban Emir Kusturica — szatirikus és groteszk elemekben gazdag — filmjei, pl. az 1988-as *Cigányok ideje* vagy az 1998-as *Macska-jaj* idézik fel.

A roma közösségek képe torzképe a többségi társadalomban: túláltalánosítások és előítéletek

A roma népességgel kapcsolatos vélekedések, negatív előítéletek meglehetősen mélyen gyökereznek a magyar emberek gondolkodásában. Erre szemléletes például szolgál nemzeti klasszikusunk, Arany János 1854-ben írott „A bajusz” című verse. Ebben a nomád életmódot folytató közösség, élén a vajdával valóságos szervezett bűnszövetkezetként tűnik fel.

Történt, hogy oláh cigányok
(Tudvalevő nagy zsványok)
Kóboroltak a vidéken...
(Kiszimatolják a környékeliek búját-baját, titkos
vágyit, kívánságait, elrejtett vagyonát☺)
Míndez a vén vajda gondja,
Ki nem adná egy vak lóért,
Hogy a magyar kész bolondja.

A ravasz vajda becserkészi a szőrtelenségén búsuló Szűcs Györgyöt is, és egy csodás gyógyulás hamis reményét kelti fel benne. Megjelenik házában a cigánytábor népe, csodatevő növényekből fürdőt készítenek, a kádban ülő gazdát ponyvával betakarják, majd módszeresen kifosztják:

Ezalatt a pénzes bögre
Búcsujárni ment örökre
Követé a füstös oldal,
A szalonna meg a sódar,
Az ágynémű, fehérnémű,
A vasféle, meg a rézmű.
Szóval, ami könnyen mozdul,

⁷ Ld. A Wikipédia vonatkozó szócikkét: https://hu.wikipedia.org/wiki/Rig%C3%B3_Jancsi.

Lábra kelve mind elpusztul.⁸

A vándorcigány-lét régen a múlté. A magyarországi cigányság túlnyomó része már a huszadik század elején letelepedett, a második világháború után ez a folyamat szinte végleg befejeződött. Ezzel egyidejűleg az általuk gyakorolt hagyományos szakmák gyakorlatilag elvesztették áruik és szolgáltatásaik felvevő piacát. A romáknak a megélhetésért a munkaerőpiacon kellett próbálkozniuk. A szocializmus évtizedei alatt a romák, elsősorban a férfiak találtak is maguknak munkát a nagyiparban vagy a mezőgazdaságban, ha rosszul fizetett és alacsony presztízsűt is.

A rendszerváltozás utáni időszakban a cigányok/romák nagy tömegei vesztették el munkájukat, s kerültek megalázóan szegény körülmények közé. Ez a nőket még a férfiaknál is keményebben sújtotta. Kemény István azt írja, hogy „a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek legelején a romák foglalkoztatottságában katasztrofális zuhanás ment végbe [...] A nőknél még nagyobb a különbség a romák és a teljes népesség között. 1993 végén a magyarországi nők 66 százaléka, a roma nők 15 százaléka volt foglalkoztatott” (Kemény 2001). Ez elsősorban a hatalmas nehézipari üzemek megszűnésével és a gazdaság átalakulásával függött össze. A technológiai megújulás következtében megszűntek a csak a legegyszerűbb készségeket megkívánó feladatok. Az összeszerelést automata gépsorok végezték, „anyagmozgatásra” pedig a gépesítés következtében alig volt szükség. Az alacsony iskolai végzettségű csoportok – ezek közé tartozik a cigányság túlnyomó része is – egyszerűen kihullottak a munka világából. Írás-olvasási kompetenciájuk fejletlensége miatt továbbképzésre alig voltak képesek, egyéni vállalkozásra hasonló okokból szintén alig. Marginalizálódtak, mindenekelőtt az elmaradt vidéki településeken élők (Havas 2001).

Vannak természetesen olyan családok is, amelyek boldogultak a vállalkozói szférában. Egy részük kényszervállalkozóként kezdte, és a „törvényesség határvonalán” egyensúlyozva próbál megélni (Kállai 2008). Létüket megnehezíti a tőkehiány és a közterhek magas szintje. Gondjaik, lehetőségeik alig különböznek a többséghez tartozó kisvállalkozói rétegétől.

Bár tizenkét európai állam számára a 2005 és 2015 közötti időszak „a roma-inklúzió évtizede” volt, kevés eredményt hozott. Minden tagország kidolgozott az egészségügyre, oktatásra vonatkozó akcióttervet, melyet a Világbank, az EU, ENSZ-szervezetek, a HABITAT, az UNICEF és magánalapítványok is támogattak, látható következményről alig számolhatunk be (Mappes-Niediek 22). A magyarországi roma közösség többségének kilátástalan szegénységén a nemzetközi összefogás vajmi keveset segített.

⁸ Ld. Arany János versét, [„A bajusz”](#) (1854).

Egy közösség gyilkosságok árnyékában

A kilencvenes évek elején a magyar gazdaság radikális átalakulása következtében az egész lakosság körében nagy mértékben megnőtt a munkanélküliség. Sokan kényszervállalkozóvá váltak, de megfelelő felkészültség és tőke hiányában kudarcot vallottak. Mások jólfizető munka reményében külföldre mentek, de csalók áldozatai lettek. Nagyon sokan érezték bizonytalanul magukat az egyáltalán nem szép új világban, csalódtak a rendszerváltásban és bűnösöket kerestek. A bűnbakok egyik csoportját a cigányok alkották, akik a szociális rendszer dologtalan haszonélvezőiként, parazitaként kerültek a célkeresztbe. Hasonló előítéletesség figyelhető meg velük kapcsolatban Európa számos más országában is (Mappes-Niediek 2012).

A magyarországi radikális jobboldali pártok – először a MIÉP, később a helyére lépő Jobbik — tudatosan terjesztik a (rém)híreket a parazita és bűnöző életmódot folytató cigányokról, így gerjesztették és gerjesztik a tőlük való félelmet. Ezt a félelmet és gyűlöletet fokozta az olaszliszkai gyilkosság. 2006 október 15-én helyi romák egy csoportja megölte Szögi Lajos tanárt, mivel úgy gondolták, hogy elgázolt egy kislányt. A tanár autója elsodorta a gyermeket, aki beleesett egy árokba, de semmi baja nem lett. A családtagok ezt nem látták. Mikor a tanár kiszállt az autójából, hogy segítsen a gyermekén, rárontottak és olyan brutálisan összeverték, hogy meghalt. Ez az eset országszerte felszította a cigányok iránti gyűlöletet.

2008 és 2009 során kis észak-magyarországi falvakban, az éj leple alatt megöltek hat romát, köztük egy gyermeket. Bár a tetteseket elfogták, az események minden részletét a mai napig nem tárták fel teljesen. A bírósági eljárás során kiderült: a gyilkosoknak az önképe a nemzetközösségért áldozatot hozó, küldetéstudatú hazafi, aki a kultúra tisztaságáért harcol. Négy tettest életfogytiglanra ítélték, a per mind a mai napig nem fejeződött be. A többségi társadalmat alig rázta meg a kivégzésként végrehajtott gyilkosságsorozat, az áldozatokat sem gyászolták meg. Még a kiegyensúlyozottságra törekvő médiában is megfigyelhető a két eseménysor radikálisan eltérő megítélése, az első eset mártírtörténétté való stilizálása és a másik elfelejtése.

A roma nők képe a saját közösségben és a magyarországi nyilvánosság előtt

A roma nő elsősorban mint egész közösségének tagja, sőt képviselője jelenik meg a magyar közéletben. A hierarchikus felépítésű, hagyományos roma közösségekben a nők sajátos szerepet töltenek be. Gyermekkorukban a

családfő apa felügyelete alatt állnak, a — sokszor a családok által eldöntött — házasság után pedig a férjük rendelkezik róluk számos tekintetben. A viselkedési szabályokat le nem írt, de nagyon is számon tartott törvények határozzák meg, ezek közé tartozik a magyarországi oláh cigány közösségekben létező *marbime* fogalom. Ez eredetileg szégyent, erkölcstelenséget jelent, olyan nőekkel kapcsolatban használták, akik szexuális téren nem tartották be a közösség szabályait, melynek lényege: házasság előtt szüzesség, utána monogámia. A nők viselkedését szigorúan korlátozták, elsősorban férfiakkal kapcsolatban. Egy *romnyi* nem beszélgethet házon kívül idegen (nem rokon) férfival, az utcán csak fejkendőben mutatkozhat stb. Ugyanakkor a nőknek potenciálisan rontó hatást is tulajdonítottak, emiatt volt tilos pl. nőknek a lovakat a szekérbe befogni, lovakkal foglalkozni stb. (Kolompár 165). Ezeknek a szabályoknak a funkciója világos volt: az utód leszármazásának ellenőrzése. A szülőképes korú nők fölött nemcsak az apjuk és a férjük, hanem az anyósuk és az egész közösség gyakorolt felügyeletet. Ugyanakkor a közösségben szinte láthatatlanok maradtak. A fiúk jelenlétét megkívták a fontos döntéseknél, a lányokét tiltották. Az asszonyok és a lányok egy külön teremben foglaltak helyet. A közösségi megszólítás — *Dragone phrala* ('Kedves fivéreim!') —, még nők jelenlétében is csak a férfiakra vonatkozott. A tradicionális roma közösségekben a fizikai erőszak sem volt ritka a nőkkel szemben. Egy idős cigányasszony így mesélt erről: „Ha a férfi részeg volt, gyakran eltángálta az asszonyt. És azok nem tudtak mit csinálni. Haza már nem mehettek, mert ha mégis megtették, azt mondták nekik: Menj oda haza, ahol a férjed van, és gondoskodjál róla!” (Kolompár 2008: 168).

A hagyományos roma közösségeken belül nagyon eltérő a különféle életkorú nők megítélése, és a férfiaknak a hozzájuk fűződő viszonya. Míg a fiatal lányok és szülőképes asszonyok az egész közösség szigorú ellenőrzése alatt álltak, az idősebb nők hatalomhoz jutottak. Azok az anyák, akiknek már felnőtt gyermekeik vannak, gyakorlatilag az egész családot uralták, csak a fontos pénzügyi, gazdasági döntéseket kellett a férfiakra hagyniuk. A beás cigány közösségekben őket komoly respektus övezte, félték tőlük, természetfeletti erőt tulajdonítottak nekik. A cigánykártyával és egyéb módokon való jóslás is az ő szereprepertoárjukhoz tartozott. Az úgynevezett cigányátoktól sokan rettegtek a közösségen belül és kívül is (Orsós 2008, 159).

Napjainkban a roma társadalom is erős változáson megy keresztül, ezen belül a női szerepek is jelentősen módosulnak. Az archaikus élet- és viselkedési szabályok még a kisebb, vidéki közösségekben is leépülnek, a nagyvárosiakban még inkább. A romák nagy többségének életvitele egyre jobban hasonlít a többségi társadalmak hasonló csoportjaiban megfigyelhetőhöz. Bár arányszámukhoz képest még mindig kevés roma szerez érettségit, és még kevesebben jutnak be a felsőoktatásba, számuk

folyamatosan gyarapodik. Számukra a szakkollégiumi rendszer nyújt speciális segítséget. Mint a Pécsi Tudományegyetemen 2013-ban megrendezett romológiai konferencián Forray R. Katalin professzor elmondta, 1996-ban alakult meg az első ilyen intézmény, a *Romaversitas*, amely az egész országból jelentkező roma hallgatók legjobbjainak biztosít mindmáig ösztöndíjat és fejlesztő tréningeket. Ennek mintájára szerveződött 2002-ben Forray R. Katalin, Orsós Anna, Varga Aranka és mások közreműködésével Pécsen a *Wlislócki Szakkollégium*, amely a régió fiataljait vonzza magához. Ezeken kívül az egyházak is szerveznek közös szállást és nyelvoktatást biztosító otthonokat számukra. Ezekben egyre több lány indul el az értelmiségivé válás útján. Azok az igazán sikeres kollégiumok, amelyek mentori rendszert alkalmaznak, tehát minden diákkal személyre szabottan foglalkoznak, tanárok és diákvezetők segítik a fiatalokat tanulmányaik sikeres elvégzésében, személyiségük tudatos fejlesztésében.⁹

Más egyetemeken is indítanak speciális segítő programokat, ilyen pl. a Semmelweis Egyetem Cigány Orvosképzési Programja (Urbán 2014)¹⁰, valamint a Közép-európai Egyetem angol nyelvű Roma Access Programja,¹¹ amely első sorban a közép-európai régióban tanuló — köztük számos magyar-roma — diákot készít elő a mesterképzésre. Ugyanakkor nincs könnyű dolguk az egyetemeken a tehetséges roma fiataloknak az intézményi és személyes segítségnyújtás ellenére sem. Minden első generációs értelmiséginek a legnagyobb nehézséget az a hatalmas lépés okozza, amelyet a szülők és a környezet tudással, értelmiségi léttel kapcsolatos attitűdje és a saját maguk által kitűzött értékvilág között kell megtennie. A roma fiatalok számára ehhez járul még az egyetemi környezet — elsősorban a hallgatótársak — részéről tapasztalható előítéletesség. Bokrétás Ildikó és Bigazzi Sára kitűnő tanulmányban mutatják be a roma fiatalok énképének néha gyötrelmekkel teljes kialakulását. A vegyes környezetben élő roma gyerekek már kicsi korukban szembesülnek az előítéletekkel, ezek ellen a család és a közösség alig tudja felvértezni őket:

Mert ugye próbálják a gyerekekbe belenevelni kicsi korukba, főleg amikor bántják őket emiatt, hogy ne sírjal ezért, mert legyél arra büszke, hogy te cigány vagy. Igen ám, de hogyan legyen az ember büszke arra, hogy cigány, amikor folyton azt hallja, hogy milyen szarok a cigányok. Hogyan legyen én

⁹ A szakkollégium romológiai folyóiratának elérhetősége: <http://romologiafolyoirat.ptc.hu/romologia/>

¹⁰ Köszönöm Urbán Beatricének, hogy kéziratot tanulmányát és az általa felvett interjúk leírásait rendelkezésemre bocsátotta. H. Á.

¹¹ Ld: *CEU Roma Access Programs* online elérhetősége: <http://rap.ceu.edu>

erre büszke, amikor a cigány szó hallatán minden ember valamit gondol.
(24 éves lány, egyéb bölcsész szak; idézi Bokrétás & Bigazzi 93)

Sokszor úgy érzik, a többségi egyetemi közösség egyszerűen nem hajlandó befogadni őket: „Én két éve járok az egyetemre, de még a mai napig is meg vannak lepődve, amikor én oda beteszem a lábam. És látom az arcukon, hogy jézusom, egy cigány az egyetemen! Te atyáúristen.” (23 éves lány, egyéb bölcsész szak; idézi Bokrétás & Bigazzi 2013: 94.) A többségi társadalomhoz tartozó fiatalok rasszista előítéleteinek oldódásához egyébként hozzájárulhatnak a roma fiatalok által szervezett *Uccu neki*¹² típusú programok. (László 2014)

A másik nehézség abban áll, hogy ezek a diákok úgy érzik, az a roma közösség, ahonnan kiemelkedtek, sem tud mit kezdeni megváltozott beszédükkel, értékválasztásukkal:

És hát jönnek olyan visszajelzések, hogy én itt kurva vagyok, és hogy én itt milyen jól élek, mert ezzel keresem a kenyeremet. Ugye másképpen öltözködtem, mint ők. A mai napig ezt csinálják. Az egyik ki is kiabálta az utcán, hogy pécsi kurva, meg németországi kurva, mert ugye voltam Németországban.

(24 éves lány, szociális munkás szak; idézi Bokrétás & Bigazzi 92)

A közösségnek ebben a durva megnyilvánulásában annak az elvárásnak a megcsalátása mutatkozik meg, hogy egy ilyen korú lánynak már házasságban kéne élnie, gyerekekről, férjről kéne gondoskodnia.

Egyébként nemcsak a lányoknak kell ezekkel az elvárásokkal szembe néznie, hanem a fiúknak is. Egy orvostanhallgató fiú elmondja Urbán Beatricének, hogy a falujában lemondtak róla, mint lehetséges férjelölről, ha hazamegy, elkerülik a lányok. A családja már „megbékült” a gondolattal, hogy orvosnak tanul, de úgy érzi, ha mégsem sikerülne diplomát szereznie, nem fogadnák vissza. (Urbán 8)

Vannak olyan fiatalok is, akik a kettős identitást harmonikusabban élik meg. Ők lesznek azok, akik értelmiségiként jól vissza tudnak illeszkedni az eredeti közösségbe, vagy gyökeret tudnak verni egy többségiek által dominált keretben is.

A roma nő a magyarországi média (torz)tükrében

A hazai közgondolkodás és az azt egyszerre tükröző és alakító média — a célzottan roma közösséghez szóló adások kivételével — alig vesz tudomást az

¹² Ld. UCCU Roma Informális Oktatási Alapítvány honlapja: <http://uccualapitvany.hu/>

átalakulásokról. A médiában a roma nőknek csak néhány sajátos típusa jelenik meg. Szinte sohasem jelennek meg komoly szakértőként vagy fontos, felelősségteljes pozíció betöltőjeként.

Az énekesnők és a szórakoztatóipar más szereplői

A roma kultúra értékes része a zene, a tánc, az ének, szóljon akár színpadról, akár éttermi háttérzenekarok soraiból. A zene a hétköznapi élet része még akkor is, ha a cigány embereknek manapság kevés okuk van vigadozni. A cigányzenét nem csak férfiak, hanem — Cinka Panna óta — nők is megszólaltatják. Bár zenekarokban is fellépnek — néha primásként is —, főleg énekelnek. A magyarnótának nevezett népies műdalokat általában cigányzenekarok szólaltatják meg, az énekesek között is sok cigány van. A leghíresebbek közülük országos, sőt határon túli ismertséget értek el, díjakkal tüntették ki őket. A leghíresebb énekesnők — csak a Kossuth-díjas Bangó Margitot említem közülük — köztiszteletnek örvendenek.

A populáris zenét játszó zenekarok és énekesek között is számos romát találunk. Egyesek közülük igazi celebbé váltak, interjúk készülnek velük, főzőműsorokba hívják meg őket. A tehetségkutató versenyek győztesei közé is bekerülnek roma fiatalok. Az ő fellépésük és sztárolásuk örvendetes jelenség is lehet, hiszen lelkesítő például szolgálhat más fiataloknak is. Őket a szórakoztatóipar általában simává gyalulta, a cigányság személyiségükre csak az izgalmas egzotikum mázát leheli rá. Talán a karizmatikus Oláh Ibolya volt közöttük az egyetlen, aki nyilvános megjelenését arra használta, hogy sok roma gyerekkel közös életének komor oldalait, a gyermekotthonban töltött sivár gyermekkorát is megmutassa.

A PTE romológiai szakjára járó fiatalokkal beszélgettem a tehetségkutatók által kinevelt fiatal roma celebekről. Ellentmondásosan ítélték meg a jelenséget, voltak, akik „cigány gettóként” jellemezték ezeket a versenyeket, mások szerint örülni kell annak, ha a tehetségük alapján kerülnek reflektorfénybe cigány fiatalok.

Politikusnők

Az elmúlt időben szinte minden párt — a szélsőjobbaldaliak kivételével — választott országgyűlési helyeire roma nőket. Bár szakpolitikusként lépnek fel, a médiában első sorban romaként jelennek meg, ilyen ügyekben kérdezik őket. Kétségtelen személyes hitelességük keveset változtat azon, hogy a média egyfajta egzotikumot lásson és láttasson bennük. A nők részvétele az országgyűlési képviselők között a rendszerváltozás óta egyszer sem haladta meg a 13 százalékot. Összességükben nem érik el azt a „kritikus tömeget” — ez minimum 25-30 százalék lenne —, hogy hatékony érdekérvényesítő csoportként tudják hallatni a hangjukat. Eddig egyszer sem voltunk tanúi

párthatárokon átnyúló szolidáris fellépésnek, még családügyi kérdésekben sem.

A roma képviselőnők megjelenése a pártlistákon eddig csak az adott közösségeknek szóló közérzetjavító intézkedésként hatott. Fellépésük arra mindeddig nem volt elég, hogy a roma közösségek, azon belül a nők sajátos problémáit artikulálni tudták volna.

Bűnöző és/vagy prostituált nők

A média előszeretettel mutatja a roma nőket bűnelkövetőként vagy bűnügyekbe akár ártatlanul is belekeveredett személyekként. Ez megnyilvánul abban, hogy jellegzetes roma nevekkal utalnak rájuk a bűnügyi hírekben, valamint abban is, hogy képekben valószínűsítik pl. a prostituáltként megjelenő nők cigány származását. Romákhoz kapcsolnak — a képi vagy verbális ráértés eszközeivel — olyan cselekményeket, melynek során két vagy több nő megtévesztéssel bejut gyanútlan, főleg idősebb emberek otthonába. Áldozataiknak elterelik a figyelmét, majd azok pénzével, értékeivel távoznak a lakásból. Magam is olvastam olyan rendőrségi felhívást, amelyben egy kisváros rendőrsége úgy figyelmeztette a lakosságot az éberségre, hogy utalt az esetleges elkövetők nemére (nő) és barna bőrszínére.

Jellemző az is, hogy televíziós csatornák cigányként azonosítható lányokat ábrázoló vágóképeket kapcsolnak egészen más helyen felvett, a prostitúció témájával foglalkozó riportokhoz.

A hiány magyarázata: Szexizmus és/vagy rasszizmus, vagy valami más?

Szexizmusnak az olyan hátrányos megkülönböztetést nevezzük, amelynek alapja az illetőnek az egyik nemhez való (feltételezett) tartozása. A szexizmus elméletileg lehet nő- és férfiellenesség, a mindennapi életben azonban a nőellenességgel jóval gyakrabban találkozunk. A szexizmus szociálpszichológiai szempontból hasonlóan működik, mint az etnikai hovatartozás alapján kialakuló rasszizmus, illetve a szexuális preferenciákon alapuló gyűlölködés, a homofóbia. Alapja egy érzelmi-értelmi elemeket tartalmazó negatív attitűd az adott csoporttal szemben. Ezek alapján sértegetik, különböztetik meg hátrányosan, sőt támadják meg a csoport tagjait. A negatív beállítódás által motivált cselekvések tovább erősítik az előítéletet. Ennek az az egyik oka, hogy a hasonlóan gondolkodó társakkal végrehajtott tevékenység közöttük csoportképző és motiváló erőként hat.

A szexista megnyilvánulások ritkán jelennek meg egyszerű nőellenességként vagy férfiellenességként. Sokkal gyakoribb, hogy másfajta,

például bizonyos életkori csoportok iránt megnyilvánuló ellenszenvvel — ageizmussal — ötvöződnek. A roma nőkkel szemben megnyilvánuló előítéletesség esetében a rasszizmus árnyalja a képet. A többféle előítéletesség nem gondolható el egyszerű összeadásként. Ha valaki pl. nőként ki van téve a szexizmusnak és színesbőrűként a rasszizmusnak, a kétfajta megkülönböztetés bonyolult módon érinti. Az amerikai jogász és emberi jogi aktivista Kimberlé Crenshaw azt állítja, hogy az emberjogi diskurzus során a rasszista és gender alapú hátrányos megkülönböztetés nem választható el szisztematikusan egymástól, sőt a kettőből az egyik mintegy láthatatlanná válik. Ezt a szisztematikus kioltást nevezi ő *a metszéspontban létrejövő láthatatlanságnak, (intersectional invisibility)* (idézi Hornscheidt 50). Ez a fogalom használható arra a jelenségre, hogy a külső szemlélő hajlamos arra, hogy egy csoportot (pl. nők vagy afroamerikai emberek) monolit tömbként lásson, melynek tagjai a többségi társadalom részéről azonos módon vannak kitéve a diszkriminációnak. Nem látja meg a csoporton belüli hierarchiaviszonyokat, amelyek alcsoportok elnyomásához, hátrányos megkülönböztetéséhez vezetnek.

Ez történik akkor, amikor olyan kijelentéseket hallunk, hogy „nőként nagyon is meg tudom érteni a rasszizmust”, vagy „diszkriminált nőként ellene vagyok a feketék diszkriminációjának”. Ezekben a mondatokban a „fehérség” kategóriája nem mondódik ki, de éppen ez az említetlenség teszi lehetővé a fehér nőknek, hogy azonosítsák magukat a feketékkel általában, és figyelmen kívül hagyják azt, hogy a fekete nők is jelöltek nemi szempontból, tehát láthatatlanná teszik a fekete nőket.

(Kilomba, idézi Hornscheidt 53.)

Az interszekcionalista megközelítés több, minimálisan két kategória (pl. gender és rassz) következetes figyelembe vételét jelenti társadalmi helyzetek elemzése során. A két vagy több kategória együttes megléte ugyanis sajátos elnyomást, hátrányos megkülönböztetést jelent az érintettek számára. A következetes interszekcionalista elemzés alkalmas annak feltárására például, hogy bizonyos csoportok tagjai miért kerülnek hátrányba a munkapiacon és a szimbolikus reprezentáció tekintetében, és ez hogyan vezet ahhoz a szociális elbizonytalanodáshoz, ami egy lefelé induló spirált indít be körükben. (Winker & Degele 25).

A „metszéspontban létrejövő láthatatlanság” a roma nők csoportját illetően is felléphet. Amikor a rendőrség lomhán vagy egyáltalán nem mozdul szexuális agresszió nyilvánvaló eseteiben, mivel ez roma közösségen belül történik, erről van szó. Amikor országgyűlési képviselők trágár szexuális ajánlatokat engednek meg maguknak egy roma nő képviselőtársukkal szemben, akkor az az előítélet motiválhatja őket, hogy a roma nő „könnyen

kapható”. Tehát a roma nőket látják benne (előítéletesen) és nem a kolléganőket. Ez indítja be esetükben a durva diszkriminációs aktust. A kárpát-medencei roma nők helyzetének vizsgálatára azért alkalmas az interszekcionalista megközelítés, mert a férfiközpontú, etnocentrikus és heterocentrikus ideológiák hatása alatt zárójelbe kerülnek ezeknek a csoportoknak a nem tipikus képviselői.

Gudrun-Axeli Knapp és más, a marxi társadalomképhez és a frankfurti iskolához kapcsolódó kutatók az interszekcionalista megközelítés három alappillérenek a nem és az etnikum (rassz) mellé az osztály kategóriáját választották. Ezt azzal indokolták, hogy a feminista emancipációs törekvések maguk is részei lettek korunk posztfordista, neoliberális és transznacionális világa kialakulásának. Lann Hornscheidt ezt az újmarxista megközelítést bírálva megállapítja, hogy az osztály fogalma nagyon különbözőképpen alakul a gazdasági erőforrások, képzési formák, habitus, szociális státus stb. tekintetében. Helyette a következő három kategóriát ajánlja: a társadalmi nem (gender), az etnikum (rassz) és a normalitás. Utóbbi a testi, szellemi fogyatékosokra, illetve annak hiányára utal nagyon tágan értelmezve a normalitás fogalmát. A német eredetiben használt szó — *ableismus* — a szerző egyéni szóképzése. Átvételét azért nem gondoltam célszerűnek, mivel túl sok magyarázatot indokol. A *normalitás* szót használom helyette, amely ebben az összefüggésben minden normativitástól mentes. Mindössze a megjelenés, viselkedés megszokott voltára utal. Hornscheidt ebben a kategóriában kezeli a szexualitásnak a heteroszexualitástól mint alapesettől eltérő formáit is. Az abszolút alapesete a három elemből álló kategóriarendszernek ennek megfelelően: ép testűnek látszó és ép elméjűnek gondolt, megszokott viselkedésű fehér férfi.

Hornscheidt a nőket érintő hátrányos megkülönböztetés megnevezésére a *szexizmus* helyett a *genderizmust* javasolja. Ezt azért teszi, hogy a megkülönböztetést eloldozza a biológiai nemtől, a szexustól. A genderizmust egy strukturális diszkriminációs formának kell felfogni, írja, amelynek a biológiai alapú hátrányos megkülönböztetés, a szexizmus csak egyik alosztala. „A genderizmus konstruktivista értelmezése magában foglalja a gender konstruált voltának tézisét [...], ugyanez érvényes a rasszizmusra, a normalitás alapú megkülönböztetésre és a strukturális diszkrimináció minden egymással kölcsönös függőségben levő esetére”. (Hornscheidt 66).

A genderizmus szót természetesen Hornscheidt és követői egészen más értelemben használják, mint azok a neokonzervatív propagandisták, akik nem kívánják elfogadni a nemek egyenjogúságát, és harcolnak a nők reprodukciós jogainak elismerése, a szexuális kisebbségek elfogadása és a szexuális életre való nevelés ellen. Éppen ellenkezőleg, a genderizmus fogalma olyan diszkriminációs formákat is magába foglal, amelyeket a szexizmus nem

tud kezelni. Ide tartoznak azok az elvárások, hogy egy felnőtt nő együtt éljen egy (férfi) partnerrel, legyenek gyerekei és vezessen háztartást. Ebben az értelemben vett genderizmus érhető tetten abban, amikor a média képviselői „ki a párja?” típusú kérdéseket tesz fel közismert nőknek. Ők pedig elfogadják ezt a keretet a maguk számára kötelezőnek, amikor szinte mentegetőzve előadják, hogy éppen „keresik a párjukat”, vagy hogy pillanatnyilag nem tudnak annyi időt fordítani a háztartásra, mint szeretnének, de minden vágyuk az, hogy tökéletes háziasszonyok legyenek, akárcsak a nagymamájuk. Ezzel a látszólagos alkalmazkodással maguk is a genderista elvárások hatását erősítik tovább. Ezzel függ össze az is, hogy a magyar közéletben rendkívül ritka a nem a heteroszexuális kánont követők „előbújása”.

A gender alapú megkülönböztetésen kívül a két másik választott kategória is magyarázó erővel bír. A roma nők például éppen mint a nők és a romák csoportjának együttes tagjai vannak kitéve egy sajátos megbélyegzésnek. Ha egy roma nő ezen kívül még egy stigmatizált csoport tagja — lesbikusként vagy mozgássérültként például —, akkor a diszkrimináció, s vele együtt a társadalmi láthatatlanság vele kapcsolatban tovább fokozódik.

Mit lehet tenni a hiány helyének betöltésére?

Mindenekelőtt célszerű a romákról és a roma nőkről már létező tapasztalati és tudásanyag összegyűjtése és szisztematikus átgondolása. A helyzet megértése alapján kerülhet sor roma nők számára speciális segítő programok kidolgozására. Nézetem szerint a Hornscheidt által kidolgozott genderizmus-fogalom alkalmas helyzetük elemzésére. A fiatal értelmiségi roma nők érdekeltek saját helyzetük feltárásában, bizonyára megnyerhetők egy témacsoportban való együttműködésben. A roma médiaműhelyek birtokában is komoly elemzések és tapasztalatok vannak. Ezek felhasználása szintén fontos lenne, csakúgy, mint a még összegzésre váró roma szakkollégiumokban már alkalmazott gyakorlatok tapasztalatait. Mindenekelőtt tehát azt kell látnunk, hogy nem állunk itt üres kézzel. Csak az esetleges és sok helyen egymástól szinte függetlenül gyűlő tapasztalatok és tudások összegyűjtésére kellene rászánnunk magunkat. Mindannyiunknak, hiszen valamilyen módon mindnyájan érintettek vagyunk.

Felhasznált irodalom

Berta Péter. 2010. „Presztízs fogyasztás és házasságpolitika egy gábor roma használtcikk társadalmi karrierjének tükrében (2002-2012)”. In Uő

- (szerk) *Használtcikk-kultúrák. Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 58-138.
- Bogdal, Klaus-Michael. 2011. *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination und Verachtung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bokrétás Ildikó & Bigazzi Sára. 2013. „A felsőoktatásban tanuló roma fiatalok pszichológiája”. *Romológia*: 86-102.
- Havas Gábor. 2002. „Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben”. In Kovalcsik Katalin (szerk) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE, 93-114.
- Hornscheidt, Lann. 2012. *Feministische Worte. ein lern-, denk- und handlungsbuch zu sprache und diskriminierung, gender studies und feministischer linguistik*. Frankfurt: Brandes & Apsel.
- Kállai Ernő. 2002. „Roma vállalkozók 1998-ban”. In Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE, 207-228.
- Kemény István 2002. „A magyarországi roma (cigány) népességről”. In Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE, 159-177.
- Knapp, Gudrun-Axeli. 2012. „Intersectional Invisibility“: *Anknüpfungen und Rückfragen an ein Konzept der Intersektionalitätsforschung*. (Kézirat)
- Kolompár Hajnalka. 2008. „Sprachliche Tabus und die Unterordnung der Frauen in einer traditionellen Gemeinschaft der wlachischen Roma”. In Kegyes Erika, Huszár Ágnes (eds) *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse der ungarischen Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 162-174.
- László Flóra. 2014. „Uccu neki — Az Uccu Roma Informális Oktatási Alapítvány kettős szerepe és hatása”. *Romológia II*: 194 – 200.
- Mappes-Niediek, Norbert. 2012. *Arme Roma, böse Zigeuner. Was and den Vorurteilen über die Zuwanderer stimmt*. Berlin: Ch. Links Verlag.
- Mezey Barna. 2002. „A magyarországi cigányok rövid története”. In Kovalcsik Katalin (szerk) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE, 83-91
- Orsós Anna. 1997. *A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 6. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- Orsós Anna. 2008. „Sprachgebrauch der Beasch-Roma in Ungarn”. In Kegyes Erika, Huszár Ágnes (eds) *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse der ungarischen Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 151-160.

- Sárközi Gábor. 2015. [„Sohogyan vagy méltatlanul – Cigánykép a tankönyvekben.”](#) *Magyar Narancs Online*. 2015. júl 21.
- Szalai Andrea. 2010. „Nyelvi ideológiák és társadalmi határok és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben”. In Feischmidt Margit (szerk) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, 418-429.
- Urbán Beatrice. 2014. *Cigány fiatalok továbbtanulási esélyei, a roma értelmiség kialakulásának lehetőségei a Semmelweis Egyetem Cigány Orvosképzési Program tükrében*. (Kézirat)
- Winker, Gabriele & Degele, Nina. 2010. *Intersektionalität. Zur Analyse sozialer Ungleichheiten*. Bielefeld: Transcript.

Zámbóné Kocic Larisa

Szegedi Tudományegyetem

A *Xena-camp* jelenség — a feminizmus, a *fandom* és a digitális bölcelet találkozása¹

Húsz éve már (1995), hogy a *Xena: A barcos hercegnő* amerikai-új-zélandi fantasy sorozat megkérdőjelezte a TV által ábrázolt hagyományos női karakterek egyeduralmát és a feminizmus új, *camp* ikonjává avanszált. Az akkoriban kibontakozó *fandom* kutatás paradigma váltását is előre vetítő sorozat úttörő szerepet játszik az Internet mediálta rajongók és alkotók közötti sajátos kommunikáció kialakulásában (*participatory culture*). Rajongótáborának online aktivitása, valamint ezen aktivitás értékelése pedig végső soron előre vetíti a digitális bölcelet két évtizedes történetének legfőbb reményeit és félelmeit. Tanulmányomban a feminizmus, a *fandom studies*, és a digitális bölcelet hármass kereszteződéséből kiindulva elemzem a sorozatot, Pamela Robertson *camp* fogalmát tételezve a három diszciplína közös metszéspontjaként. Ily módon a sorozatot és a köré szerveződő *fandom* jelenséget olyan esettanulmányként kívánom bemutatni, melyben ötvöződnék az irodalom- és kultúratudomány utóbbi két évtizedének legfőbb kérdései és vitatott problémái.

A *Xena* mint feminista *camp*

Susan Faludi a *Backlash: The Undeclared War Against American Women* (1991) című könyvében ritka éleslátással mutat rá arra a reakcionista (*backlash*) politikai, törvényhozási, valamint popkulturális megmozdulás-sorozatra Amerikában, amely a feminista aktivizmust követte mind ahányszor az céljainak eléréséhez, megvalósításához látszott jutni (Faludi 2006). Az 1980-as évek szórakoztató iparában, kiváltképpen pedig a TV műsorokban ez egy olyan tendenciában nyilvánult meg, amely az 1970-es évek feminista aktivizmusának vívmányait okolta a megnövekedett terhek (munka+háztartás) alatt roskadozó, korábbi helyzetüket — kiváltképpen a férfiakat — visszasíró, és a feminizmustól elforduló nők helyzetéért. Már ha egyáltalán szerephez jutottak a TV műsorokban, tudniillik a nők. Ugyanis, a

¹ Ez a tanulmány a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002 pályázat keretében valósult meg.

televízió alapvetőleg három leegyszerűsített női modellt tárt a nézők elé: (1) az anya, (2) a házasság küszöbén álló (olykor a “szőke” nő szerepében is tetszelegő) lány, valamint (3) a csábító, leginkább a férfiakra vesztet hozó *femme fatale* figuráját. Erős, önálló női személyiségek legfeljebb vígjáték sorozatban bukkantak fel (mint például a *Kate & Allie*,² vagy a nyolcvanas évek végétől sugárzott *Murphy Brown*). Az akció, mint műfaj és a női nem számára „idegen” közeg kizárólag a férfiak számára volt fenntartva.³

Ilyen háttérrel érthető, hogy a *Xena: A harcos hercegnő*, az MCA/Universal stúdió sorozata, amelyet 1995 szeptemberében több mint száz adón kezdtek sugározni az Egyesült Államokban, hamar széles körű népszerűsége tette szert, és üdítő felfrissülést vitt a televízió által kínált női ábrázolásokba — olyannyira, hogy nem teljes egy évad után már a huszadik század feminista ikonjává kiáltották. Ezzel szemben Magyarországon a nézők figyelmét,⁴ már ha nézték egyáltalán, teljesen elkerülte a sorozat főbb jellemzője, tudniillik a patriarchális diskurzus diktálta nő és nőiség sztereotípiáiból való kitörés.

Jelen tanulmányom első részében ezen kitörések elméleti és gyakorlati megnyilatkozásaira mutatok rá, rávilágítva a sorozat külföldi népszerűségére és a magyarországi recepció mulasztására. A kitekintés előtt azonban szükségszerű röviden vázolni magának a sorozatnak a tartalmi keretét.

Xena egy korábbi MCA/Universal stúdió sorozatnak a leszármazottja, a *Herkules* [*Hercules: The Legendary Journeys*] fantasy sorozaté, amely elég szabadon értelmezve és átdolgozva (értsd: cenzúrázva) taglalta a görög hérosz tetteit, antikolt foglalatban kínálva fel a nézőknek a tipikus „jó fiú a rossz fiúk ellen” sztorit. E sorozatban Xena gonosz és gátlástalan hadvezérként mutatkozik be,⁵ aki szexuális vonzerejével próbál viszályt

² A sorozatot a CBS adó sugározta 1984-től 1989-ig, amely két elvált nőről szólt, akik összeköltöznek, hogy együtt nevelhessék gyermekeiket – a fent említett „anya” modell itt is jelen van, de nem a hagyományos családi közegben. A sorozat utolsó két évadában Allie-nek Bob Barsky udvarolt, majd el is vette – e fordulat azonban a sorozat eddig töretlen nézettségét olyannyira hátravetette, hogy az alkotók kénytelenek voltak az újdonsült férjet hamar gyakori és távoli kiküldetésekre küldeni, ezzel igyekezve helyreállítani a Kate és Allie között megszokott és a nézők által is kedvelt dinamikát.

³ Ez alól kivételnek számít a szintén a CBS által készült és sugárzott *Cagney & Lacey* sorozat (1981-1988), amely két rendőr/nyomozó nő esetét jegyzi.

⁴ Magyarországon a sorozatot a TV2 1998-ban kezdte vetíteni, nagyobb megszakításokkal, szünetekkel az évadok között.

⁵ E bemutatkozást némileg aláássa a tény, hogy a szóban forgó epizód az eredetiben a „Warrior Princess” [Harcos Hercegnő] címet kapta, amely kifejezés a későbbiekben a *Xena* sorozatcím részét is alkotja majd. Joanne Morreale a Xenáról mint feminista *camp*ről írott tanulmányában megjegyzi, hogy a „hercegnő” kifejezés a sorozat címében (a királynő kicsinyítő képzőjeként, amely aligha illik rá a felnőtt, érett nőként ábrázolt Xenara)

kelteni Herkules és hűséges bajtársa Iolaus között, mindezt Herkules megölésének céljával. A *femme fatale* cselszövése persze kudarcot vall, ámde tekintettel a karakter népszerűségére, az alkotókban felmerült egy önálló sorozat lehetősége, melyben a gonosz ellenfélből jó útra tért, de gonosz múltjától kísértett hőst faragnak. Így jön létre Xena, a hős, aki mellé hamarosan odaszegődik Gabrielle, a költői (bárd) ambíciókat dédelgető poteidaiai parasztlány, hogy az unalmasnak ígérkező házaselet helyett Xena kalandjainak önjelölt krónikása legyen.

Joanne Morreale a sorozat harmadik évadát követő tanulmányában Xenát a hagyományos női sztereotípiákat felforgató „feminista camp” megtestesítőjeként ünnepli:⁶ Antonia Fraser *Amazonkirálynők* című könyvében (1988) felsorolt szindrómák⁷ Xenában való elfordulásával mutatja be a sorozat, Fraser által is felemlített, *borzongató*, ambivalens hatását. Morreale megfogalmazásban ez a borzongás (*frisson*)⁸ — akár rettegés, akár csodálat váltja ki — annak tudható be, hogy Xena (a Fraser által felsorolt amazonkirálynőkhöz hasonlóan) radikálisan eltér a történelem során megfogalmazódó és a társadalom által elvárt “nőiesség” elképzeléseitől.

Ezen eltérést, vagy inkább az elvárás-rendszerből való kitörést az alábbiakban mindössze Fraser “függelék” szindrómájának részletezésével szemléltetném.

Amíg a *Herkules* epizódok nem adtak és nem is adhattak választ az akkor még mellékszereplő Xena gonosz múltjára, az önálló sorozat egyes

ellensúlyozni igyekszik a túl maszkulin felhangokat hordozó „harcos” kifejezést, és ezzel megkönnyíteni a nézői befogadást (Morreale 1998, 80). Az egyébként legendás magyar szinkronnak és fordításnak sikerült ennél hajmeresztőbb megoldással előrukkolnia: a szóban forgó Herkules epizódot a „Királykisasszony karddal” címmel illette, amely szerencsére nem hagyományozódott tovább a *Xena* sorozat címében.

⁶ Annak ellenére, vagy éppen azért, mert a sorozat formailag a patriarchális diskurzus előírásait követi, Xena és a sorozatban felbukkanó nők testét mindenkor kiszolgáltatja a férfitekintetnek (*male gaze*).

⁷ Fraser az amazonkirálynők narratíváiban a következő visszatérő, meghatározó motívumokat/tüneteket sorolja fel: a szüz- és a telhetetlenség-szindróma (vagyis az ambivalens módon ábrázolt, sokszor egymással szembe helyezett „természetfölötti tisztaság és a természetfeletti bujaság”); a szégyen-szindróma („amely a férfikörnyezet vitézségét az amazonkirálynőével összevetve elmarasztalja), és az ezt kiegyenlítő függelék-szindróma (amely az amazonkirálynőt ugyanakkor „a hozzá legközelebb eső erős férfihoz” viszonyítva határozza meg (Fraser 1998, 24)).

⁸ A Fraser könyvében szereplő kifejezés, a *frisson* jelentése borzongás, izgalom, amelyet sajnos a magyar fordítás a „hidegleléssel” ad vissza. Holott Fraser érvelése szempontjából pont a borzongásban fellelhető kettősség a fontos, tudniillik hogy félelem és csodálat egyaránt, vagy akár egyszerre is kiváltója lehet (Fraser 1998, 16-17). Ez a kettősség egyszersem előre vetíti *Xena* későbbiekben tárgyalt *camp* jellegét is, amellyel kapcsolatban Susan Sontag hasonló kettős viszonyt — „visszatetszéssel átszínezett, mély vonzalmat” — fogalmaz meg (Sontag 1972, 277-278).

epizódjai bepillantást nyújtanak Xena korábbi életébe, mintegy 'kikerekítve' a karaktert és szélesebb, összetettebb skálára helyezve cselekvése motivációit. Ezen visszapillantásokból áll össze az elsődleges múltkép, amely szerint Xena először szülőfaluja, Amphipolis védelmében emel kardot, eltökéltsége révén vezéregyéniséggé lesz, majd célt tévesztve védelmezőből kalóz, később elárult Caesar-szeretőből bosszúálló hadvezér („nemzetek pusztítója”), Arész választotta lesz, akit a hadisten maga vesz védelmező szárnyai alá, korántsem plátóinak mondható érdekből.

Fraser szerint a „függelék-szindróma” az a minduntalan megerősítésre szoruló, és ezért vissza-visszatérő motívum, amely a történelmi harcos királynők személyét elválaszthatatlanul a hozzájuk „legközelebb eső erős férfhoz” köti, legyen az apa, férj vagy fivér. Harcos mivoltuk alapvetően az említett férfi hiányából (például megbosszulásából) ered, és nem önálló dicsvágy szüleménye. Erről tesz bizonyosságot például Maxine Hong Kingston is, amikor könyvének hőse, Fa Mulan, azért válik a tökéletes gyermeki engedelmesség mintaképévé, mert koros apja *belyett* lép a harc és lázadás útjára, hogy bosszút álljon fivérére (Kingston 2010). E tekintetben Xena sem különb, hiszen, mint azt már említettem, harcos pályafutása faluja védelmében, mondhatni, a szülőfaluja iránti gyermeki lojalitásból fakad. A „Családi kötelékek” [Ties That Bind] című epizódban azonban pont a fent említett „függelék-szindróma” sztereotípiájából lép ki. Arész megszemélyesíti Xena rég nem látott apját, majd látszólag hagyja magát egy csapat felbőszült falubeli által meglincselni, hogy ezáltal Xenát bosszúra sarkallja. Gabrielle hatására azonban Xena átlát Arész manipulációján, elutasítja a bosszút, és nem fog kardot apja érdekében. Sőt, a sorozat előrehaladtával, a Xenát harcművészetre oktató Arész szerepét M'Lilla, a gall harcos rablány váltja fel („A sors” [Destiny] című epizódban). Hasonlóképpen Herkules mint Xena színeváltozását előidéző és jóra ösztönző férfi szerepe is elhalványodik, mivel a sorozatban e folyamat magvát egy másik nő, Lao Ma veti el, az ösztönzés és a jó úton való megtartás szerepét pedig Gabrielle veszi át. Az Arésztől, mint apafigurától, mentortól és szeretőtől való elszakadás, függetlenedés pedig állandóan visszatérő és ismételten megerősítésre találó témája a sorozatnak.

A hagyományos társadalom nemi viszonyrendszerei és az általuk meghatározott szerepek felülírásának azonban ennél is érdekesebb szemléltetését nyújtják azok az epizódok, ahol Xena álcaként hagyományos női szerepeket ölt magára: feleségnek, háztartásbelinek vagy épp szépségverseny-jelöltnek tettei magát. Mary Ann Doane 'kettős mimézis' fogalmára hivatkozva, Morreale szerint Xena ezen epizódokban parodikus utánnézéssel fedi fel mind a férfiasság, mind a nőiesség konstruált természetét

és válik a Pamela Robertson által megfogalmazott feminista *camp* példájává (82-83).⁹

Nem szándékom a jelen tanulmányban részletesen tárgyalni a *camp* szemléletmód meghatározását és szakirodalmát, hiszen jól átláthatóan és alaposan tárgyalja azt a magyar olvasó számára Süvecz Emese „[Jegyzetek a Queer láthatóságáról](#)” című cikkjében (2002).¹⁰ Jómagam a *camp* nek mindössze a Robertson *Guilty Pleasures: Feminist Camp from Mea West to Madonna* című könyvében (1996) olvasható tárgyalását szeretném kiragadni.

Robertson Susan Sontag „A *camp* ról [Notes on Camp]” (1964) című írására hivatkozva kezdi¹¹ érvelését és abból az alábbi jellemzőket tartja a *camp* szemléletmód meghatározóinak: a csödöt mondó komolyságot, a túlzás és a mesterkéltség szeretetét, a stílus tartalom fölé helyezését és a kétértelműségekre való nyitottságot, az abban való lubickolást (Robertson 1996, 3).¹² És bár nyilvánvaló, hogy Sontag csak az affinitásra mutat rá a *camp* és a meleg férfi szubkultúra között, Robertson mégis az ő hatásának tudja be, hogy a későbbiekben a *camp* szinte kizárólag e szubkultúra szemléletmódjával azonosítják. Süvecz szavaival élve:

A további olvasatok szempontjából Sontag szövege valóban úttörő jelentőséggel bír, mert olyan, a *camp* diszkurzusát lényegében kijelölő dimenziók irányába nyit, mint a giccs, a pop art, vagy a homoszexualitás. Ezek közül a homoszexualitás témája bizonyult a legsokkolóbbnak, olyannyira, hogy a következő évtizedben a *camp* peggel foglalkozó írások többségének központi tematikáját a homoszexualitás határozza meg. (Süvecz 2002)

⁹Morreale egyébként nem az első, aki a Xenában rejlő feminista értelmezési lehetőségeket a *camp* peggel hozza kapcsolatba — Suzanne Sheldon a „Xena: Feminist Icon” című cikkében már felveti ezen értelmezés lehetőségeit (1997, ¶ 36-37). A szóban forgó cikk egyébként a *Whoosh.org* oldalon jelent meg, amely — nem nevetni! — a rajongók által megalakult International Association of Xenoid Studies [Xena Tudományok Nemzetközi Egyesülete] rendszeres, a sorozattal foglalkozó online folyóirata volt 1996-tól 2006-ig bezárólag (102 számot ért meg!). Erről majd a fandom kapcsán bővebben is írok.

¹⁰Jó áttekintést olvashatunk a témáról angolul a Média Elmélet Chicagói Iskolájának (The Chicago School of Media Theory) honlapján a *camp* szócikk alatt (ld. King-Slutzky 2010).

¹¹Ez az állítás persze nem teljesen igaz, mivel a történelmi áttekintés elején Robertson — lévén, hogy a *camp* peggel történelmileg beágyazott (más korban más-más jelentéssel bíró) szemléletmódnak tekintni — megemlíti Christopher Isherwood különbségtételét a silány (low) és az elitista (high) *camp* között, mely megkülönböztetés, dichotómia, Süvecz szerint, Sontagnál már elmosódik. Erre a tanulmányom második szakaszában még visszatérek.

¹²Sontag szövege amúgy sem a meghatározás céljával született, hiszen mindvégig szemléletmódként beszél a *camp* ról, ami önmagában is „majdnem megfogalmazhatatlan” kategória, a *camp* peggel alkalmazva pedig különösen „sajátos, tünékeny szemléletmód” (Sontag 1972, 278-279). A szöveg magyarul *A pusztulás képei* kötetben jelent meg (Budapest: Európa, 1972) Göncz Árpád fordításában.

Robertson maga sem tér el radikálisan e hagyománytól — amennyiben a *camp* tudatosan a meleg férfiak és a nők kultúrájának közös halmazára korlátozza (nem tér ki a heteroszexuális férfiak, illetve a fehéren túl más rasszok *camp*hez való lehetséges viszonyára) —, ugyanakkor azon van, hogy ezen egyoldalú megközelítést felülírja a meleg férfiak és a nők kultúrája közötti „kölcsonosság” hangsúlyozásával. Vagyis azon elméleti megfogalmazások ellenében érvel, amelyek a *camp*et kizárólag a meleg férfiak kultúrmegnyilatkozásának tekintik, amelyben a nők lehetnek ugyan „*camp*”, de nem tudatosan teszik magukat *camp*pé, sőt, nincs hozzáférésük a *camp* szemléletmódhoz. A nők, e logika szerint, tárgyai és alávetettjei a *camp*nek, ám semmiképpen sem *camp* szubjektumok” (Robertson 1996, 5 ff). Nem titkolt szándéka, tehát, hogy a *camp* szemléletmódját feminista keretek között fogalmazza újjá, hiszen a *camp* nő ábrázolásai (amelyek a *camp* jellegénél fogva csak túlzók, ripacskodók és komolytalanok lehetnek) aláássák a társadalmi nemi szerepek állítólag természetes mivoltát és megrengetik a hiteles női identitás esszencialista felfogásait (6). Robertson a könyvében emellett érvel, hogy a heteroszexuális nők fontos szerepet játszanak a *camp* kialakításában és annak befogadásában (fogyasztásában), mindazonáltal, ódzkodik a feminista *camp* heteró (*straight*) jellemzésétől. Meglátása szerint a feminista *camp* Alexander Doty *queer* meghatározásához hasonló diskurzív térben mozgó fogalom: „A ‘queer olvasat’, a ‘queer diskurzus’ és a ‘queer pozíció’ kifejezések... arra tesznek kísérletet, hogy magyarázatot szolgáltatassanak a kultúrán belül létező és ‘queerként’ vagyis anti-, kontra-, nem-heteróként megfogalmazódó, széles skálán mozgó pozíciókra” (Doty 1993, 3; idézi Robertson 1996, 9). Vagyis, Robertson szerint a *camp* Doty-féle

queer diskurzus, amely lehetővé teszi nem csak meleg férfiaknak, hanem heteroszexuális és lesbikus nőknek, és vélhetően heteroszexuális férfiaknak is, hogy kifejezzék a hetero kultúra által rájuk rótt normatív gender és szexuális szerepekkel szembeni feszélyezettségüket és az ezektől való elidegenedésüket. (Robertson 1996, 10)

A fentiek fényében, nem csoda, hogy Morreale a *Xena* sorozat feminista *camp* jellegét a „Következik... Miss Amphipolis!” [Here She Comes... Miss Amphipolic] című epizóddal szemlélteti, amely mintha csak Robertson érvelésének alátámasztására készült volna.¹³ A cselekmény helyszíne és kerete egy szépségverseny, amelybe Xena titkon beépül, hogy leleplezze a versenyt szabotálni és így háborút szítani akaró egyént. A nyitó

¹³ Robertson 1996-ban megjelenő könyve, természetesen, nem tesz említést Xenáról — ahhoz túlságosan is egykorúak. A szóban forgó epizód egyébként a 1996-ban vetített 2. évad 11. epizódja.

jelenet már önmagába véve is egy összetett paródia: alulöltözött nők rohannak a tengerparton, lassított felvételen (ld. [klipp #1](#)). E jelenet ezzel egyszerre rájátszik a vetélytárs-sorozat (*Baywatch*) jellemző jeleneteire,¹⁴ a szépségversenyt „alulöltözött, túlfejlett libák” nézegetésének bélyegzi,¹⁵ és lesz önnön reprezentációjának ironikus reflexiója (hiszen a fenti jellemzés, talán a libától eltekintve, Xenára is igaz). Arról nem is beszélve, hogy mennyire *camp* Xena természetes-fegyver választása és használata e jelenetben! Az epizódban a „nőiesség” korántsem természetes, sőt nagyon is mesterségesen konstruált voltát leginkább kihangsúlyozó jelenet azonban az, amikor az álcát öltött Xena a ‘természetes kellemet’ meghazudtoló és az egész fellépés csináltságát leleplező ügyetlenséggel mozog és próbál a színpadon, miközben a férfi műsorvezető (Salmeoneus) az alábbi aláfestő éneket dalolja:

¹⁴Nézettség terén a *Xena* ekkorra már háttérbe szorította az 1989 óta futó, korábbi nézettségi rekordokat sorra döntő *Baywatch* sorozatot, amelyet sokan, gúnyosan csak „Babewatch” [Maca nézés] címen emlegettek (a *Baywatch* nézettségéről ld. [Carter 2015](#)). Elég, ha felidézzük a magyar adón is sugárzott *Jóbarátok* sorozat azon jelenetét (1996, 2. évad, 17. epizód), amelyben [Chandler és Joey a Baywatchot nézik](#).

¹⁵ A nyitó jelenetet követően az alábbi párbeszéd hangzik el Xena, Salmeoneus (a szépségverseny műsorvezetője) és Gabrielle között:

Xena: „Szépségverseny! Tényleg azért hívatnál ide sietve, hogy alulöltözött, túlfejlett libák versenyét nézegessem?”

Salmeoneus: Felvonulás; felvonulásnak hívják.”

Gabrielle: „Verseny, felvonulás – átlátszó trükk, hogy a férfiak megalázzák a nőket!”

Salmeoneus Gabrielle-nek: „Tévedsz, mint mindig! Mióta kellene ahhoz mentség?”

Mint hajadat borzoló lágy szellő,
 Mint lángoló tűz, mely melegítő,
 Mint tavasszal rügyező virágkelyhek,
 A nő olyan természetes.¹⁶

A jelenet zsenialitása abban rejlik — különösen, ha összevetjük azt a szinte azonos témát feldolgozó *Beépített szépség* (*Miss Congeniality*) című film (2000) hasonló jelenetével —, hogy itt nem csak Xena csetlik-botlik, hanem a többi versenyző is. Míg Gracie Hart FBI ügynök (Sandra Bullock) egyedül ügyetlenkedik a próbán, és válik ezáltal a normát képviselő „nőies” nők között deviánssá, kivétellé (ld. a film „[DancingQueen](#)” jelentét), addig Xena egy a sok közül — a *Xena* epizódban ugyanazon nehézséggel szembesül kivétel nélkül minden nő, amikor a társadalom által meghatározott normának megfelelő módon kíván viselkedni. Tanult, gyakorolt, nem-természetes folyamatról van szó, amelyet az ellenpontosító dalszöveg a ‘női természetességről’ csak még jobban kiemel.

Azért írtam, hogy az epizód mintha csak Robertson érvelésének alátámasztására készült volna, mert sehol másutt nem feszegeti a sorozat jobban a gender (mint performansz) és, ehhez kapcsolódóan, a szépség (mint társadalmilag meghatározott ideál) kategóriáinak korlátait a *camp* heteró nők és meleg férfiak által egyaránt és kölcsönösen egymásra utaló alkalmazásával. És itt nem csak a szép, de agyatlan ‘libát’ játszó Xenára, vagy a versenyt végül megnyerő, találóan Miss Artifiz (Miss Artiphys) (ld Kreálmány Kisasszony) névre hallgató nő-imitátorra (*drag queen*-re) gondolok (ld. [klipp#3](#)) — aki az epizód egyik jelenetében éppen Xenát utánzó harcos hercegnőnek öltözik¹⁷ —, hanem Gabrielle-re is, aki Xena támogatójaként maga is álruhában, a férfi ‘szponzorok’ macsó modorát utánözva játssza a ‘nagyasszony’ szerepét. Xena és Gabrielle záró, szentenciális párbeszéde az epizód végén pedig maga a megtestesült „csődöt mondott komolyság”:

Gabrielle: Miss Ismert Világ egy férfi? Vicces!

Xena: Miért? Ami szép, az szép.

¹⁶ A magyar szinkron nem fáradozott a dal fordításával vagy akár csak feliratozásával. A fenti fordítás, noha korántsem tökéletes, de prozódiailag és tartalmilag megfelel az eredetinek: “Like soft, gentle winds that will blow through your hair / Like fire that warms you when no one else can / Like flowers that bloom from the Earth in the spring / A woman’s a natural thing...”

¹⁷ Miss Artifiz szerepét Karen Dior/Geoff Gann játszotta. A szóban forgó jelenet roppant játékosságát sajnos a magyar szinkron nem tudja jól visszaadni, mert teljesen elvész benne a *drag queen* referencia. Amikor ugyanis Xenát már leleplezendőn az egyik szponzor elkiáltja magát, hogy “tartóztassák le, ő a harcos királynő”, Miss Artifiz az ikonikussá vált Xena bőr ruhában bevonul a színpadra, és ezt mondja, “drágám, nem királynő vagyok, hanem királynő” (“Darling, I’m no princess, I’m a queen”).

Mínta a „szépség” ideája transzcendens és egyetemes lenne és nem a genderhez hasonló módon kor/kultúra/társadalom által meghatározott kategória! Amúgy meg, az epizód végi szentenciákat sem szabad komolyan venni, minthogy maga a sorozat sem gondolja komolyan őket — ezt bizonyítják az epizódvégi stáblistán (*credit roll*) olvasható kibocsátói nyilatkozatok (*disclaimers*). Konkrétan, a tárgyalt epizód *disclaimere* ez: „Egy szalag sem sérül e mozgókép gyártása során. Ugyanakkor, többen komoly kinetózist tapasztaltak.”¹⁸ Bár a gyártói nyilatkozatok jelenléte e sorozatnál már önmagában is *camp* a maga mesterkéltsége (felesleges, ám mégis ott van) voltán, a szóban forgó nyilatkozat olyan zseniálisan ironikus és tudatos, hogy kénytelen vagyok egy pillanatra megszakítani az érvelésem menetét, hogy egy kis kitérőben elemezzem.

Egy ügy melletti politikai elköteleződést jelölő, különböző színű szalagok viselete a tizenkilencedik század közepétől elterjedt gyakorlat (ld. például a Női Keresztény Mértékletességi Egyesület fehér szalagját). A *campet* célzó kritika leginkább a szemléletmód apolitikusságát hánytorgatta fel,¹⁹ így e felelősség hárítás, mely szerint a szalagoknak/politikai ügyeknek nem esett bántódása, ironikus önreflexió és kikacsintás a kritikára. A *disclaimer* második mondata, ugyanakkor, arról árulkodik, hogy az alkotók nagyon is tisztában vannak a *camp* tapasztalást átformáló erejével és hogy ezek a tapasztalatok távolról sem egyértelműek. Persze, mindezt játékos kétértelműséggel hozzák a tudunkra. Egyrészt szójátékot alkotnak a „*motionpicture*” (mozgó kép) és a „*motionsickness*” (kinetózis, avagy mozgás kiváltotta betegség) kifejezésekkel. Másrészt, eljátszanak a kinetózis szó jelentésével is. A ‘mozgás betegséget’ ugyanis a látási ingerek és az egyensúlyérzékelés közötti ellentétek

¹⁸ „No ribbons were harmed during the production of this motion picture. However, several experienced severe motionsickness.”

¹⁹Robertson ezt is Sontagnak tudja be, amiért apolitikusnak jellemezte a *campet* (Robertson 1996, 3). Igaz, egy lábjegyzet erejéig Robertson felmentést is ad Sontagnak a *campet* apolitikizáló vád alól, lévén, hogy Sontag a későbbiekben elismerte, hogy a *camp* akaratlanul is jelentős szerepet játszott az 1960-as évek feminista tudatosságának fellendülésében, amennyiben sikerült a nőiség egyes sztereotípiáit aláásnia (155n4). Itt jegyezném meg azt is, hogy Sontag „A campről” c. írásának magyar fordítása e tekintetben nagyon félrevezető. A fordításban ugyanis ez áll: „Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a *camp* szemléletmódja elkötelezetlen, politikaellenes – sőt, még azt sem, hogy apolitikus” (1972, 279). Ezzel szemben, a szöveg eredeti változatában ez olvasható: „It goes without saying that the Camp sensibility is disengaged, depoliticized — or at least apolitical [Mondanom sem kell, hogy a *camp* szemléletmódja elkötelezetlen, depolitikizáló — vagy legalább is apolitikus].”

okozzák, amelynek leggyakoribb tünetei a rosszullét és a hányinger. Persze, gondolhatunk, hogy a kinetózis kapcsán mindössze a már említett szépségverseny próbára utalnak az alkotók, de az értelmezési keretek között megbúvik azon lehetőségnek is a felvállalása, hogy az epizód egyes jelenetei a látási ingerek és a heteronormativitás mint egyensúlyérzékelés közötti ellentétek tapasztalása számos nézőben a kinetózis tüneteit válthatja ki ([klipp#3](#)). Pechükre, mert a *disclaimer* lényege, hogy a tünetekért a nézőt okolja. Végezetül, akárhogy is értelmezzük az epizód végi nyilatkozatot, önmagában már a létük is szubvertálja az epizódot záró szentenciák komolyságát, amelyek ilyenén megint csak csődöt mondanak. Végtelenül nagy kár, hogy a sorozat magyarországi vetítése során a TV2 több reklámidő reményében levágta a sorozat stáblistáit és velük együtt a *disclaimereket* is, megfosztva ezzel a magyar nézőket a sorozat *camp* értelmezhetőségének egy fontos mutatójától.

Visszatérve azonban a sorozat egészének feminista *camp* jellegére, azt kell mondanom, hogy az távolról sem merül ki a Morreale által vázolt robertsoni értelmezésben, tudniillik a társadalmi nem csináltságának hangsúlyozásában. Sontag írásához visszanyúlva, a *camp* szemléletmód általa megfogalmazott sok-sok asszociációs jellemzője²⁰ közül szeretnék kettőt kiemelni, amelyekkel a sorozat feminista eszközként él, és amelyek tárgyalása (különösen a másodiké) már a tanulmányom második, záró szakaszába, a fandom és a digitális bölcelet témájába torkollik.

Az első ilyen jellegzetesség a *démesuré*, avagy a végtelen nagy és elbizakodott túlkapás, ami a célkitűzéseket illeti. Sontag ezt így fogalmazza meg:

A *camp*-műveknek nemcsak stílusukban, de törekvésükben is gyakran van valami *démesuré*. Gaudí borzongató-gyönyörű barcelonai épületeit nemcsak a stílusuk teszi *camp*-pé, hanem hogy lerí róluk [...], hogy egyetlen ember akarta elvégezni mindazt, ami egyébként egy nemzedék, egy egész kultúra feladata. (#25; 1972, 288)

Mivel műfaját tekintve a *Xena* fantasy sorozat, a történelemhez való viszonyulása anakronisztikus: történelmi síkja több emberöltött ölel fel, távolról sem kronológiai sorrendben. Így például, az egyik epizódban Xena egyszerre találkozik Galénossal és Hippokratésszel, hogy megtanítsa őket az orvostudomány és betegellátás alapjaira (előrevetítve ezzel a hippokratészi esküt); egy másik epizódban elárulja Dávidnak Góliát gyenge pontját, egy

²⁰Sontag kapcsán, mint már említettem, aligha beszélhetünk a *camp* konkrét meghatározásáról, így az általa megfogalmazott jellemzők is inkább csak asszociációk, ahogy maga is írja: „Könnyebb lefirkantani, ami az embernek eszébe jut róla [ti. a *camp*ről], mint esszébe foglalni (hisz az egyenes vonalú érvelést, lánckövetkeztetést kíván)” (1972, 279).

harmadikban Brútuszt buzdítja fel Cézár ambíciójának megfékezésére, de van olyan epizód is, amelyben segít felajzani Odüsszeusz úját (elvitatva ez által személyazonosságát), vagy éppen döntő szerepet játszik Trójai falainál. Még sokáig sorolhatnám főhősnőnk ókortörténelmi gócpontokban játszott kardinalis szerepeit. Xena nem az időutazó felesége, hanem ő maga az időutazó, annak ellenére, hogy a sorozat nem tesz különbséget eltérő korok/idők és annak szereplői között, hanem egy összezsugorított idősíkon tárja elénk a „banalítás szféráját” (ld. Sontag 1972, 290).

Más szavakkal, Xena egy személyben viszi véghez a feminizmus második hullámának történelmi („herstory”) revízióját, sőt meg is fogalmazza e revízió lényegét egy epizódban, amely egyszerre Indiana Jones és önnön sorozatának parodisztikus egyvelege. Az epizód ugyanis 1940-be repíti a nézőt, egy Macedón ásatásra, ahol Janice Covington (Gabrielle kései utódja és hasonmása) a harcos hercegnő tetteit rögzítő Xena tekercs után kutat, amely „a század legfontosabb régészeti lelete, ami forradalmasíthatja az ókorról kialakult képünket, mert történelemmé változtatja a mítoszt, és mítosszá a történelmet” („A Xena tekercs” [The XenaScrolls], 3#10).

Ízlésről, élvezetről, és a *Xena camp* paródiájáról

A másik sontagi *camp* jellegzetesség, vagy inkább asszociáció-csokor, amelyre még kitérnék, az ízlés és az élvezet témáját érintő kérdés. Sontag már az írása elején úgy határozza meg az ízlés és a szemléletmód közötti kapcsolatot,

hogy az utóbbit „minden meghatározott ízlés alapj[ának] és életrekeltőj[ének]” tekinti (1972, 278). Viszont Isherwooddal ellentétben, aki különbséget tesz a balett és a barokk művészet emocionális bázisát adó elit (high) *camp* és a pop kultúrában manifesztálódó alacsony (low) *camp* között, Sontag szerint a „*camp* élményvilág azon a nagy fölfedezésen alapszik, hogy a kifinomultság nem a nagykultúra kizárólagos tulajdona”, mert, mint írja, „a rossz ízléshez is jó ízlés kell” (298). Süvecz szerint, ezzel Sontag eltörli az Isherwoodnál még meglévő dichotómiát (2002). Valójában azonban, Sontag egyáltalán nem törli el az elit és az alacsony *camp*, avagy a jó és a rossz ízlés közötti dichotómiát. A különbségtétel mindvégig megmarad. És értékítélet is van, mert mint írja, az ember nem minden esetben állíthatja azt, hogy valami „azért jó, mert *rémes*. Csak bizonyos feltételekkel” (299), amelyeket lényegében ő vázol fel, és ezzel egyszersmind a jó ízlés letéteményesévé deklarálja önnön magát, történetesen a rossz ízlésben is. És ez a lényeg. Sontag végső soron felszabadítja a jó ízlést arra, hogy élvezetét lelje a rossz ízlésben is. A hangsúly pedig az élvezeten van, mert Sontag szerint a „*camp*-ízlés mindenekfelett az élvezet, a méltánylás egy módja — nem ítéletalkotás” (ibid).

Figyelemreméltó, hogy a Médiaelmélet Chicagói Iskolája a *camp* szócikk tárgyalásában pont az előbb említett dichotómia jelenléte biztosítja a *camp* diskurzus politikai vetületét (amelyet, értelemszerűen, egészen Isherwoodig vezet vissza), és bár nem ennek hiányával magyarázza a sontagi diskurzus sokszor kritizált apolitikusságát, az érvelés ezt, utalásszerűen, mégis magában foglalja (King-Slutzky 2010). Ez többek között azért is érdekes, mert az apolitikusságot kritizáló, felülíró szerzők között — Butler és Halberstam mellett — Robertson is megemlíti a szócikk, holott, meglátásom szerint, Sontag és Robertson érvelése szinte azonos mederben fut az élvezet kérdésében. Mindössze annyi a különbség, hogy míg Sontagnál jó és rossz ízlésről van szó, addig Robertsonnál feminista nézőpontilag elfogadható és elfogadhatatlan (pl. nőket alárendelő, tárgyasító, a heteronormatív sztereotípiák szerint reprezentáló) alkotásokról. Ezt az alábbiakban egy kicsit bővebben is kifejténém.

Figyelembe véve a tanulmányom elején felsorolt — a populáris kultúrában felelhető és az elmúlt harminc évben túlnyomórészt változatlanul ábrázolt — női modelleket, Sontag alábbi leírása szólhatna akár az ilyen kulturális termékeket (televízió, mozi, játék) élvező és (mégis) magukat feministáknak való nők tapasztalatáról és/vagy büntudatról²¹ is:

²¹ Lásd épp Robertson könyvének címét: ***Bűnös élvezetek: Feminista camp Mae Westtől Madonnáig (Guilty Pleasures: Feminist Camp from Mae West to Madonna)*** — **kiemelés** a szerző által.

Az az ember, aki ragaszkodik a magasrendű és komoly [*feministaként elfogadható, a nőket és problémáikat korrektül és komolyan ábrázolt*] élvezetekhez, más élvezettől fosztja meg magát; szakadatlanul korlátozza, hogy mit élvezhet; szinte azt mondhatnók, nem fizetődik ki, hogy mindig pórázon tartsa a jó ízlést. A *camp*-ízlés merész és szellemes hedonizmus formájában rakódik a jó ízlésre. Megvidámítja a jó ízlést, mely korábban szakadatlan kielégületlenség kockázatával küzdött. S ez a vidámság jót tesz az emésztésnek. (Sontag 1972, 298)

Roberston a feminizmus elméleti keretében politikai eszközként visszasajátított *camp* diskurzusa a fentiekhez hasonló szerepet szán a *camp*nek. Mert bár Robertson, mint a többi, kilencvenes évek (és napjaink) feminista (film)elméletet gyakorló kutató — Kérchy Anna szavaival élve — „megpróbál túllépni az aktív-néző-férfi versus passzív-látvány-nő dichotómián,” elutasítva „a tekintet homogenizáló, egyetemesítő definícióját, hogy a nézés, a nézőség sokfélesége mellett tegyen hitet” (Kérchy 2003), érvelésében a *camp* feladata felfedni az élvezet porózusságát, passzivitásának és aktivitásának, jóváhagyásának és kritikájának helyileg átfedő sajátosságait (Robertson 1996, 16). Robertson számára az élvezet nem csak ellenálló (*resistant*) lehet. Úgy akarja bemutatni a *camp* szemléletmódot, mint „szubjektum és objektum közötti játékot, amelyben a női néző [*spectator*] nevet és eljátszik saját képével — más szavakkal, elhatárolódva/eltávolodva önnön képétől, kineveti, és nevetség tárgyává teszi e képet — miközben nem veszíti szem elől, hogy e kép valós hatalmat gyakorol felette” (17).

A fenti idézetekből nyilvánvaló, hogy amikor Robertson a *camp*ről ír, már nem pusztán egy szemléletmód alkotta művet tárgyal, hanem egy adott mű — függetlenül, hogy eredeti szándék szerint a *camp* szemléletmód szülötte vagy sem — *camp* olvasatának lehetőségeit, vagyis a *camp*et mint nézői befogadás-játékot. E játék leggyakoribb alaköltése pedig a paródia, sőt az önirónia, amely Sontag szerint csak akkor tekinthető *camp*nek, ha nem tanúskodik „önmaga témájának és anyagának megvetéséről”, sőt, ha „még akkor is büzlik az önszeretettől, ha parodizálja önmagát” (1972, 286–287). A fenti robertsoni idézettel összevetve, én ezt úgy értelmezem, hogy a néző (kiváltképpen, ha nő) nevetség tárgyává teheti, kiparodizálhatja rajongásának tárgyát (jelen esetünkben a *Xena* sorozatot és/vagy saját rajongását a sorozat iránt, illetve az általuk ábrázolt nőképet), de ez nem gátolja meg a sorozat és/vagy a rajongás élvezetét.

A *Xenát* egyébként az teszi különösen érdekessé e tekintetben — figyelembe véve, hogy a sorozat és a köré csoportosuló elsődlegesen rajongó tábor (*fandom*) az 1990-es évek második felében jött létre —, hogy e parodikus játékban nem mindig különül el az alkotói (produkciós) és befogadói (nézői) ‘játszóter’. Ugyanis nem csak arról van szó, hogy a sorozat

egyes epizódjai paródiát űztek önmagukból, sőt olykor a rajongókból is,²² vagy hogy a rajongók tollából gyakran születtek a sorozatot és/vagy a rajongást, sőt ezen belül a *fan fiction* írás konvencióit kiparodizáló, ám mégis rajongó alkotások.²³ Hanem arról, hogy ezek a parodisztikus megnyilvánulások olykor összeforrtak. Például úgy, hogy a fandomban nagy népszerűségnek örvendő fan fiction író, Melissa „Missy” Goodot, a sorozat alkotói két epizód forgatókönyvének megírására is felkérték („Hazatérés” [Coming Home], 6#1; „Örökség” [Legacy], 6#5), vagy hogy Kym Taborn a *Whoosh.org* Xena rajongói honlap, valamint a IAXS (International Association of Xenoid Studies) alapítójának karaktere is megjelenik (Barb Binder néven) az egyik epizódban („Lélektani hadviselés” [SoulPossessions]; 6#20), konkrét hivatkozással a *Whoosh*-ra.

Mindezek ellenére, a *Xena* sorozat és rajongói aktivitása, amely a fandom kutatás akadémia térhódításával együtt indult hódító útjára, fura módon kimaradt az 1990-es években megjelenő, fandomot tárgyaló alap művekből — mint Robertson esetében is, talán azért, mert túlságosan is kortárs, közvetlenül egyidejű azokkal —, holott az első olyan fandom jelenség övezi, amely rajongói térhódítását az interneten valósítja meg, és ezzel a beköszönő digitális fordulat, valamint ennek következtében a konvergens kultúra egyik úttörője.

Mivel a korábban már említett aktív/passzív dichotómia, amelyet Robertson szerint a *camp* élvezet ‘kijátszása,’ egyaránt fontos szerepet játszik a fandom kutatás (*fandom studies*) és a digitális bölcsélet vitáiban, ezért a tanulmányom hátralévő részében röviden vázolom e folyamatok alakulását, és a hozzájuk kapcsolódó vitatott kérdéseket, valamint a *Xena* fandom ezekben játszott szerepét, ez utóbbival némileg törlesztve a fandom kutatás fent említett adósságát a *Xena* jelenség felé.

²² Ilyen epizód a rajongók által legnépszerűbbnek választott „Egy nap az életben (A Day in Life) (2#15), amelyben első ízben tűnik fel a Xena rajongó (‘antik’) prototípusa, Mínya. Mínya minden tekercset olvasott, amelyet Gabrielle írt Xena kalandjairól — ez valójában rámutat arra, hogy Gabrielle a sorozat valódi rajongó prototípusa, aki ráadásul a fandom azon részét képviseli, amely *fan fiction* (rajongók által írt történetek) ír.

²³ A Xena parodisztikus fan fiction koronázatlan királynője kétségtelenül Joanna Sandmark. Xena fan fictionjei a *XenaDinosaurBards* honlapon jelentek meg, amelyek közül külön kiemelném az „[If Ingmar Bergman Directed a XenaEpisode](#) [„Ha Ingmar Bergman rendezne egy Xena epizódot]” c. írását. Sandmark ugyan nem került be a *Xena* forgatókönyv írók sorába, de a későbbiekben a DC [WonderWomenSecretFiles and Origins](#) sorozatának egyik írója, majd non-fiction és regény író lett (Sandmark 2013).

Rajongók/alkotók/digitális bölcsészek

A fandom kutatás szempontjából 1992-ben két úttörő mű is napvilágot látott: Henry Jenkins *Textual Poachers* (1992) című könyve és a Lisa A. Lewis szerkesztette *Adoring Audience* (1992) című gyűjteményes kötet.²⁴ A könyv és a gyűjteményes kötet tanulmányai a rajongói közösségek megnyilvánulásait ekkor még csak rajongói találkozókra (*conventions*) és a rajongók által írt és szerkesztett, szamizdat kiadásban megjelenő *fanzine*kre (az angol *fan* [rajongó] és magazin szóból) korlátozták (ld. Gray, Sandvoss, & Harrington 2007, 7). Az évezredfordulón e közösségek kivétel nélkül az Internetre költöztek, és noha a találkozók továbbra is nagy szerepet játszanak a fandomok életében, a rajongói internetes vita csoportok (*fan discussion groups*), honlapok, levelezőlisták és adatbázisok²⁵ éppen olyan fontos, ha nem fontosabb szerepet töltenek be. Így például a világ legnagyobb és legnépszerűbb automatizált fan fiction adatbázisa és fóruma a FanFiction.net (FFN) 1998-ban jött létre, több mint 2.2 millió regisztrált felhasználója van és több mint harminc nyelven olvashatók rajta a rajongók által írt történetek ("FanFiction.net" 2015).²⁶ Azonban, e fandom-gócpont adatbázisnak számos Xenafandom előzménye van. Az alábbiakban csak három példáról tesztek említést:

A már említett Whoosh.org, amely „1996 óta szolgálja vígan az emberiséget.”²⁷ A *Whoosh* nem kimondottan fan fiction adatbázis.

A honlap a Xena Tudományok Nemzetközi Egyesületének ad otthont (IAXS — International Association of XenoidStudies), amely KymTaborn meghatározásában

²⁴ E kötet jelentősége a fandom kutatás kialakulása szempontjából páratlan, mert egy csokorba gyűjti a populáris kultúrával foglalkozó, a közönség kutatást (*audience studies*) is meghatározó kutatókat.

²⁵ Gray és társai azt is állítják, hogy e fandom részvételt az Interneten csak a pornó haladja meg (2007, 7).

²⁶ Egy másik, egyre nagyobb népszerűsége szert tevő adatbázis az [Archive of Our Own \(AO3\)](http://ArchiveofOurOwn(AO3)), amely az Organization for Transformative Works (OTW) nonprofit szervezet projekt oldala. A szervezetet rajongók hozták létre 2007-ben, mindenekelőtt azzal a céllal, hogy az utóbbi másfél évtizedben megsokasodó szerzői jogi vitákkal szemben megvédjék a fan fictiont, mint transzformatív mű létjogosultságát. Az AO3 növekvő népszerűsége többek között annak tudható be, hogy míg a FFN számos esetben korlátozza az adatbázisban tárolt fan fictionök letölthetőségét, az AO3 eleve több e-könyv formátumban teszi ezt lehetővé. Magyar nyelvi viszonylatban a fan fiction adatbázis szerepet a 2004-ben létrehozott Merengő tölti be.

²⁷ Ez a nyitó oldal mottója („Cheerfully serving humankind since 1996”).

egy kvázi irodalmi, kvázi akadémikus, kvázi fandom, és teljes egészében SZÓRAKOZTATÓ kifogás, hogy az 1995-2001 között gyártott akció/fantasy sorozat, a *Xena, Harcos Hercegnő* mindenféle aspektusáról, VAGY bármely más TV sorozatról, amelynek erős, akció/kaland női főszereplője van, írjunk és egyedi megszállottságunkat megosszuk másokkal... (Taborn 2002, 1.1)

Lényegében, egy tisztességes referenciákkal ellátott, havonta megjelenő online folyóiratról van szó, amely 1996-2006 között 102 számot adott ki. Peer-review folyamatát számos egyetemi kiadvány is megirigyelhetné (ld. Taborn 2002, 1.2). A rajongók által írt elemzések, tanulmányok és interjúk mellett a honlap helyet ad a *Xena* sorozat összes epizódleírásának, amely a cselekmény leírás és a filmográfia mellett az adott epizód nézettségi adatait is tartalmazza. Noha az oldal az utolsó IAXS szám óta gyakorlatilag statikus, Kym Taborn legutóbbi, 2009-es híradása szerint a honlapot továbbra is naponta kb. 3000-en látogatták.

A másik, egykor igen nagy forgalommal bíró honlap a [Lunacy's Fan Fiction Reviews](#). A honlap alapítója és fenntartója, Lunacy, a valós életben egy floridai könyvtáros. 1995-ben kezdett fan fictionot szemléket írni, amelyeket eleinte az egyik *Xena* NetForumon tett közé. A fan fiction szemle oldalát 1997-ben hozta létre, és bár az oldal nem adatbázis, még most is fontos eligazító gócpontja a több ezer *Xena* (és időközben hozzárendelt *Star Track Voyager*) fan fictionnek. A lényegében annotált fan fiction bibliográfiát és elérhetőséget (linket) szolgáltató honlap a rajongói írásokat műfajok szerint kategorizálja (alternatív, általános, über-*Xena*²⁸ és eredeti, illetve ezek alkategóriái szerint).²⁹ Mint minden rendes könyvtáros adatbázis, Lunacy honlapja a további kutatáshoz — a fan fiction íráshoz szükséges háttér-információk, ismeretek megszerzéséhez — szükséges forráslistákat (*directories*) is biztosít, valamint szakértelmük alapján kategorizált *BetaReader* (olvasószerkesztő) listát/elérhetőséget.

Végül, de nem utolsó sorban, példaként álljon itt a *Xena* fandom legnagyobb online *hub*-ja, az [AusXip.com](#). Az 1996 óta töretlenül frissülő honlap mostanra már *AusXip Network* néven hatalmas hálózattá nőtte ki magát, számos, specializált al-oldallal. A *Xena* ez utóbbiak közül már csak egy. A honlap az előbbi példával ellentétben, a rajongói kreativitás adatbázisaként is szolgált és szolgál még most is. Noha a fan fiction mellett más média alkotások is otthont találtak az oldalon (műalkotások, zenés

²⁸ Az über műfaj lényegében az AU (alternatív univerzum), vagyis a sorozat keretein kívül eső, de alapfelállításait felismerhetően tálaló fan fiction kategória.

²⁹Lunacy a *Xena* fan fiction internetes történelméről, valamint annak számos trendjéről, műfaji mutációiról tanulmányt is írt a *Whoosh.org* 25. számában (ld. Lunacy 1998).

videók³⁰), a [Bard'sCorner](#) névre hallgató fan fiction adatbázis volt terjedelmében és jelentőségében a legnagyobb.

A fent említett online fandom oldalak a Web 1.0 és a 2.0 átmeneti korszakában jöttek létre. Vagyis, lényegében statikus, információt szolgáltató oldalak, passzív felhasználói felülettel — a visszajelzés, a hozzászólás még korlátozott (néhány fórum funkcióra), illetve a felhasználók által készült tartalom (fan fiction, zenés videó, rajz/festmény) még nem automatizált folyamatok által kerül fel a honlapra (mint a Web 2.0 esetében),³¹ hanem a honlapok alkotói, webmesterei tették közzé. Az eszköz hozzáférés és hozzáértés így egyaránt meghatározó tényező volt a fandomhierarchia kialakulásában. A honlap kódoláshoz értő, és saját honlappal rendelkező rajongók (akár szerzők, akár webmesterek) mindig nagyobb láthatósággal és, ezáltal, a közösség befogadói-játékát meghatározó szereppel bírtak. De hogy kapcsolódik ez a fandom tudomány és a digitális bölcsélet kérdésköréhez?

John Fiske-től(1992) kezdve Matt Hillsig (2001), a fandom és a rajongó meghatározásának egyik alapvető kiindulási pontja a tömegkultúra passzív fogyasztói képének felülírása. Mert bár a rajongói kultúra a populáris kultúra részeként kétségtelenül fogyasztói társadalomba ágyazott jelenség, és ily mód passzív és manipulálható befogadói közegként van posztulálva, a fandom kutatás és főleg annak első nemzedéke, előszeretettel összpontosít azokra a fogyasztói gyakorlatokra, amelyek — Stuart Hall kifejezésével élve — nem csupán domináns módon dekódolják az alkotók (*producers*) üzenetét, hanem kialakuló (*negotiated*), sőt, ellenzéki (*oppositional*) módon teszik azt (Hall

³⁰ A YouTube csatorna elterjedésével a Xena zenés videók lassan átköltöztek, illetve a korai alkotások rossz minősége miatt (alacsony felbontás) már végleg elévültek. Így az *AusXip* adatbázis ezen része már nem is él.

³¹ A Web 2.0 tipikus példái a közösségi oldalak, mint a *Facebook*, az *Instagram*, a *Twitter*, a *YouTube*, a *Wikipedia*, vagy történetesen a *FanFiction.net*, ahol a tartalmat a felhasználók hozzák létre és osztják meg egymással (gyakran igen csekély vagy nem létező informatikai ismeretekkel).

2011, 132-134).³² A megkülönböztetés, amely ezáltal létrejön — jelen esetben a kutatásra érdemes vagy érdemtelen rajongó között — ismét csak az aktív/passzív dichotómiát hozza előtérbe. Hasonló módon, a digitális bölcséletet megosztó kérdés — tudniillik, hogy ki számít digitális bölcsésznek: vajon csak a kódolni tudó, algoritmusokat és archívumokat létrehozó,³³ avagy a digitális technológia ‘passzív’ felhasználója is — szintén e dichotómiára épül (Grusin 2014). Persze ez egyben magában foglalja azt a lényeges kérdést is, hogy mi valójában a digitális bölcsélet tárgya.

Kathleen Fitzpatrick így összegzi a dilemmát:

Bizonyos, hogy van átfedés e területek és a között, amit digitális bölcsületnek nevezünk — kutatók és kutatók között, akik, egyfelől, hagyományos bölcsületi tárgyakat kutatnak digitális technológiák alkalmazásával, és akik, másfelől, kortárs bölcsületi módszereket alkalmaznak digitális tárgyak kutatásában —, de nyilvánvalók a különbségek is. E különbségek pedig jelentős feszültséget okoznak, kiváltképpen azok között, akik szerint a digitális bölcsület mindig valaminek az alkotásáról szól (legyen az archívum, eszközök, vagy új digitális módszerek) és azok között, akik szerint a digitális bölcsületnek magába kell foglalnia az értelmezést is. (Fitzpatrick 2012, 13-14)

Grusin (2014) szerint ezek a feszültségek és ellentétek egyre élesebben rajzolódna ki a digitális bölcsület vitáiban. Ezzel szemben, a Web 2.0 online fandom közösségei (köztük a *Xena* rajongók új generációja is)

³² Jenkins klasszikussá vált megfogalmazásában: „... a rajongók ellenállása a kulturális hierarchiával szemben meghaladja a szövegválasztásuk nem oda illő, alkalmatlan voltát, és gyakran feltárja a logikát, amellyel a kulturális tapasztalást értelmezik. A rajongók értelmezői gyakorlata nem csak tárgyának megválasztásában, avagy intenzitásban tér el az oktatási rendszer által tanítottól és a burzsoá kultúra által preferálttól, hanem az alkalmazott olvasó készségekben is, abban, ahogy a rajongók egy-egy szöveghez viszonyulnak. A domináns ízlés szemszögéből nézve a rajongók félelmetesen uralhatatlan, fegyelmezetlen és megátalkodott, zsvány olvasók. [...] A rajongókat nem hatja meg az intézményes tekintély és hozzáértés, saját jogot formálnak az értelmezésre, az értékítéletre és a kulturális kánon konstruálásra. A rajongókat nem tántorítja vissza az irodalmi és szellemi tulajdon fogalma, szabadon fosztogatják a tömegkultúrát, igényt támasztanak anyagának saját felhasználására, hogy saját kulturális alkotásaik és társadalmi interakcióik alapjává dolgozzák fel azt” (Jenkins 1992, 18). A fandom kutatás ezen aspektusáról jó, gender nézőpontra is kitérő áttekintést ad Kacsuk (2012).

³³ A *Xena* fandom és a digitális fordulat szerencsés egybeesésének köszönhető például az is, hogy a rajongók nem csak a fandom közönség online térhódításában vettek részt, hanem tágabb térben (bölcsületben) alkalmazható digitális eszközök kialakításában is. Gondolok itt konkrétan az Ausztrál Nemzeti Archivum (National Archives of Australia) által kifejlesztett nyílt forráskódú Xena (XML Electronic Normalisation of Archives) névre hallgató programcsomagra (ld. Cunningham 2008, 538-539). Hogy az elnevezés nem véletlen lásd O’Donnell (2010) cikkét.

egyre kevésbé érzékelik a fenti dichotómia okozta megkülönböztetéseket. Sőt, pont a Web 2.0 és a Web 3.0 terjedésének köszönhetően, amelyek egyre szélesebb körben biztosítanak kreatív alkotói teret a felhasználóknak, e dichotómia, úgy tűnik, kezd elmosódni. Nyugaton, konkrétan az Egyesült Államokban, e trend alakulása szépen nyomon követhető a Pew Internet & American Life projekt jelentéseiben. Jenkins és társai a résztvevő kultúra (*participatory culture*)³⁴ kihívásait tárgyaló tanulmánykötetükben szintén a Pew jelentés adataiból indulnak ki, amikor azt állítják, hogy 2005-ben az amerikai kamaszok (13 és 17 év közötti fiatalok) fele, és az internet használók 57 % mondható médiaalkotónak,³⁵ sőt, egyharmaduk a családi és baráti körön kívül is megosztja alkotásait (Jenkins et al. 2009, 3). A két évente ismétlődő felmérés, ha nem is drasztikus, de fokozatos növekedést mutat-e téren, azzal, hogy 2009-ben már nem csak a kamaszok, hanem a harminc éven felüliek is nagyobb mértékben vesznek részt a médiaalkotás és megosztás folyamatában (Lenhart et al. 2010, 22-25).

A gender kutatás szempontjából, érdekes még megemlíteni, hogy a 2007-es Pew jelentés adatai szerint a média/tartalomalkotók (*media/content creators*) nagyobb százalékban lányok — 55% lány, 45% fiú (Lenhart et al. 2007, 4-5). Ez valószínűleg összefüggésben van a 'résztvevő kultúra' Jenkins által megfogalmazott jellemzőjével, mely szerint olyan kultúráról van szó, amelynek „relatív alacsony a művészi kifejezés és a civil szerepvállalás küszöbe, amelyben a saját alkotás készítése és megosztása erős támogatást élvez, és rendelkezik egy bizonyos informális mentorálással, amely által a leginkább tapasztaltak átadják tudásukat a kezdőknek” (Jenkins et al. 2009, xi). Jelzem, itt az „alacsony küszöb” nem feltétlenül a művészi kifejezés és/vagy a civil szerepvállalás minőségére vonatkozik. Inkább arról van szó, hogy — ahogy azt Jenkins már korábban írta — a rajongókat nem hatja meg és nem is korlátozza „az intézményes tekintély és hozzáértés” (Jenkins 1992, 18), amely, valljuk meg őszintén, leginkább a patriarchális diskurzus által dominált kultúra igényeihez szabja a kultúrába való tevékeny, részvételi belépés feltételeit.

Zárszóként visszatérve a digitális bölcelet elmélet-praxis (az alkotás szempontjából passzív-aktív) megosztottságához: Fitzpatrick abban bízunk, hogy a média tudományhoz hasonlóan a digitális bölcelet előbb-utóbb

³⁴ Jenkins 'résztvevő kultúra' fogalma egyértelműen a fandom jelenség kutatásából nőtt ki magát (ld. 1992-es könyvének teljes címét az irodalomjegyzékben), és a mai napig jelentős mértékben kapcsolódik e jelenséghez.

³⁵ Jenkins és társai meghatározásában „média/tartalom alkotó az, aki blogot vagy honlapot hozott létre, eredeti műalkotást, fényképet, történetet, vagy videót posztolt online, vagy meglévő online tartalmat remixelt saját, új alkotásába” (Jenkins et al. 2009, 3). E meghatározás persze nem vethető teljesen össze a digitális bölcelet vitáiban sokkal szigorúbban megfogalmazódó aktív-alkotó és passzív-felhasználó dichotómiával.

produktívan áthidalja az alkotás (készítés) és az értelmezés aspektusait, hiszen, mint írja, „a legjobb tudomány mindig kreatív, a legjobb alkotás (*production*) pedig mindig kritikailag tudatos” (Fitzpatrick 2012, 14). Robertson a *camp* kapcsán pedig abban bízik, hogy az élvezet nem csak passzív tényezőként reifikálódik, hanem pont a kritikai tudatosság adja játékoságának és élvezetének egyik fontos aspektusát (Robertson 1996, 16-17). Jómagam annak lehetőségét szerettem volna felvillantani e tanulmányban, hogy a fandom jelenségek, és azok kutatása, lehetőséget, sőt igényt támasztanak mindkét elképzelésre.

Disclaimer: *Jelen tanulmány írása nem lohasztotta le a szerző izgatott érdeklődését az idén bebarangozott Xena sorozat újraforgatása iránt. Csak remélni meri, hogy az előző változathoz hasonlóan, olyan rémes lesz, hogy az már jó lesz.*

Felhasznált irodalom

- Carter, Bill. 1995. „[Stand Aside, CNN. America’s No. 1 TV Export Is - No Scoffing, Please - ‘Baywatch.’](#)” *The New York Times*. Letöltés: 2015. 10. 05.
- Cunningham, Adrian. 2008. „Digital Curation/Digital Archiving: A View from the National Archives of Australia.” *The American Archivist* 71 (2): 530–43.
- Doty, Alexander. 1993. *Making Things Perfectly Queer: Interpreting Mass Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Faludi, Susan. 2006. *Backlash: The Undeclared War Against American Women*. The 15th A. New York: Three Rivers Press.
- „[FanFiction.net.](#)” 2015. *Wikipedia.org*. Letöltés: 2015. október 29.
- Fiske, John. 1992. „The Cultural Economy of Fandom.” In Lisa A. Lewis (ed.) *The Adoring Audience: Fan Culture and Popular Media*. Taylor & Francis e-Library editon 2001. London - New York: Routledge, 30–49.
- Fitzpatrick, Kathleen. 2012. „The Humanities, Done Digitally.” In Matthew K. Gold (ed.) *Debates in the Digital Humanities*. Minneapolis - London: University of Minnesota Press, 12–15.

- Fraser, Antonia. 1998. *Amazonkirálynők: Boadicea Szekere*. Ford. Kiss Zsuzsa N.. Budapest: Európa.
- Gray, Jonathan, Cornel Sandvoss, & C. Lee Harrington. 2007. „Why Study Fans?” In Jonathan Gray, Cornel Sandvoss, & C. Lee Harrington (eds) *Fandom: Identities and Communities in a Mediated World*. New York: New York University Press, 1–16.
- Grusin, Richard. 2014. „The Dark Side of Digital Humanities: Dispatches from Two Recent MLA Conventions.” *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 25 (1): 79–92.
- Hall, Stuart. 2011. „Kódolás — Dekódolás.” In Angelusz Róbert, Tardos Róbert, & Terestyéni Tamás (szerk.) *Média – Nyilvánosság – Közvélemény: Szöveggyűjtemény*. Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 123–34.
- Jenkins, Henry. 1992. *Textual Poachers: Television Fans & Participatory Culture*. Taylor & Francis e-Library edition 2005. London - New York: Routledge.
- Jenkins, Henry, Ravi Purushotma, Margaret Weigel, Katie Clinton, & Alice J. Robinson. 2009. *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. Cambridge, Massachusetts – London: MIT Press.
- Kacsuk, Zoltán. 2012. „Szubkultúra-Kutatás és Rajongókutatás: Kapcsolatok és Lehetséges Szinergiák.” In Guld Ádám and Havasréti József (szerk.) *Zenei Szubkultúrák Médiareprezentációja*. Pécs – Budapest: Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 11–23.
- Kérchy, Anna. 2003. [„Ez a Fekete Zongora... A Női Tekintet Lehetőségei és a Vágy Képei Jane Campion Zongoralecke Című Filmjében.”](#) *Filmtett*. Letöltés: 2015. 11. 03.
- King-Slutzky, Johanna. 2010. [„Camp.”](#) *The Chicago School of Media Theory*. Letöltés: 2015. 10. 25.
- Kingston, Maxine Hong. 2010. *The Woman Warrior: Memoirs of a Girlhood*

Among Ghosts. Reissue. New York: Vintage.

- Lenhart, Amanda, Mary Madden, Alexandra Rankin Macgill, & Aaron Smith. 2007. [*Teens and Social Media*](#). Washington, D.C. Letöltés 2015. 11. 04.
- Lenhart, Amanda, Kristen Purcell, Aaron Smith, & Kathryn Zickuhr. 2010. [*Social Media & Mobile Internet Use Among Teens and Young Adults*](#). Washington, D.C. Letöltés: 2015. 11. 04.
- Lewis, Lisa A., ed. 1992. *The Adoring Audience: Fan Culture and Popular Media*. Taylor & F. London - New York: Routledge.
- Lunacy. 1998. [„The History of Xena Fan Fiction on the Internet.”](#) *Whoosh.org*. Letöltés: 2015. november 4.
- Morreale, Joanne. 1998. „Xena: Warrior Princess as Feminist Camp.” *Journal of Popular Culture* 32 (2): 79–86. doi:10.1111/j.0022-3840.1998.00079.x.
- O'Donnell, Kye. 2010. „Taming Digital Records with the Warrior Princess: Developing a Xena Preservation Interface for TRIM.” *Archives and Manuscripts* 38 (2): 37–60.
- Robertson, Pamela. 1996. *Guilty Pleasures: Feminist Camp from Mae West to Madonna*. Durham, NC: Duke University Press.
- Sandsmark, Joanna. 2013. „About Joanna Sandsmark.” *Joannasandsmark.com*. <http://www.joannasandsmark.com/about.html>.
- Sheldon, Suzanne. 1997. [„Xena: Feminist Icon.”](#) *Whoosh.org*. Letöltés: 2015: október 20.
- Sontag, Susan. 1972. „A Camp-Ről (1964).” Ford. Göncz Árpád. In *A Pusztulás Képei*. Budapest: Európa, 277–99.
- Süvecz, Emese. 2002. [„Jegyzetek a Queer Láthatóságáról.”](#) *Balkon* 7-8. Letöltés: 2015. október 5.
- Taborn, Kym Masera. 2002. [„IAXS FAQ: GENERAL, Version 8.0.”](#) *Whoosh.org*. Letöltés: 2015. október 20.

Faragó Boglárka & Berán Eszter

Eszterházy Károly Főiskola & Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Explicit és implicit női előítéletek nőkről

A női identitás és a nőkkel kapcsolatos előítéletek korcsoportok közötti különbségei

Jelen kutatás a női nemi identitás társas részével foglalkozik, ami szoros kapcsolatban van a saját- és külső csoporttal szembeni torzításokkal. Ez a jelenség megalapozza az előítéletek, sztereotípiák alkalmazását. Kutatásunk fő területe a nőkkel szembeni explicit és implicit előítéletek, sztereotípiák vizsgálata. A vizsgálati személyek két csoportba szerveződnek; a felnőttkorban lévő 45-55, és a fiatal felnőttkorban lévő 20-30 évesek csoportjába. Vizsgálataink során az Implicit Asszociációs Teszt Karrier/Család változatát alkalmaztuk az implicit előítéletek mérésére (mely teszt angol változatát mi dolgoztuk át magyarra), valamint a Swim-féle Régimódi és Modern Szexizmus és egy egy itemes szexizmus skálát alkalmaztuk az explicit előítéletek vizsgálatára. Mind az explicit, mind az implicit mérésben az idősebb csoportnál a modern, a fiatalabb csoportnál a hagyományos nemi szerepek előnyben részesítése volt jellemző. Összességében az explicit mérésben jelentek meg inkább a modern, az implicit mérésben pedig a hagyományos nemi szerepek. Eredményeink Magyarország sajátos társadalmi politikai helyzetével és történelmével, valamint Erikson fejlődéelméletével magyarázhatók.

Az utóbbi időben megváltozni látszik a nőkkel szembeni előítéletekkel kapcsolatos felfogás. „(A nők) a korábbi évtizedekhez képest (...) egyre nagyobb szerepet vállalnak a munka világában, és a fizetett munka egyre fontosabb helyet foglal el életükben” (Nguyen 2005, 111). Vizsgálatunk ennek a változásnak a megértéséhez nyújthat szempontot.

Az identitás csoporttagsághoz kötött része: a társas identitás

Koepke és Denissen (2012) szerint a szociális identitás a személy csoporthoz tartozással kapcsolatos önmeghatározását tartalmazza az adott szociális és

kulturális rendszerben. Az emberek tehát nemcsak a tárgyakat, de az embereket, személyeket, sőt önmagukat is kategorizálják, méghozzá egy adott csoport tagjaként (Oakes, Haslam & Turner 1999). A társadalmi nemi csoportnak megfelelő kategorizáció a nemi társas identitás. (Cameron & Lalonde 2001)

Az ember pozitív társas identitásra törekszik, melyet úgy érhet el, ha saját csoportját a külső csoporthoz képest pozitívabban értékeli, a pozitív társas identitás érdekében pedig megjelenik egyfajta torzítás mind a saját, mind a külső csoporttal szemben (Oakes és mtsai 1999), ami előítéletek, és sztereotípiák megjelenéséhez vezethet.

Társas torzítások: explicit és implicit előítéletek és sztereotípiák

Allport (1999) szerint az előítélet egy olyan attitűd, melynek alapja a személy csoporthoz tartozása, minek következtében a csoporthoz rendelt negatív tulajdonságokat kapcsolják magához a személyhez is. „A sztereotípiák olyan társadalmilag elfogadott hiedelemrendszerek, amelyek egy társadalmi csoport tagjainak jellemző vonásaira vonatkoznak” (Greenwald & Banaji 1995, 170). Tehát az előítéleteknél inkább az érzelmi jelleg a meghatározó, a sztereotípiák pedig inkább sémának tekinthetők, melyeket egy bizonyos módon sztereotipizált csoporttal vagy személlyel szemben az emlékezetünkben elraktározunk, és amelyekben az érzelmek nem involválódnak. Vagyis az előítéletek a sztereotípiákra épülnek az érzelmek bevonásával.

A sztereotípiák nemcsak explicit, tudatos, hanem tudattalan, implicit módon is megnyilvánulhatnak, hiszen a mindennapi életünkben folyamatosan találkozunk sztereotip információkkal, és ez – anélkül, hogy tudatosan érzékelnénk – hatással van a gondolkodásunkra, cselekvésünkre (Banaji, Hardin & Rothman 1993). Az implicit sztereotípiák „a múltbeli tapasztalatok introspektíven nem azonosított nyomai, amelyek a társas kategóriák tagjaihoz tulajdonságattribúciókat közvetítenek” (Banaji & Greenwald 1995, 93).

Gyakori jelenség, hogy azoknál a személyeknél, akik expliciten nem értenek egyet a sztereotípiákkal, mégis megjelenik implicit módon a sztereotipizáló viselkedés, vagyis az explicit és az implicit sztereotípiák nem feltétlenül járnak együtt (Greenwald & Banaji 1995). Ez magyarázható azzal, hogy jelen kultúránkban nem kívánatos előítéletesnek lenni, így a tudatosan előítéletes személyek sem fejezik ki előítéleteiket nyíltan, igyekeznek eltitkolni azokat (Kovács 2007). Mivel a sztereotípiák az érzelmek bevonása nélkül megjelenő sémák, így az előítéletek megjelenésének első lépései lehetnek. Ha ezekhez a sémákhoz érzelmi elemek is kapcsolódnak, akkor már előítéletekről beszélünk, melyhez értékítélet is kapcsolódik, és amelyet kimutatni már nem kívánatos dolog.

A sztereotípiák kutatásában nagy jelentősége van az implicit és explicit viselkedésre vonatkozó eredmények elkülönítésének. A tudat számára hozzáférhető, társadalmi mércét mutató hiedelmek vizsgálatára explicit hiedelmeket vizsgáló kérdőíveket érdemes alkalmazni, viszont a tudattalan hiedelmeket más módszerekkel célszerű vizsgálni. Ez utóbbira lehet példa az Implicit Asszociációs Teszt is (Lemm & Banaji 1999).

A társadalmi nemi csoporthoz tartozás mint az előítéletek és sztereotípiák alapja

A sztereotipizálás definíciója szerint sztereotipizálni egy csoport tagját, de magát a csoport egészét is lehet (Banaji és mtsai 1993). A társas csoportok tagjait egymástól különböző attribútumok választják el, ezek közül az egyik legnyilvánvalóbb a társadalmi nem (Banaji & Greenwald 1995). Banaji és Greenwald szerint a társadalmi nemhez tartozás szorosan összekapcsolódott különböző erős, széles körben elfogadott sztereotípiákkal. Ilyenek például a nemek eltérő feladatokban nyújtott teljesítményére vonatkozó sztereotípiák, vagy azok a sztereotípiák, melyek a társadalmi nemek és a család-karrier területek kapcsolatával foglalkoznak.

Az általános sztereotípián alapuló felfogás szerint a nők számára az élet elsődleges területe a család, míg a keresőtevékenység, a munka másodlagos státuszban van, a férfinél viszont ez utóbbi terület a meghatározó (Nagy 1997), tehát a tipikus nőt a családban, a tipikus férfit a munka világában képzeljük el. A társadalmi nemekkel szembeni sztereotípiák azonban változhatnak is a társadalmi, gazdasági, politikai változásokkal (Nguyen2001).

Glick és Fiske (1996) szerint azonban nemcsak a „tipikus” (a család az élet elsődleges terepe), hanem az „atipikus” (a munka is meghatározó az életben) nőkkel szemben is megjelenhetnek sztereotípiák. Így szerintük beszélhetünk ellenséges- és jóindulatú szexizmusról. Az ellenséges szexizmus azokra a nőkre irányul, akik a hagyományos nemi szerepekkel nem összeegyeztethető életmódot folytatnak, például a karrier építését helyezik a családalapítás elé. Ezzel szemben a jóindulatú szexizmus azokra a nőkre irányul, akik a hagyományos női nemi szerepeknek megfelelően élik az életüket (Glick & Fiske 1996).

Bár egyre több nő vállal munkát, általánosságban a nők még mindig alacsonyabb státuszú szerepeket töltenek be a munkahelyeken (Fuchs 1988, Frey 1997, Nguyen2005). Ennek a jelenségnek több magyarázata is lehet. Nagy (1997) szerint a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségek a két nemmel kapcsolatos eltérő társadalmi elvárásokból, és ezzel összefüggően a két nemmel kapcsolatos előítéletekből fakadnak. Nguyen Luu Lan Anh (2005) azt is hangsúlyozza, hogy a sztereotípiáknak megfelelően viselkedünk a két nem

tagjaival, így a mi viselkedésünk belőlük is kiváltja a sztereotipikus viselkedést (önbeteljesítő jóslat). Az önszelekció hipotézise (Burn 1996 idézi Nguyen2005) kimondja, hogy a nők olyan foglalkozást választanak, melyben az előrelépés lehetősége csekély, ami lehetővé teszi családi feladataik maradéktalan ellátását, ez pedig a családi és munkahelyi szerep konfliktusát csökkenti. Fuchs (1988) szerint azonban a két társadalmi nem alapjaiban eltérő preferenciákkal rendelkezik (vagyis a nők erősebben vágnak a gyermekre, mint a férfiak), és ez az oka a két nem eltérő gazdasági helyzetének. „A karrier és a család közötti konfliktus súlyos terhet ró sok nőre, és a nők fizetett munka terén elért nyereségével szemben a szabadidő terén mutatkozó veszteség és a házasság hanyatlása áll” (Fuchs 1988, 135).

A fiatal felnőttkor a „karrierépítés vagy családalapítás?” dilemmájának központi időszaka, mikor megfogalmazódik a nőkben a kérdés; hogyan tudják majd összeegyeztetni életüknek e két fontos területét egymással?

Egy magyar kutatásban arra az eredményre jutottak, hogy komoly feszültséget jelent a fiatal nők számára a karrierjük és anyai szerepeik összeegyeztetése (a vizsgálatban a 18-40 év közötti magyar férfiakra és nőkre reprezentatív mintát alkalmaztak) (Pongrácz 2001). Egy másik, debreceni egyetemistákat vizsgáló magyar kutatásban ezt megerősítő eredményeket kaptak. Mintájuk 22-28 éves személyekből állt, 6 férfit és 6 nőt vizsgáltak interjú módszerrel, akik még a szüleikkel éltek, nem rendelkeztek munkával és önálló családdal. Azt találták, hogy a fiatal felnőttkorban megjelenik a bizonytalanság, pesszimizmus, szorongás a jövőbeli elképzelésekkel kapcsolatban; fontos számukra a karrier építése, ugyanakkor a házasságkötés és gyermekvállalás is. (Molnár 2014)

Ugyanakkor más kutatások azt is kimutatták, hogy egyre növekszik azon nőknek a száma, akik nem külső szükségszerűségből, hanem belső késztetésből állnak munkába (Havasi 2011). Ennek a társadalmi változásnak a következtében eltérés lehet az idősebb (45-55 év) és a fiatalabb (20-30 év) korosztály között az explicit módon vallott nemi sztereotípiák tekintetében. Ezt Szabó (2008) kutatása is alátámasztotta, mely szerint az idősebb személyek inkább a hagyományos, a fiatalabbak pedig inkább a modern nemi szerepeket részesítik előnyben. Hasonló eredménnyel zárult Kovács (2001) vizsgálata is, mely szerint a fiatalabb nők a modern, az idősebbek viszont inkább a tradicionális szexizmust részesítik előnyben.

A nők életében a karrier szerepét egyre inkább megnövelni látszó társadalmi változások ellenére továbbra is jelen vannak a tradicionális nemi különbségek, ha rejtetten is, például a médiában. Ezt mutatja Stamou, Maroniti és Dinas (2012) kutatása is, melyben görög televíziós sorozatok női szereplőit vizsgálták. Kutatásuk eredménye szerint a sorozatok kétféle nőtípust definiálnak: „tradicionális” és „modern” az uralkodó nemi

reprezentációkra támaszkodva. A tradicionális női identitáshoz a privát szférával összefüggő (család, vagy házasság), valamint a nők passzív szerepét hangsúlyozó kategóriákat kapcsolnak. Ezzel szemben a progresszív női identitást a nyilvános szférához kapcsolódó (mint valamilyen szakma [pl. a dolgozó nő], vagy mozgalom [pl. feminizmus]), illetve a nők aktív szerepét hangsúlyozó kategóriákkal alkotják meg. Ezek a nemi reprezentációk összhangban vannak a világban bárhol a televíziós sorozatokban megjelenő sematikus konstrukciókkal. A kutatás kimutatta, hogy a megvizsgált televíziós sorozatokban látszólag a progresszív nőt ünneplik, viszont később nyilvánvalóvá válik, hogy a független és dinamikus nők nem lehetnek boldogok ezekben a sorozatokban, hiszen az érzelmi életükben elbuknak.

Egy, az implicit nemi sztereotípiákat közvetlenül vizsgáló kutatás eredményei szerint a személyek automatikusan a férfiakat a karrierhez, a nőket a családhoz kapcsolták az implicit mérésben, amit az explicit mérésben is kimutattak, de kisebb mértékben. A nőknél gyengébb kapcsolatot mutattak ki az explicit és implicit mérés között a férfiakkal képest, amit a kutatók így magyaráztak:

(...) a nők a férfiakkal képest inkább kötik explicit szinten a nőkhöz a karrier és a család valamiféle együttesét, viszont (...) implicit szintre ez a meggyőződés nem jut el. Az implicit mérésekben a nők ehelyett azokat a kulturálisan előírt asszociációkat mutatják, amelyek a saját csoportjukat inkább a családdal kötik össze, mint a karrierrel.

(Nosek, Banaji & Greenwald 2002, 350)

Vagyis ez azt jelentheti, hogy az ember próbálja legyőzni a férfiakkal és a nőkkel szembeni általános sztereotípiákat (jelen esetben a családdal és a karrierrel kapcsolatban), viszont, mivel ezekkel a sztereotípiákkal nap mint nap találkozunk (például a médiában, Stamou és mtsai 2012), így implicit módon továbbra is erősebben vannak jelen az életünkben, mint explicit módon.

Hipotézisek

Jelen tanulmányban átfogóbb kutatásunkból két hipotézist és annak eredményeit közöljük.

1. hipotézis: A két korosztály között különbség lesz abban, hogy expliciten a hagyományos vagy a modern nemi szerepekkel azonosulnak-e. Az idősebb korosztályba tartozókra inkább jellemző lesz expliciten a hagyományos nemi szerepekkel való azonosulás.

2. *hipotézis*: A két korosztály között különbség lesz abban, hogy impliciten a hagyományos vagy a modern nemi szerepekkel azonosulnak-e. A különbség iránya megegyezik az explicit mérésben megmutatkozó különbséggel, vagyis az idősebb korosztályban inkább a hagyományos, a fiatalabb korosztályban inkább a modern nemi szerepekkel való azonosulás jelenik meg implicit szinten is, bár feltételezhetően a fiatalabb korosztályban az implicit mérésben kisebb mértékű lesz a modern nemi szerepekkel való azonosulás, mint az explicit mérésben, melyet Nosek és munkatársai (2002) említett kutatására alapozva feltételezünk.

MÓDSZER

Vizsgálati személyek

Kutatásunk során a nők két korosztályát vizsgáltuk; a 45-55 év közötti nők (40 személy), és a fiatal felnőttkorba tartozó, 20-30 év közötti nők csoportját (40 személy).

A két korcsoportot egymáshoz illesztettük a következő demográfiai mutatók alapján; képzettség, gazdasági aktivitás, anyagi helyzet, foglalkozási terület (humán vagy reál); valamint a számítógép-használat gyakorisága. A *képzettség*, *anyagi helyzet* és *foglalkozási terület* mutatók szempontjából nem volt különbség a két vizsgált csoport között, viszont a *számítógép-használat* és a *gazdasági aktivitás* mutatókban találtunk eltérést ($p < 0,05$). A következő táblázat (0. táblázat) mutatja a demográfiai mutatók százalékos eloszlását a két csoportban (ld. a következő oldalon).

A táblázatból látható, hogy mindkét korcsoportban a középfokú végzettség volt a legmagasabb arányú. Gazdasági aktivitás szempontjából a 45-55 éveseknél az aktív dolgozók, míg a 20-30 éveseknél az eltartottak jelentek meg a legnagyobb arányban, mely eltérésre a csoportok életkora adhatja a magyarázatot. Anyagi helyzet szempontjából mindkét mintában a leggyakoribb válasz a „beosztással jól kijön/nek”. Foglalkozási terület szerint csak arra kérdeztünk rá, inkább humán vagy reál területen dolgozik/tanul a vizsgálati személy, mely szerint a 45-55 évesek többsége a kettő között, a 20-30 évesek legnagyobb része pedig humán területen dolgozik/tanul.

0. táblázat: Demográfiai mutatók százalékos eloszlását

		45-55 évesek	20-30 évesek
Képzettség	alapfokú	10%	0%
	középfokú	52,5%	65%
	felsőfokú	37,5%	35%
Gazdasági aktivitás	aktív dolgozó	95%	17,5%
	munkanélküli	5%	5%
	nyugdíjas, leszázalékolt	0%	0%
	GYES	0%	2%
	főfoglalkozású szülő	0%	0%
	eltartott	0%	75%
Anyagi helyzet	gond nélkül él/nek	0%	10%
	beosztással jól kijön/nek	55%	60%
	éppen, hogy kijön/nek a család havi jövedelméből	37%	27%
	hónapról hónapra anyagi gondjai/k vannak	7,5%	2,5%
	nélkülözések között él/nek	0%	0%
Foglalkozási terület	inkább humán	32,5%	47,5%
	inkább reál	20%	27,5%
	kettő között	47,5%	25%

Eszközök

Implicit Asszociációs Teszt (IAT) Nem és Karrier/Család változata

Az Implicit Asszociációs Teszt Greenwald (Greenwald, McGhee & Schwartz 1998) nevéhez fűződik. A teszt háttérében álló elgondolás, hogy ha két fogalom egymással kapcsolatba kerül az emlékezetünkben, akkor ez a két fogalom a viselkedésben és az ítéletekben is könnyebben kerül egymással kapcsolatba, mint azok a fogalmak, amelyek nincsenek egymással összefüggésben, vagy éppen fordított, ellentétes kapcsolat van közöttük.

Tehát a teszt az automatikus asszociációkat vizsgálja, és az asszociáció erősségére is érzékeny (Lemm & Banaji 1999).

Az IAT-eljárás során a személyeket arra kérik, hogy négy, fogalmat reprezentáló ingert osztályozzanak két válaszkategória segítségével, amelyek mindegyike a négy fogalomból kettőt tartalmaz. (...) Ez azon a feltételezésen alapul, hogy amikor az egy válaszkategóriához tartozó két fogalom erősen kapcsolódik egymáshoz, akkor az osztályozási feladat jelentősen könnyebb, mint amikor a két fogalom gyengén asszociálódott vagy bipoláris ellentétet alkot.

(Greenwald, Banaji, Rudman, Farnham, Nosek & Mellott 2002, 437)

Az Implicit Asszociációs Teszt Nem és Karrier/Család változatában a személyeknek a férfi és női nevek, valamint a családdal és karrierrel kapcsolatos szavak közötti asszociációit mérik.

Az IAT Nem és Karrier/Család magyar változatának elkészítése

Az Implicit Asszociációs Teszt Nem és Karrier/Család változatának magyarra történő átdolgozása jelen kutatás keretein belül történt. Az alkalmazott ingeranyagok szavak voltak, 6-6 szó tartozott a család és a karrier kategóriájához, 5-5 név pedig a férfi és női nevekhez. Az ingerként használt szavakat az alábbi táblázat tartalmazza.

1. táblázat: Az IAT magyar változatának ingeranyaga

Kategóriák	Szavak
Női nevek	Anna, Tünde, Júlia, Eszter, Ágnes
Férfi nevek	János, Béla, Tamás, Attila, Bence
Család	otthon, szülők, gyerekek, család, házasság, rokonok
Karrier	vezető, fizetés, iroda, karrier, hivatás, munkahely

A család és karrier kategóriához tartozó szavak alapját az eredeti, angol programban szereplő szavak adták, de azoktól némileg mégis eltértünk, például a Marriage és a Wedding szavakat a Házasság szóban egyesítettük, mert a két szó magyar jelentése ('házasság' és 'esküvő') egymás szinonimái, így úgy gondoltuk, csak az egyik szerepeljen a felsorolásban. A Karrier kategóriában több szót is kicseréltünk olyanokra, melyek nem annyira a cégek, vállalatok képét idézik, hanem inkább általában a munka fogalmához kapcsolódnak, mert általánosságban akartuk megragadni a munkával

kapcsolatos fogalmakat, viszont a cégekre, vállalatokra utaló szavak a munkának csak egy szűk területét járják körül.

A férfi és női nevek megválasztásakor szem előtt kellett tartanunk, hogy melyek azok a nevek, amelyek felismerhetően női vagy férfi nevek, viszont mégsem implikálják magát a nőt vagy a férfit (például az Éva nevet ezért vetettük el).

Emellett fontos szempont volt, hogy a női és férfi nevek, valamint a család és karrier szavak szótagszáma (illetve betűszáma) között ne legyen nagy az eltérés, hiszen mivel itt ezredmásodpercek alatt történik a döntés és a válaszadás, akár az is befolyásolhatja az eredményt, ha van olyan név, amit hosszabb ideig tart elolvasni, mint a többit.

Maga az IAT vizsgálat hét szintből állt, melyet a következő táblázat szemléltet.

2. táblázat: Az IAT vizsgálat szintjei (Greenwald és mtsai 1998)

Szint	Random szavak száma*	Bal oldal („e” billentyű)	Jobb oldal („i” billentyű)
1.**	20	Férfi nevek	Női nevek
2.	20	Karrier szavak	Család szavak
3.		Férfi nevek Karrier szavak	Női nevek Család szavak
4.	40	Férfi nevek Karrier szavak	Női nevek Család szavak
5.	40	Női nevek	Férfi nevek
6.	20	Női nevek Karrier szavak	Férfi nevek Család szavak
7.	40	Női nevek Karrier szavak	Férfi nevek Család szavak

*Egy szinten hányszor kell kategorizálni a személyeknek

**Például: a képernyő közepén az *Anna* név jelenik meg; az „i” billentyűt kell megnyomni

Papír-ceruza kérdőívek: Explicit mérőeszközök a hagyományos vagy modern társadalmi nemi szereppel való egyetértés mérésére

A hagyományos vagy a modern társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos tudatos, explicit egyetértést két skála segítségével vizsgáltuk. Az egyik egy

egyitemes Likert-skála, melyet Szabó Mónika (2008) dolgozott ki doktori disszertációjában. A skála hétfokú, és a személy arról dönthet a segítségével, hogy inkább a hagyományos (a nő feladata a házon belüli, a férfi feladata pedig a házon kívüli munka, a férfi a család „feje”), vagy a modern nemi szerepekkel (mindkét nem egyformán részt vállal a házon belüli és a házon kívüli tennivalókban, a férfi és a nő egyenrangúak) kapcsolatos véleményt vallja sajátjának. Erre a skálára a továbbiakban *egyitemes szexizmus skálaként* fogunk utalni.

A másik explicit előítéletet mérő kérdőív a Swim-féle Régimódi és Modern Szexizmus Skála volt (Swim, Aikin, Hall & Hunter 2001). A skála egy ötfokú Likert-skála, 9 tételből áll, a személyeknek az ezekkel a tételekkel kapcsolatos egyetértését, vagy egyet nem értését kell jelölniük rajta. Swim és munkatársai (2001) két faktort állapítottak meg; az egyik a modern, míg a másik a tradicionális előítéleteket jeleníti meg.

Eljárás

A vizsgálat során először az Implicit Asszociációs Tesztet vettük fel a vizsgálati személyekkel, hiszen fontosnak tartottuk az előzetes szakirodalmi tájékozódás alapján, hogy semmi ne befolyásolja a teszt eredményét (lásd: *Az eredmények értelmezésének korlátai* alcímet). Ezután következett a papír-ceruza kérdőívcsomag kitöltése. Az IAT felvétele és a kérdőívcsomag kitöltése átlagosan 25-30 percet vett igénybe minden személy esetében.

Etikai megfontolások

Az IAT és az összeállított kérdőívcsomag felvétele előtt a vizsgálati személyeket általánosan informáltuk a vizsgálat céljáról, vagyis magáról a témáról (a női identitás és a nőekkel szembeni előítéletek). A részleteket azonban nem tártuk fel a vizsgálat előtt, szintén abból az okból, hogy minél kevesebb befolyásoló tényező hasson az IAT eredményére.

Előzetesen informáltuk a vizsgálati személyeket az önkéntes és anonim részvételről, arról, hogy az adatokat bizalmasan kezeljük, és azok csak statisztikai adatok formájában kerülnek feldolgozásra. Emellett tájékoztattuk őket, hogy a részvételt bármikor – akár a kitöltés megkezdése után is – meg lehet tagadni, nem lesz semmilyen negatív következménye. A vizsgálati személyek aláírták a beleegyező nyilatkozatot.

A kérdőívcsomag kitöltése után minden résztvevővel beszélgettünk még öt-tíz percet, mely során válaszoltunk a vizsgálati személyek kérdéseire, és részletesen elmondtuk, hogy mire szolgált az Implicit Asszociációs Teszt,

mit szeretnénk feltárni a vizsgálatunk során (természetesen ekkor is fennállt a lehetősége, hogy az adott személy visszavonja a vizsgálatban való részvételét, bár ez egy esetben sem fordult elő).

Eredmények

A vizsgálatokat az SPSS 17.0 (Statistical Package for the Social Sciences) és Microsoft Office Excel 2003 programok segítségével végeztük.

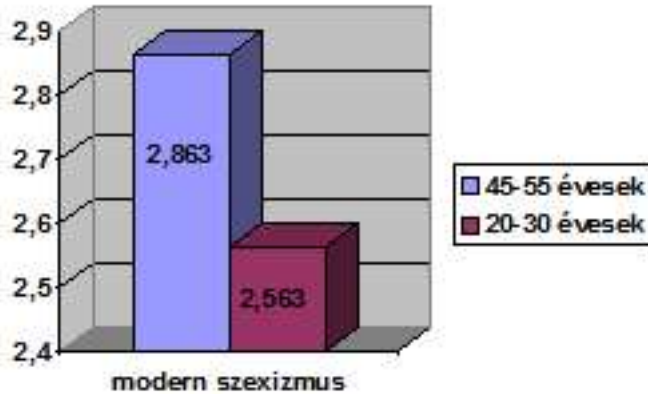
A normális eloszlás megállapítására minden esetben Kolmogorov-Smirnov próbát végeztünk. A korcsoportok közötti különbségek vizsgálatakor a normális eloszlás függvényében vagy független mintás t-próbát, vagy Mann-Whitney próbát alkalmaztunk, a korcsoporton belüli különbségek megállapítására pedig páros t-próbát, vagy Wilcoxon próbát végeztünk.

A régimódi- és modern szexizmus és az explicit előítéletek életkori különbségei

Az egy itemes szexizmus skála, illetve a régimódi és modern szexizmus skála eredményei sem mutattak normális eloszlást ($p < 0,05$).

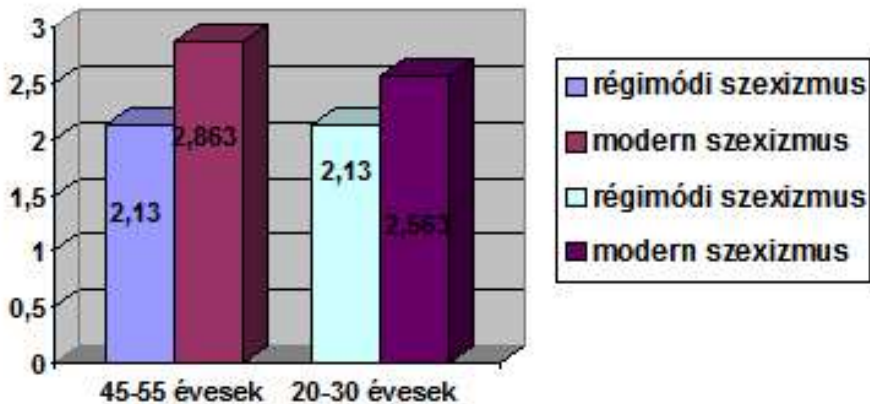
A Mann-Whitney próba szerint a két korcsoport között a régimódi szexizmus tekintetében nem ($Z = -0,08$, $p = 0,94$, $p > 0,05$), viszont a modern szexizmussal kapcsolatban mutatkozott különbség ($Z = -1,93$, $p = 0,05$, $p < 0,05$). A különbség iránya az átlagokból látható, mely szerint az idősebb korosztálynál nagyobb mértékben jelenik meg a modern szexizmus, mint a fiatalabb korosztálynál, amit az alábbi diagram szemléltet.

1. diagram: A modern szexizmus korcsoportok közötti különbsége

Ezután megvizsgáltuk a régimódi- és modern szexizmus egyes korcsoportokon belüli különbségét. A páros t-próba eredményei szerint az első, 45-55 évesek, és a második, 20-30 évesek korcsoportjában is a modern szexizmus dominál a régimódival szemben (1. korcsoport: $t = -4,75$, $p = 0,000$, $p < 0,05$; 2. korcsoport: $t = -3,28$, $p = 0,002$, $p < 0,05$). Az eredményt az alábbi diagram szemlélteti.

2. diagram: A régimódi és modern szexizmus közötti különbség korcsoportokon belül

Ezt az eredményt az egyiteges szexizmus skálával végzett vizsgálat is alátámasztotta. A változó nem normális eloszlásúnak mutatkozott. A Mann-Whitney próba eredménye szerint a két csoport között nem mutatkozott különbség abban, hogy expliciten a hagyományos vagy a modern nemi szerepeket részesítik előnyben ($Z = -0,094$, $p = 0,93$; $p > 0,05$). Viszont a 7 fokozatú Likert-skálán mutatott átlagok alapján mind a két csoportban inkább

a modern nemi szerepeket preferálták szemben a hagyományossal (45-55 évesek átlaga: 5,28; 20-30 évesek átlaga: 5,23), (a skálán az 1 inkább a hagyományos, a 7 inkább a modern nemi szerepekkel való egyetértést jelentette).

Az implicit előítéletek életkori különbségei

A D-érték kiszámítása

Az Implicit Asszociációs Teszt eredménye mutatja meg az implicit előítéleteket. A reakcióidő adatokat Microsoft Office Excel-ben kaptuk meg. Az IAT hét szintje közül csak négyre volt szükség a számítások elvégzéséhez; a hármasra, négyesre, hatosra, és a hetesre (lásd: *Módszer*). Először minden személy adatait külön-külön munkalapokra másoltuk az Excel dokumentumon belül. Ezután Lane, Banaji, Nosek és Greenwald (2007) módszerét követve a következő lépéseket hajtottuk végre az adatokon:

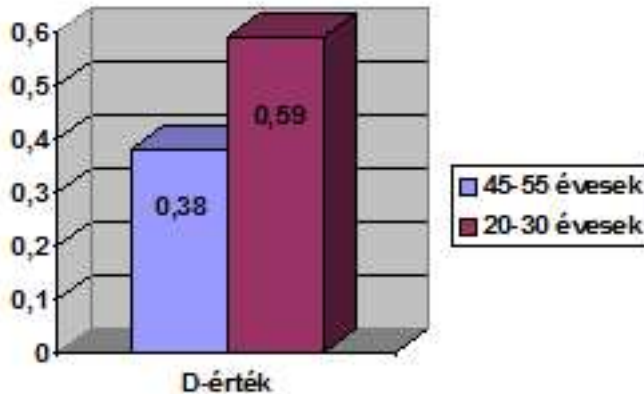
1. Az adatok megtisztítása: a kiugró eredmények törlése (10 000 msec feletti reakcióidők törlése).
2. A kiugró eredménnyel rendelkező személyek adatainak törlése (akiknél a válaszok több, mint 10%-ban 300 msec alatt van a reakcióidő).
3. Reakcióidő-átlag számítása az összes szintre, valamint a két rövid és két hosszú szint együttes szórásának kiszámítása vizsgálati személyenként. A két rövid és két hosszú szint reakcióidő-átlagai különbségének kiszámítása.
4. A két rövid és két hosszú szint átlagai különbségének elosztása a két rövid és két hosszú szint együttes szórásával (vagyis: (6. szint átlaga – 3. szint átlaga) / 3. és 6. szint együttes szórása; (7. szint átlaga – 4. szint átlaga) / 4. és 7. szint együttes szórása).
5. Az előző pontban kapott két érték átlagának kiszámítása, vagyis a D-érték kiszámítása, mely érték a továbbiakban az SPSS-számítások alapja.

D-érték

A D-érték egy -2 és +2 közé eső szám, amely ha az adott személynél +2-höz közelít, azt jelenti, hogy a karrier-női név változatban nőtt, ha -2-höz közelít, akkor pedig a család-női név változatban nőtt a személy reakcióideje (vagyis ha +2-höz közelít, akkor inkább a hagyományos, ha -2-höz, akkor inkább a modern nemi szerepeket részesíti előnyben a személy).

Elsőként a két csoport D-értékének különbségét vizsgáltuk meg. A változó normális eloszlásúnak bizonyult. A független mintás t-próba eredménye alapján ($t=-2,55$, $p=0,01$, $p<0,05$), a két csoport között volt különbség a D-értékben. A különbség iránya szerint második csoportnál (20-30 évesek) nagyobb a D-érték, mint az első csoportban (45-55 évesek), amely eredményt a következő diagram szemléltet.

3. diagram: A D-érték különbsége a két korcsoportban

Az explicit és implicit előítéletek különbségei

Elsőként az egy ítemes szexizmus skálát megfordítottuk, így kaptunk egy 1-től 7-ig terjedő skálát, ahol az 1 jelenti a modern, a 7 a hagyományos nemi szerepekkel való egyetértést. Erre azért volt szükség, mert a D-érték esetében a kisebb (a -2-höz közelítő) érték jelenti a modern, míg a nagyobb a hagyományos előítéletek preferenciáját.

Ezután új változókat alakítottunk ki; a D-értéket és az egy ítemes szexizmus skála eredményét is átalakítottuk egy képlet segítségével (3. táblázat) úgy, hogy azonos terjedelműek, és ezáltal összevethetőek legyenek.

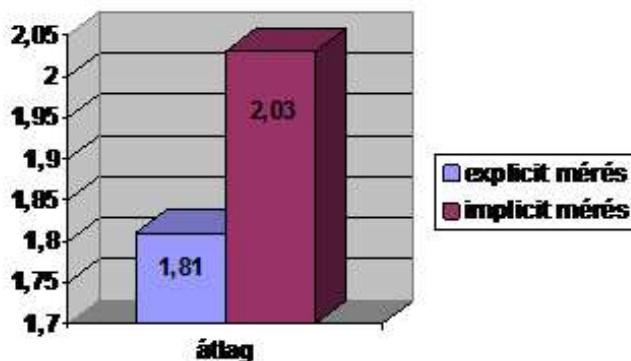
3. táblázat: Az egy ítemes szexizmus skála és a D-érték átkódolásában alkalmazott képlet

Új érték	Képlet
1	minimum érték $\leq x <$ átlag szórás
2	átlag - szórás $\leq x <$ átlag + szórás
3	átlag + szórás $\leq x \leq$ maximum érték

Az adatok új értéke tehát lehetett 1 (modern előítéleteket előnyben részesítők), 2 (semlegesek) vagy 3 (hagyományos előítéleteket előnyben részesítők).

A változók nem bizonyultak normális eloszlásúaknak. A Wilcoxon próba eredménye szerint ($Z=-2,42$, $p=0,02$; $p<0,05$) az implicit és explicit mérés között volt különbség. Az implicit mérésnél magasabb volt az átlag, mint az explicitnél, vagyis az implicit mérésben a személyek inkább a hagyományos előítéleteket preferálják, szemben az explicittal, ahol inkább a modern előítéletek kerülnek előtérbe. Az eredményt a következő diagram szemlélteti.

4. diagram: Az explicit és implicit előítéletek különbségei

Diszkusszió

Kutatásunk célja annak a vizsgálata volt, hogy van-e különbség a két női kohorsz között a saját társadalmi nemmel szemben explicit és implicit szinten megjelenő sztereotípiák és előítéletek között.

Első hipotézisünkben a két korcsoport között különbséget feltételeztünk az explicit nemi szerepekkel való azonosulásban, vagyis a régimódi és modern szexizmusban, illetve az egy ítemes szexizmus skála eredményében. Az eredmények azonban nem támasztották alá előzetes várakozásunkat; a két csoport között csak a modern szexizmus alskálán mutatkozott szignifikáns különbség, és az nem az elvárt irányban; a 45-55 éveseknél magasabb arányban volt jelen a modern szexizmus, mint a 20-30 éveseknél. Az egyes csoportokon belüli mind a két korosztályban erőteljesebben jelent meg a modern szexizmus, szemben a régimódival. Tehát kutatásunk eredményei csak részben támasztják alá az előzetes szakirodalmat (Kovács 2001), hiszen a fiatalabb korosztályban a várakozásoknak megfelelően magasabb lett a modern szexizmus a régimódival szemben,

viszont az idősebb korosztályban is ez a tendencia érvényesült, és a két kohorsz közötti különbség iránya is az ellentmondást erősíti.

Második hipotézisünkben az implicit sztereotípiák életkori különbségeivel kapcsolatban fogalmaztuk meg előfeltevésünket. Az eredmények szerint különbség mutatkozott a két csoport között az implicit sztereotípiákban, a fiatalabb korosztálynál magasabb volt a D-érték. Minél magasabb a D-érték, az annál inkább a hagyományos társadalmi nemi szerepekkel való egyetértést tükrözi (hiszen annál magasabb a reakcióidő a karrier és női nevek csoportosításban), vagyis a fiatalabb korosztály tagjai implicit szinten a hagyományosabb társadalmi nemi szerepeket részesítik előnyben, szemben az idősebb korosztállyal. A D-érték átlaga mindkét csoport esetében 0 körüli pozitív érték (45-55 évesek: 0,38; 20-30 évesek: 0,59). Ez azt jelenti, hogy az implicit mérésben mindkét csoportban a hagyományos nemi szerepek elfogadása dominál inkább szemben a modernnel. Ez alátámasztja a szakirodalmat, mely szerint a személyek automatikusan a nőket a családdal, a férfiakat a karrierrel asszociálják (Nosek és mtsai 2002).

Tehát második hipotézisünk, mely szerint az implicit sztereotípiákban mutatózó életkori, korcsoportok közötti különbség iránya megegyezik az explicit szinten tapasztalhatóval, nem igazolódott be, hiszen mind implicit, mind explicit szinten a tradicionális szerepeket a fiatalabbak, a modern szerepeket az idősebbek preferálták.

Az implicit és explicit mérés különbségét (és a teljes mintát) tekintve az implicit mérésben inkább a hagyományos, az explicit mérésben inkább a modern társadalmi nemi szerepek előnyben részesítése dominált. Ez az eredmény előzetes elképzeléseinket és a szakirodalmi előzményeket is alátámasztja. Kovács András (2007) szerint mai társadalmunkban előítéletesnek lenni nemkívánatos dolog, így az emberek szükségesnek láthatják eltitkolni előítéleteiket. Ez lehet a magyarázata annak, hogy explicit szinten a személyek nem annyira értenek egyet a hagyományos nemi sztereotípiákkal (melyek az érzelmi töltetű előítéletek kognitív alapjának tekinthetők). Ugyanakkor a hagyományos nemi sztereotípiák – implicit szinten – továbbra is jelen vannak az életükben, és befolyásolnak minket (Banaji és mtsai 1993; Stamou és mtsai 2012), mely következtében implicit, tudattalan szinten továbbra is a hagyományos nemi sztereotípiákat részesítjük előnyben életkortól függetlenül.

A kutatásunk során kapott eredményeket két szempontból, fejlődéslélektani és szociológiai nézőpontból magyarázhatjuk, bár a kettő között erős kapocs fedezhető fel. A fejlődéslélektani magyarázat Erikson (2002) elméletére alapozható. A fiatal felnőttkor alapvető konfliktusa Erikson elmélete szerint az intimitás, bensőségesség és az elszigetelődés, izoláció között húzódik. Ebben az életkorban a személyek képessé válnak a

bensőséges társkapcsolatok kialakítására, ellenkező esetben azonban az eltávolodás, az elszigetelődésre való hajlam uralkodik el a rajtuk. Ezen elméletre alapozva tehát azért jelennek meg a hagyományos felfogások erőteljesebben a fiatal, 20-30 éves csoportban, mert ebben az időszakban a bensőséges kapcsolatok, az intimitás mindennél jobban foglalkoztatja a személyeket, így a hagyományos társadalmi nemi szerepek előtérbe kerülhetnek a modernekekkel szemben.

Erikson (2002) elmélete szerint a felnőttkor fő konfliktusa a generativitás, alkotóképesség és a stagnálás, megrekedés között fedezhető fel. A generativitás jelentése, hogy a személy aktívan részt vesz a következő generáció felnevelésében, de jelentheti emellett a munkában való termékenységet is. Ennek ellenpárjaként ugyanakkor a stagnálás is megjelenhet, ami egyfajta beletörődés abba, hogy nincs lehetőség változtatni, újat létrehozni, teremteni. Tehát mivel a felnőttkor az alkotóképesség kérdése köré összpontosul – ami a munkában megjelenő alkotóképességet is jelenti – így ez megmagyarázhatja, miért jelennek meg a modern társadalmi nemi szerepek erősebben az idősebb, 45-55 éves korosztályban.

A fejlődéslelektani magyarázatot támaszthatja alá a vizsgálati személyek gazdasági aktivitásának mutatója is. A 45-55 évesek 95%-a aktív dolgozónak vallotta magát a kérdőívben, vagyis az idősebb minta legnagyobb részének mindennapi élethez szorosan hozzátartozik a család mellett a munka is, vagyis a modern, dolgozó nő képe. Ezzel szemben a fiatalabb korosztály legnagyobb része (75%) eltartott, vagyis nem rendelkezik saját tapasztalattal a munka területén, ami felelős lehet a tradicionális női szerep előtérbe kerüléséért. Az eredmények szociológiai szinten Magyarország sajátos történelmi múltjával magyarázhatók. A második világháború után, a szocialista iparosítás idején, vagyis 1947 és 1953 között egyre inkább megjelent a nők tömeges munkavállalása, hiszen „a hatalom emancipációs programja a női egyenjogúság feltételét a kereső foglalkozásban jelölte meg” (Neményi 1994, 237). Ezzel együtt megjelentek a családok, a nők munkavállalását segítő intézmények, a bölcsődék és óvodák, és a született gyermekek száma is csökkent (Neményi 1994).

A női foglalkoztatás fellendülése egészen az 60-as évek közepéig folytatódott, mikor a gazdasági növekedés jelentős visszaesésével, és nagymértékű munkaerő felesleggel kellett szembenéznie az országnak. Ekkor elkezdtek a hagyományos nemi szerepeket újra előtérbe helyezni, újfajta nő- és családpolitika jelent meg az országban, a gyermekek szocializációjának legelőnyösebb színtereként a családot jelölték meg. 1967-ben bevezették a gyermekgondozási segélyt (gyes), hogy ezzel is ösztönözzék a nőket gyermekeikkel való otthon maradásra, és a munka területének elhagyására. Ez a politika egészen a 80-as évekig folytatódott, mikor is a továbbra is alacsony

születésszám miatt, hogy jobban ösztönözzék az embereket több gyerek vállalására, bevezették a gyermekgondozási díjat (gyed) 1985-ben, majd a 80-as évek végén a családi pótlékot univerzális joggá tették (Neményi 1994).

Tehát a 80-as évek végére helyreállhatott a hagyományos női szerep, „a nők (...) ismét a család, a házimunka ellátására kényszerülő, eltartott státuszú szereplőkké válhattak” (Neményi 1994, 238). A rendszerváltást követően a nők munkavállalási lehetőségei tovább romlottak a nem megfelelő munkaerő-piaci helyzetnek köszönhetően, a nők hátrányban voltak a férfiakkal szemben az elhelyezkedés lehetőségeit tekintve (Koncz 1994).

Vizsgálati személyeink életkora alapján látható, hogy a 45-55 éves korosztály tagjai 1957 és 1967 között, a szocializmus időszakában születtek (vizsgálatunkat 2012-2013-ban végeztük). Tehát, az általunk vizsgált idősebb életkori csoport egy olyan történelmi közegben nőtt fel, ahol a nők munkába állása természetes, sőt kívánatos dolog volt. Előzetes feltételezésünk, mely szerint ennél a korosztálynál a tradicionális társadalmi nemi szerepek lesznek előtérben, arra épült, hogy a szocializmus időszakában kötötték a legtöbb házasságot, és a korai gyermekvállalás is általános volt (vagyis a család karrier elé helyezése) (Koncz 1994, Tóth 1994). Ugyanakkor, jobban megvizsgálva ennek az időszaknak a történelmét, láthatjuk, hogy Magyarországon a szocializmus idejében azt a fiatalot kezelték teljes értékű felnőttként, aki házasságot kötött, így egzisztenciálisan előnyösebb volt házasságot kötni, mint egyedül lenni, ugyanakkor a házasság érzelmi oldala jelentőségét veszítette. Tóth Olga (1994) ezt a jelenséget tartja felelősnek a későbbi rengeteg válásért is.

Emellett a szocializmus végén (vagyis abban az időszakban, mikor a 45-55 éves vizsgálati személyeink fiatal felnőttek voltak, és dönteniük kellett a *család vagy karrier* kérdésében) erős szülői és társadalmi nyomásként jelent meg a korai gyermekvállalás is. Tóth Olga (1994) szerint azonban „a korai gyerekszülés irracionális lázadás az ellen az infantilis fél-felnőtt szerep ellen, amit a fiataloknak már házasságként is be kellett tölteniük a szüleik családjában” (Tóth 1994, 231).

Tehát a házasságkötések és a gyermekek korai vállalása olyan jelenségekként foghatók fel, melyeket a fennálló rendszer „provokálhatott ki”, ezért lehetséges az, hogy az idősebb vizsgálati személyeinknél jelent meg inkább a modern nemi szerepek preferenciája.

Feltételezésünket, hogy a fiatalabb, 20-30 éves kohorsznál nagyobb mértékben lesz megfigyelhető a modern szexizmus, arra a társadalmi átalakulásra alapozva fogalmaztuk meg, hogy egyre több nő vállal munkát belső késztetéstől vezérelve, emellett pedig egyre inkább csökken a házasságkötések és gyermekvállalás aránya (Havasi 2011). A megvizsgált fiatalabb korcsoport születési ideje 1982 és 1992 közé tehető. Vagyis a

rendszer váltás körüli időszakban születtek, amikor Magyarországon a hagyományos nőideál volt meghatározó, és ebben az időszakban nőttek fel azt tapasztalva, hogy a nőnek otthon a helye a családjával, amit a társadalom is támogat, ami magyarázatot adhat arra, miért részesítették előnyben a fiatalabbak a hagyományosabb társadalmi nemi szerepeket kutatásunkban.

Ugyanakkor a rendszer váltás környékére jellemző korai házasságkötés és gyermekvállalás a mai fiatal felnőttekre mégsem jellemző, sőt a fiataloknál a gyermekvállalás és a házasságkötés is egyre későbbi életkorra tolódik. Vagyis a korábban említett társadalmi változás a gyermekvállalás és a házasságkötés későbbre tolódásában valóban megnyilvánul, tehát a gyermekkorban kapott minták (a rendszer váltás idejének családpolitikai nézete) hatását részben valóban átírták a társadalmi hatások.

Azonban az említett változások ellenére a magyar társadalomban „nagyon kevesen vélik úgy, hogy a házasság idejétmúlt intézmény lenne, és majdnem mindenki egyetért azzal, hogy egy nő életében szükség van gyermekre ahhoz, hogy kiteljesedjék” (Havasi 2011 512.). Tehát, bár megjelenik a társadalmi változás, teljes egészében mégsem uralkodik el a fiatal nők gondolkodásában, megmaradnak a tradicionális (tanult) szerepek iránti vágyak is.

A fenti szociológiai és fejlődéslélektani magyarázatok úgy kapcsolódhat össze, hogy a történelmi közeg meghatározza az egyéneket, és rajtuk keresztül a családok életét, ezek a családon belül átéltek implicit, vagy explicit tapasztalatok pedig befolyásolják a családban felnőtt gyermek gondolkodásmódját, ebben az esetben az előítéleteit. Az idősebb korosztály gyermekkorában a dolgozó nő képe befolyásolta a család életét, és rajta keresztül a gyerekek nézeteit, amit a későbbi megváltozott nőpolitika sem tudott teljes egészében felülírni. A fiatalabb korosztály esetén viszont a hagyományos női szerep volt meghatározó hatással a családok életére, ezáltal a gyermekek gondolkodásmódjára, mely szintén nem írható teljesen felül a társadalmi változások által.

Az előítéleteket, sztereotípiákat vizsgáló kutatásoknak – így jelen vizsgálatnak is – óriási szerepe van abban, hogy többet megtudjunk az előítéletek kialakulásában szerepet játszó társadalmi, és szülői hatásokról. Ezek a kutatások megmutatják, mekkora jelentősége van a szülőknek, és más modell szerepet betöltő személyeknek az előítéletek, az előítéletes személyiség kialakulására vonatkozóan. A jelen kutatás is ennek a jelentőségét támasztja alá, vagyis azt, hogy a gyermekkorban a család körében megtapasztalt, kultúra által közvetített társadalmi nemi előítéletek, nemi szerepek, mennyire befolyásolhatják az egyes személyek későbbi vélekedését, sztereotípiáit.

Kognitív szempontból nézve azért élünk előítéletek, sztereotípiák használatával, mert ezek nagyban segítenek bennünket a kognitív túlterheltség

megelőzésében. Emellett a sztereotípiák teljes kiiktatása lehetetlen is volna, épp az implicit sztereotipizálási hatások miatt. Nem mindegy azonban, hogy miféle sztereotípiákat használunk, és hogyan a hétköznapiak során. A kutatások szerint van lehetőségünk arra, hogy valamilyen szinten kontrollt gyakoroljunk a sztereotípiáink, előítéleteink fölött, és ezáltal kevésbé beszűkülten szemléljük a világot (Devine 1999). A társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos sztereotípiák és előítéletek esetében szükség van a sztereotípiák ilyesfajta kontrolljára annak érdekében, hogy társadalmi szinten is kevesebb előítéletet kapcsoljanak a nők és férfiak saját nemükhöz, és így el tudják fogadni a társadalmi nemi szerepek progresszív értelmezéseit.

Az eredmények értelmezésének korlátai

Vizsgálatunk korlátai elsősorban az Implicit Asszociációs Teszt gyengeségei lehetnek. A kutatók szerint az IAT konvencionális formában való végrehajtása a kontextus által befolyásolt vizsgálati eredményekhez vezethet (Han, Czellar, Olson & Fazio 2010). Bár igyekeztünk kiszűrni minden IAT eredményt befolyásoló tényezőt, előfordulhat, hogy mégis megjelentek olyan hatások, melyek módosíthatták a teszt eredményét.

Emellett az IAT-vel szemben gyakorta megfogalmazott kritika, hogy a paralell explicit módszerekkel való korrelációja gyakran alacsony, vagy teljesen hiányzik, emiatt megkérdőjelezhető a módszer megbízhatósága és érvényessége (Reazei 2011).

Ugyanakkor épp vizsgálatunk lehetséges gyengesége, mely egyben erőssége is, hiszen jelenleg az IAT a legjobb eszköz az implicit előítéletek mérésére, és számos kutatás van, mely az IAT létjogosultságát támasztja alá (például Jost & Banaji 2009).

Felhasznált irodalom

- Allport, Gordon Willard 1999. *Az előítélet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Banaji, Mahzarin R., Hardin, Curtis és Rothman, Alexander J. 1993. „Implicit sztereotipizálás a személyekről alkotott ítéletekben”. In Banaji, Mahzarin (szerk) 2003. *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Osiris, 64-91.
- Banaji, Mahzarin R. és Greenwald, Anthony Galt 1995. „Implicit nemi sztereotipizálás a hírnévítéletekben”. In Banaji, Mahzarin (szerk) 2003. *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Osiris, 91-137.

- Burn, Shawn Megan 1996. *The social psychology of gender*. New York: McGraw-Hill.
- Cameron, James E. and Lalonde, Rischard M. 2001. „Social identification and gender-related ideology in women and men”. *British Journal of Social Psychology* 40: 59-77.
- Devine, Patricia G. 1999. „Szttereotípiák és előítélet: Automatikus és kontrollált komponensek”. In Hunyady György, Hamilton, David L. és Nguyen, Luu Lan Anh (szerk) *A csoportok percepciója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 379-407.
- Erikson, Erik H. 2002. *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris, 243-275.
- Frey Mária 1997. „Nő a munkaerőpiacon”. In Lévai Katalin és Tóth István György (szerk) *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997*. Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium, Egyenlő Esélyek Titkársága, 13-34.
- Fuchs, Victor Robert 2003. *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekről*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Greenwald, Anthony G és Banaji, Mahzarin R. 1995. „Az implicit társas kogníció: Az attitűdök, az önértékelés és a sztereotípiák”. In Banaji, Mahzarin. (szerk) 2003. *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Osiris, 139-192.
- Greenwald, Anthony. G., McGhee, Debbie E. and Schwartz, Jordan K. 1998. „Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test”. *Journal of Personality and Social Psychology* 74: 1464-1480.
- Greenwald, Anthony G., Banaji, Mahzarin R., Rudman, Laurie A., Farnham, Shelly D., Nosek, Brian A. és Mellott, Deborah S. 2002. „Az implicit attitűdök, a sztereotípiák, az önértékelés és az énfogalom egységes elmélete”. In Banaji, Mahzarin (szerk) 2003. *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Osiris, 423-490.
- Han, H. Anna, Czellar, Sandor, Olson, Michael A. and Fazio, Russell H. 2010. „Malleability of attitudes or malleability of the IAT”. *Journal of Experimental Social Psychology* 46: 286-298.
- Havasi Virág 2011. „A nők a munkaerőpiacon és a családban – A tények és értékek összefüggései”. *Társadalomkutatás* 29 (4): 501-517.
- Jost, John T. és Banaji, Mahzarin R. 1999. „A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése”. In Hunyady György,

- Hamilton, David L. és Nguyen, Luu Lan Anh (szerk) *A csoportok percepciója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 489-511.
- Koepke, Sabrina and Denissen, Jaap J. A. 2012. „Dynamics of identity development and separation-individuation in parent-child relationships during adolescence and emerging adulthood — A conceptual integration”. *Developmental Review* 32: 67-88.
- Konczi Katalin 1994. „Nők a rendszerváltás folyamatában”. In Hadas Miklós (szerk) 1994. *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika kör, 209-223.
- Kovács András 2007. „Lehet-e előítélet az előítélet?” *Educatio* 2007/1: 10-16.
- Kovács Mónika 2001. „Nemi ideológiák, nemi sztereotípiák”. In Hunyady György és Nguyen, Luu Lan Anh (szerk) 2001. *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 448-457.
- Lane, Kristin A., Banaji, Mahzarin R., Nosek, Brian A. and Greenwald, Anthony G. 2007. „Understanding and Using the Implicit Association Test: IV. What We Know (So Far) about the Method”. In Wittenbrink, Bernd and Schwarz, Norbert (eds) 2007. *Implicit Measures of Attitudes*. New York: The Guilford Press, 59-102.
- Lemm, Kristi és Banaji, Mahzarin R. 1999. „A nőekkel és a férfiakal kapcsolatos tudattalan attitűdök és hiedelmek”. In Banaji, Mahzarin (szerk) 2003. *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Osiris, 255-284.
- Molnár Éva 2014. [„A kapunyitási pánik jelenségének vizsgálata a debreceni egyetemisták körében”](#). *Művészetek* 1: 358-371. Letöltve: 2015.11.17.
- Nagy Beáta 1997. „Karrier női módra”. In Lévai Katalin és Tóth István György (szerk) *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997*. Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium, Egyenlő Esélyek Titkársága, 35-51.
- Neményi Mária 1994. „Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?” In Hadas Miklós (szerk) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika kör, 235-246.
- Nguyen, Luu Lan Anh. 2001. „Nemi sztereotípiák változása a kilencvenes években”. In Hunyady György és Nguyen, Luu Lan Anh.(szerk) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 437-447.
- Nguyen, Luu Lan Anh. 2005. „Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen2. *Magyar Pszichológiai Szemle* LX. 1: 111-134.

- Nosek, Brian A., Banaji, Mahzarin R. és Greenwald, Anthony G. 2002. „Implicit csoportattitűdők és sztereotípiák gyűjtése egy demonstrációs weblapról”. In Banaji, Mahzarin (szerk) 2003. *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Osiris, 337-362.
- Oakes, Penelope J., Haslam, S. Alexander és Turner, John C. 1999. „Megismerés és a csoport: Társas identitás és önkategorizáció”. In Hunyady György, Hamilton, David L. és Nguyen, Luu Lan Anh (szerk) *A csoportok percepciója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 446-470.
- Pongrácz Tiborné. 2001. „A család és a munka szerepe a nők életében”. In Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné és Tóth István György (szerk) 2001. *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI és a Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, 30-45.
- Reazei, Ali R. 2011. „Validity and reliability of the IAT: Measuring gender and ethnic stereotypes”. *Computers in Human Behavior* 27: 1937-1941.
- Stamou, Anastasia G., Maroniti, Katerina S. and Dinas, Konstantinos D. 2012. „Representing 'traditional' and 'progressive' women in Greek television: The role of 'Femine'/'masculine' speech styles in the mediation of gender identity construction”. *Women's Studies International Forum* 35: 38-52.
- Swim, Janet K., Aikin, Kathryn J., Hall, Wayne S. és Hunter, Barbara A. 2001. „Szexizmus és rasszizmus: régi típusú és modern előítéletek”. In Hunyady György és Nguyen, Luu Lan Anh (szerk) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 326-360.
- Szabó Mónika 2008. *A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata: ideológiák és sztereotípiák, nemi tipizáltság és társas identitás*. Doktori (Phd) disszertáció. Budapest: ELTE Pszichológiai Doktori Iskola.
- Tóth Olga 1994. „A női életút Magyarországon”. In Hadas Miklós (szerk) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Budapest: Replika kör, 223-235.

Pap András László

Magyar Tudományos Akadémia

„Intimate citizenship” a Nemzeti Együttműködés Rendszerében: Az Alaptörvény preferenciái feminista nézőpontból¹

Az alábbi írás a Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER), első sorban az Alaptörvényben megfogalmazott preferenciáit vizsgálja feminista megközelítésben. Az elemzés rámutat arra, hogy a NER által preferált politikai közösség tagjai heteroszexuálisok, házasságban élő, szexuálisan monogám, és természetesen termékeny személyek, és az új alkotmány több ponton tartalmaz a polgárok magánéletének szabadságát korlátozó, illetve azt el nem ismerő rendelkezéseket.

Az elemzés kontextusa

A tanulmány elejére kívánkozok két fogalmi pontosítást: feminista megközelítés alatt azt értem, hogy az Alaptörvény különböző értelmezési szempontjai közül ehelyütt a nők és férfiak közötti egyenlőség (az egyenlőtlenségek csökkentése, felszámolása) horizontálisan jelenik meg. Az „intimate citizenship”² nehezen magyarítható fogalmát az elemzés központi kategóriájaként használom annak vizsgálatakor, hogy az állam jogi-közpolitikai rendszerében a formális állampolgárok mely csoportjai szenvednek de facto hátrányokat magánéleti preferenciájuk miatt. „Intimate citizenship-”et tehát analitikus fogalomként használom, annak vizsgálatakor, a hogy a férfiak és nők egyenlősége, a magánélet körébe tartozó döntési szabadság, illetve a személyiség egyes, a magánélet szférájában megjelenő jegyeire irányuló érzékenység hogyan jelenik meg az alkotmányban.

1 Az írás az ugyanezen a címmel a „Baloldali feminizmus, baloldal és feminizmus” című konferencián 2015. május 15-én elhangzott előadás egy részének szerkesztett változata, és több korábbi, hasonló tárgyban jegyzett munkáim átszerkesztett, továbbgondolt változata. Ld. Pap 2014a, 1-11; Pap 2014b, 686-705; Pap 2014c, 245-263; Pap 2015a, 53-75; Pap 2015b, 1-11.

2 A fogalom meghatározására ld. Plummer 2013; Walby 379-395. A régiót érintő elemzésre ld. Kuhar 2015.

Az Alaptörvény preferenciáinak ezen írásban tárgyalt kérdése egy részletesebb és árnyaltabb vizsgálat részeként lehetne értelmezhető teljesebben, a következő szempontok szerint: (i) Mennyire progresszív az új alkotmány nyelvezete és paradigmája a nemzetközi alkotmányjogi, első sorban emberi jogi standardok tekintetében?; (ii) Megfelel-e a nemzetközi emberi jogi dokumentumokban megfogalmazott minimumstandardoknak?; (iii) Az alkotmányos preferenciák, a kifejezésre juttatott alkotmányos identitás összhangban van-e a politikai közösség tagjainak tényleges, mérhető és mért preferenciájával és leképezi a politikai, alkotmányos identitásukat?; (iv) Alkalmas-e arra az alkotmány, hogy politikai, illetve alkotmányos identitást képezzen, hozzon létre?; (v) Az Alaptörvény értelmezése és a NER jogintézményeinek gyakorlati alkalmazása során mennyiben igazolódnak be a kritikusok aggodalmai; a jogalkotó és a jogalkalmazó mennyiben élt a szövegértelmezés által felkínált, a hagyományos liberális demokrácia hívei számára leginkább megszorítónak, és nemzetközi standardokkal összeférhetetlennek minősített megoldásokkal?; (vi) Alkalmas-e az Alaptörvény arra, hogy hozzájáruljon a nők és férfiak közötti szubsztanciális egyenlőség előmozdításához?³

A tanulmány tehát az Alaptörvény preferenciáiról szól. Rövid, elsősorban szövegelemzésre épített vizsgálat arról, hogy a szöveg jelentéstartalmába milyen értelmezési lehetőségek vannak belekódolva arról, hogy az alkotmány kiket tart a politikai közösség (ideális) tagjainak. Céлом ugyanis az (új) alkotmány személyiségképeinek elemzése, annak szimbolikus és normatív elemeinek kiemelése. A jogforrási hierarchiában alacsonyabban elhelyezkedő jogszabályok alapesetben tehát kívül esnek az elemzés körén – annak ellenére, hogy a közpolitikai megfontolások és alkalmasint a jogkorlátozó megoldások és a jelképes és ideológiai törekvések ezekben is megjelennek.

Műfaját tekintve ez az írás alapvetően az Alaptörvény szövegelemzésére épül. Ezt kiegészíti néhány egyéb jogforrás, valamint kapcsolódó szakirodalmi érv és észrevétel összegzése, amelyek e tárgykörben az utóbbi időben születtek. Ebben a szöveghálóban igyekszem felvázolni az alkotmányban a politikai közösség tagjaként meghatározott emberkép kontúrjainak azon vonásait, amelyek feminista szempontból problematikusnak mondhatóak, mert paternalista, patriarchális és heteronormatív értékrendet közvetítenek — még abban az esetben is, ha e preferenciák közvetlenül (egyelőre) nem öltik a magánélet szabadságát korlátozó konkrét jogszabályok formáját: pusztán annak lehetőségét teremtik

3A témáról bővebben ld. Blokker; Chronowski 111-142; Csink, Schanda és Varga; Drinóczi, Chronowski és Kocsis 41-64; Halmaj; Jakab és Körösi 287-309; Jakab; Kis 2011a, 5-22; Kis 2011b; Majtényi 120-126; Scheppele; Tóth; Vincze 88-109.

meg, vagy egyszerűen nem ismerik el e szabadságból fakadó döntések szabadságát azáltal, hogy nem deklarálják azt alkotmányos értékként; illetve nem garantálják a diszkriminációmentességet e döntések szabadsága kapcsán.

Az idézett szövegek azt bizonyítják, hogy az alkotmányos szöveg- és értékválasztások nemcsak hogy a paternalista, patriarchális államfelfogást követik és vetítik előre, de a politikai közösség tagjait tulajdonképpen explicit módon és ezáltal kizárólagos jelleggel oly módon határozzák meg (esetenként már sokkal az Alaptörvény elfogadását megelőző idő óta kontinuum joggyakorlatot jóváhagyva és megerősítve), amely nemcsak, hogy tagadja a befogadó, multikulturális és liberális demokráciák modelljét, de esetenként kirekesztő, és – ahogy erre elemzők, valamint hazai és nemzetközi jogvédő szervezetek és nemzetközi szervezetek számos alkalommal rámutattak⁴ — az emberi jogok és az alkotmányos demokráciák XXI. századi standardjainak sem minden esetben felel meg.

Ehelyütt terjedelmi és tartalmi keretek nem teszik lehetővé annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy milyen értékpreferencia vagy éppen értéksemlegesség várható el egy alkotmány szövegezőjétől, és milyen széleskörű társadalmi támogatottság teheti indokolttá az állampolgárok egyes csoportjainak a preferált vagy adott esetben explicit módon meghatározott politikai közösségből történő bizonyos fokú kirekesztését. Az Alaptörvény kritikusai azonban alappal hivatkozhatnak arra, hogy ezekről a preferenciákról nem folyt meggyőző, részletes társadalmi és politikai vita (a 2010-es választási kampányban például nem alkotmányozásra kapott felhatalmazást a kormánytöbbség), és az alkotmány szövege a nemzeti konzultációnak nevezett eljárás ellenére sem tekinthető bizonyíthatóan széleskörű társadalmi

4 Lásd például: Jelentés az alapvető jogok helyzetéről: magyarországi normák és gyakorlatok (az Európai Parlament 2012. február 16-i állásfoglalása alapján) (2012/2130(INI)), 2013. június 25; „European Parliament resolution of 5 July 2011 on the Revise Hungarian Constitution”, a „Joggal a Demokráciáért” Európai Bizottsága (a Velencei Bizottság) által Magyarország új Alaptörvényéről, a magyarországi alkotmányozási folyamat során felmerült három jogi kérdésről, a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvényről és a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. törvényről, az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvényről, a bíróságokról szóló, a CDL-AD(2012)001. számú vélemény elfogadása után módosított magyar sarkalatos törvényekről, valamint a lelkiismereti és vallás szabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló törvényről készített, CDL(2011)016., CDL(2011)001., CDL-AD(2012)001., CDL-AD(2012)009., CDL-AD(2012)020., illetve CDL-AD(2012)004. számú véleménye, a Velencei Bizottságnak és az EBESZ/ODIHR-nak az országgyűlési képviselők megválasztásáról szóló törvényről szóló, CDL-AD(2012)012. számú közös véleménye.

Lásd még például Eötvös Károly Intézet, Magyar Helsinki Bizottság, Társaság a Szabadságjogokért. Fő fenntartások Magyarország Alaptörvényének negyedik módosításával kapcsolatban. 2013. március 13.

konszenzuson alapuló szövegnek – annak ellenére, hogy a 2014-es választásokon az alkotmányozó pártszövetség ismételt győzelme az Alaptörvény utólagos politikai legitimációjának tekinthető.

Az elemzés kiindulópontjaként Herbert Küpper „Paternalista kollektivizmus és liberális individualizmus között: az új magyar Alaptörvényben rögzített emberkép normatív alapjai” című tanulmánya szolgált. Írásában Küpper⁵ rámutat, hogy: az alkotmány nemcsak jogszabály, hanem értékrendszer is, melynek alapja annak emberképe, azaz „az alkotmánynak az egyénről és annak társadalmi beágyazottságáról szóló állásfoglalása” (8). Megítélésem szerint ennél többről is van szó: adott esetben normatív módon is értelmezhető definíciókat találhatunk arra, hogy kik vagyunk „Mi, a magyar nemzet tagjai”, akik a preambulum, a Nemzeti Hitvallás értelmében létrehozuk az alkotmányt, amely amellet, hogy „jogrendünk alapja, szövetség a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között”, „Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk.”⁶

Az Alaptörvény antifeminista preferenciái

Vegyük tehát sorra az Alaptörvény feminista szempontból legfontosabbnak tartott kirekesztő preferenciáit.

1. A NER-ben a preferált politikai közösség meghatározóan hívő keresztyén, és valamely történelmi, vagy az állam által kiválasztott, kifejezetten elismert, támogatott felekezet tanainak követője.

Amellet, hogy az Alaptörvényt a képviselők „Isten előtti felelősségük tudatában” fogadták el,⁷ a Nemzeti Hitvallás alapján „Mi, a magyar nemzet tagjai (...) Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. (...) Valljuk, hogy együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető értékei a hűség, a hit és a szeretet.” A szöveg e tekintetben nem tételez kizárólagos identitást, de kiemelt szerepet konstituál a vallás, nevesítetten a kereszténység számára. Az Alaptörvényről készült egyik első átfogó vélemény szerzői ezzel kapcsolatban rámutatnak arra is, az alkotmányozás alanyaként emlegetett nemzetet az Alaptörvény keresztyén

5Az írás a Csehi Zoltán, Schanda Balázs és Sonnevend Pál által szerkesztett *Viva vox iuris civilis: Tanulmányok Sólyom László tiszteletére 70. születésnapja alkalmából* című kötetben publikált, „Zwischen Staatspaternalismus, Kollektivismus und liberalem Individualismus: Normative Grundlagen des Menschenbilds im neuen ungarischen Grundgesetz” rövidített változata.

6 Az alapvetés címet viselő alkotmányi fejezet R) cikk (3) bekezdése szerint „Az Alaptörvény rendelkezéseit (...) a benne foglalt Nemzeti hitvallással (...) összhangban kell értelmezni.”

7 Lásd az Alaptörvény utolsó előtti sorát.

közösségként jellemzi, és az „Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét” kitétel, nem történelmi ténymegállapításként, hanem a jelenre is érvényes kijelentésként értelmezhető, ahol a politikai közösség valamennyi tagjától elvárható, hogy a himnuszból átvett fohással is azonosuljon: „Isten, áldd meg a magyart!” (Fleck 63).

Ráadásul az Alaptörvény különbséget tesz az egyházak között, preferálva egyes, az állam által elismert (és megválogatott, többnyire történelmi) felekezeteket. E preferenciákat a „Szabadság és Felelősség” fejezet VII. cikk (4) bekezdése egyértelművé teszi: „Az állam és a vallási közösségek a közösségi célok elérése érdekében együttműködhetnek. Az együttműködésről a vallási közösség kérelme alapján az Országgyűlés dönt. Az együttműködésben részt vevő vallási közösségek bevett egyházként működnek. A bevett egyházaknak a közösségi célok elérését szolgáló feladatokban való részvételükre tekintettel az állam sajátos jogosultságokat biztosít.” [Az (5) bekezdés szerint] „A vallási közösségekre vonatkozó közös szabályokat, valamint az együttműködés feltételeit, a bevett egyházakat és a rájuk vonatkozó részletes szabályokat sarkalatos törvény határozza meg.”

A nemzetközi szervezetek⁸ és az alkotmánybíróság döntését⁹ „felülalkotmányozó” szabályozása nemcsak, ahogy Majtényi Balázs rámutat, az egyházalapítás szabadságának a végét is jelentheti (91-92), de a magánélet szabadságának, illetve e szabadság elismerésének korlátozását hirdető hitelvek preferenciáit, amely intézményfenntartói gyakorlat alapját is képezheti.

Az említett, Fleck és társai által jegyzett vélemény rámutat arra, hogy ezáltal az Alaptörvény keresztény-konzervatív normatív preferenciákon alapuló életmód-modellt ír elő a közösség tagjainak a közösséggel szembeni kötelezettségei formájában (66-68). Általánosan is osztott álláspontjuk szerint a különböző világnézeti felfogások nem egyenrangúak, noha követésüket nem akadályozza tiltás és üldözés, de az így deklarált tolerancia csak a különféle „vallási hagyományokra” terjed ki, az újabb újabban megjelenő vallási irányzatokra, valamint a nem- vallásos lelkiismereti meggyőződésekre nem vonatkozik. Mindez azt jelenti, hogy az Alaptörvény nem egyszerűen helyesli a polgárok egy részének világnézetét és vallását, gyakorlatait, hanem egyúttal állást foglal abban a kérdésben, hogy melyik igaz és helyes, illetve alacsonyabb rendű. Vagyis az Alaptörvény nem csupán elismeri a kereszténység történelmi szerepét, hanem egyúttal el is kötelezi magát annak erkölcsi és politikai elvei mellett, azaz szakít az 1989-es alkotmány megoldásával, amely semleges maradt a versengő világnézeti felfogások között (Fleck 70). Az Alaptörvény egyházmodellje ily módon általános normává emeli az Alkotmánybíróság

8 *Opinion on Act CCVI of 2011 on the right to freedom of conscience and religion and the legal status of churches, denominations and religious communities of Hungary adopted by the Venice Commission at its 90th Plenary Session.* Venice, 16-17 March 2012. CDL-AD(2012)004.

9 6/2013. (III. 1.) AB határozat.

„különvált, de együttműködő” felfogását, amely szerint a közoktatási, szociális, egészségügyi és adószabályok preferálhatják a „történelmi egyházakat” más egyházakkal szemben, és az egyházak előnyben részesíthetők más intézmények (egyesületek, alapítványok) rovására.

A közjogi megoldás értékeléséhez, társadalmi beágyazottságának vizsgálathoz lényeges adalék, hogy a népszámlálási adatok szerint 2001 és 2011 között jelentős a nagyobb keresztény felekezetekhez tartozók számának visszaesése. 10 év alatt 5,5-ről 3,9 millióra csökkent a magukat katolikusnak mondók száma, de a reformátusok (1,6 helyett 1,15 millió), evangélikusok (304 helyett 214 ezer) száma is esett. Ezzel szemben a semmilyen vallási közösséghez nem tartozók száma 1,5-ről 1,8 millióra nőtt. Amíg a kérdésre tíz évvel korábban 1,1 millió ember nem válaszolt, 2011-re ez a szám 2,7 millióra emelkedett.¹⁰ Egy korábbi kutatás szerint a vallásukat rendszeresen (legalább havi gyakorisággal) gyakorlók aránya 1998 és 2008 között körülbelül a korábbi kétharmadára, a teljes lakosság körében kb. 13 százalékra csökkent (Keller, 144).

Érdeemes megemlíteni, egy az 1992 és 2014 között eltelt két évtizedben a magyarok és a térségben élő más nemzetek nemzeti kötődését és európai identitását vizsgáló kutatás eredményét, amely a nemzeti identitás személyes konstrukcióját nyolc identitáselem értékelésén keresztül méri. Itt a válaszadóknak a következő tételeket kellett értékelniük aszerint, hogy mennyire tartják fontosnak „az igazi magyarság” szempontjából: (1) születési helyet; (2) állampolgárságot; (3) lakóhelyet (pontosabban, hogy valaki élete legnagyobb részében Magyarországon éljen); (4) a magyar nyelvtudását; (5) a kereszténységet; (6) a demokratikus intézményrendszer elfogadását; (7) az öndefiníciót (azaz, hogy valaki önmagát magyarnak tartsa); továbbá 2003-ban és 2013-ban (8) a magyar származást (hogy legyenek magyar ősei, felmenői). A legkevésbé fontosnak tartott érték a magyar válaszadók szerint a keresztény vallás volt (Simonovits, 406).

2. A NER által preferált politikai közösség tagjai heteroszexuálisok, házasságban élő, szexuálisan monogám, és természetesen termékeny személyek

(2.1.) Család a NER-ben

Az Alaptörvény Nemzeti Hitvallás fejezete rögzíti: „Valljuk, hogy együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető értékei a hűség, a hit és a szeretet.” Az Alapvetés L) cikke alapján pedig:

¹⁰ Lásd Központi Statisztikai Hivatal. 2014. [2011. évi népszámlálás. 10. Vallás, felekezet.](#)

(1) Magyarország védi a házasság intézményét mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját. A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony.

Az alapértékként említett hűség a szövegkörnyezetből első sorban a házassági (lényegesen nehezebben értelmezhető módon a hazafias) hűségre vonatkozhat.¹¹ Az Alaptörvényről készült említett, egyik első átfogó vélemény szerzői megítélésem szerint helyesen, azt írják a házasság alaptörvényi koncepciójáról, hogy az, egyébként az Alkotmánybíróság a bejegyzett élettársi kapcsolat alkotmányosságáról szóló 154/2008. (XII. 17.) AB határozatában kifejtett álláspontját követve, nagyjából a katolikus természetjogi házasságfelfogást képezi le, amely a hűséget, az utódnemzést, valamint a házastársak közötti kapcsolat felbonthatatlan szentségét tekinti a házasság legfontosabb elemének — nem tulajdonítva jelentőséget az egyén önrendelkezési szabadságának, és az egyenlőség elvének, amelynek ki kellene terjednie a magánéleti preferenciákra, de legalábbis a személyiség lényeges, és a privátszférába tartozó döntések meghozatalkor releváns elemeire (Fleck 66).

A Velencei Bizottság számára készített „amicus brief” (a szervezet munkáját segítő, civil szakértők által önkéntes munkában készített írásos vélemény) szerzőgárdája, amelynek e sorok szerzője is tagja volt, rámutat, hogy az L. cikk (1) bekezdésének kiegészítése az Alkotmánybíróság 43/2012. (XII. 20.) AB határozatára reagálva született, ahol a testület kimondta, hogy a „családi élet” történetileg változó, fejlődő fogalom, és inkább ténykérdés, mint jogi mérlegelés eredménye, és az azonos nemű párokat is megilleti a családi élet tiszteletben tartásához való jog. Az Országgyűlés, szembe menve az Alkotmánybíróság döntésével és Európai Emberi Jogi Egyezmény az AB határozatban is említett 8. cikkének¹² elvárás-rendszerével, az AB által elfogadhatatlanul szűknek ítélt családfogalmat foglalt az Alaptörvény Negyedik módosításába. Az L. cikkely (?) ugyanis nem csupán azt határozza meg, hogy a házasság csak nő és férfi közötti kapcsolat lehet, hanem kimondja, hogy „[A] családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony.” Ez a

11 Érdekes és a fentiekől eltérő Herbert Küpper értékelése, amely szerint Alapvetés L) cikk (1) bekezdése, amely „a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját” értelmezi, azt csak a nemzetre visszavetítve védi, így nem konstituál számára önálló értéket vagy köteléket”. (10) 12 „1. Mindenkinek joga van arra, hogy magán- és családi életét, lakását és levelezését tiszteletben tartsák. 2. E jog gyakorlásába hatóság csak a törvényben meghatározott, olyan esetekben avatkozhat be, amikor az egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a közbiztonság vagy az ország gazdasági jóléte érdekében, zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, avagy mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükséges.”

megfogalmazás bár elismeri a házasságon kívüli szülő-gyermek viszonyt, nem terjed ki a nem-házastárs szülők egymás közötti viszonyára (Bánkuti 6-8).

Az alaptörvény által preferált tradicionális családmóddal társadalmi beágyazottságához fontos megjegyezni, hogy a népszámlálási adatok szerint a házasság intézményét egyre kevesebb magyar választja: 1949-ben még 1000 lakosra 11,7 házasságkötés jutott (107 820 esküvőt tartottak); 1980-ban a szám 7,5 (80 331); 1990-ben 6,4 (66 405); 2001-ben 4,3 (43 583); 2012-ben, az Alaptörvény hatályba lépésekor pedig csak 3,6 (36 161) volt.¹³ A válások száma ugyanakkor (amely persze nem függetleníthető a házasságkötések dinamikájától) valamelyes fluktuációt mutat, de összességében emelkedő tendencia figyelhető meg: 1949-ben 12556 házasságot bontottak fel, ami 1000 lakosra vetítve 1,4-et jelentett. 1980-ban 27797, 1000 főre lebontva 2,6 válást mondott ki a bíróság. 1990-ben a szám 24888 és 2,4; 2001-ben 24391 és 2,4, 2012-ben 21830 és 2,2 volt. (Ezer főre lebontva 2002-ben és 2003-ban, valamint 2005 és 2008 között végig 2,5 volt.) A gyermekvállalási hajlandóság (vagy képesség) pedig egyértelműen csökkenő tendenciát mutat: 1949-ben 190.398 gyermek született (ezer lakosra lebontva 20,6); 1980-ban 148.673 (13,9); 2001-ben 97.047 (9,5); 2012-ben pedig 90.269 (9,1) volt az élveszületések száma.

A TÁRKI 2014-ben kiadott elemzése ugyancsak rendkívül hasznos adatokkal szolgál: Eszerint Magyarországon az elmúlt negyedszázadban a termékenységi viszonyokban mélyreható változások következtek be, a születésszám és a teljes termékenységi arányszám a rendszerváltást követő első évtizedben csökkent le radikálisan és 1999 óta stagnálni látszik. A teljes termékenységi arányszám azt mutatja meg, hogy átlagosan hány gyermeke születik egy nőnek, amennyiben az életútja során olyan eséllyel vállal gyermeket, amely az adott időpontban termékeny életkorban lévő nők gyermekvállalási hajlandóságát (korspecifikus termékenységi arányszám) jellemzi. Ez az arányszám 1989-ben 1,82-es értéken állt, ami az 1990-es évek folyamán 1,3 körülire csökkent, azóta ugyanezen a szinten stagnál (Spéder 64).

A termékenységi magatartással párhuzamosan a párkapcsolati magatartás is átalakult: a házasság (népszerűsége) csökkent, az élettársi kapcsolatok, mint első (és alternatív) kapcsolatok száma nőtt. A teljes házasságkötési arányszám, amely azt mutatja meg, hogy mi az esélye annak, hogy valaki élete folyamán megházasodik, amennyiben életútja során a házasodási hajlandósága az adott évben Magyarországon jellemző korspecifikus házasodási rátának felel meg, az 1989-ben jellemző 0,8-as arányszámról felére esett és 2012-ben 0,43 volt. Ezek alapján 2014-ben 40%-os esélye volt annak, hogy valaki élete folyamán valaha megházasodik (Spéder

13 KSH: STADAT. Idősoros éves adatok, 1.1. Népszég, népmozgalom (1941–): [1 / 2](#); [2 / 2](#); „Népmozgalom, 2013.”

65). A rendszerváltás idején a 23–25 éves nők háromötöde már házasságban élt, 2011-ben viszont már a 40 éves nők között is alacsonyabb a házások részaránya. Ekkorra a 23–25 évesek kevesebb, mint egynegyede élt tartós párkapcsolatban és kevesebb, mint egytizede házasságban. A párkapcsolatban élők körében is megnövekedett tehát az élettársi kapcsolatok aránya: míg 1990-ben a párkapcsolatban élők 5, 2001-ben 11, 2011-ben pedig már 18%-a élettársi kapcsolatban élt. Különösen dinamikus volt a növekedés a fiatalok körében: a 25–29 éves korosztályban 2011-ben már többen éltek élettársi kapcsolatban, mint házasságban, a 30–34 évesek harmada, a 35–39 éveseknek pedig negyede választotta a házasságkötés nélküli együttélési formát (Harcsa 94).

A kutatás a párkapcsolat-nélküliségre, a „szóló” életre vagy szingliségre, illetve az ehhez kapcsolódó „látogató párkapcsolatokra” is kiterjedt: a népszámlálás adatai szerint a 30-as éveikben járó nők több mint egynegyede 2014-ben nem rendelkezett párkapcsolattal, vagy mert még nem is volt, vagy mert már felbomlott a párkapcsolata. 1990-ben a 20 évesnél idősebb népesség 66%-a, 2011-ben már csak 56%-a élt párkapcsolatban. Az egyedül élők aránya folyamatosan, 1960 és 2011 között 5%-ról 14%-ra növekedett (Harcsa 88).

A házasságon kívüli gyermekszületések aránya is megugrott: 1989-ben a 12,4%, 2013-ban viszont már 46,2% volt (Harcsa 69-70). Az egyszülős családokban élők aránya. 1970 és 2011 között 7%-ról 14%-ra növekedett (Harcsa 86). 1990-ben a gyermekek 13%-a született házasságon kívül, a 2000-es évek első felében közel harmaduk, 2010-ben pedig arányuk már meghaladta a 40%-ot.

A gyermekük születése után házasságban élő nők aránya folyamatosan csökkent az elmúlt két évtizedben. Míg 1990-ben a született gyermekek édesanyjának 78% élt házastársával együtt, 2001-ben már csak 65% 2011-ben pedig csupán 53%. Az élettársi kapcsolatban élő nők aránya ugyanezen időszak alatt 7%-ról 15%-ra növekedett (Harcsa 100-101).

Az élettársi kapcsolatokban élő, gyermeket nevelő párok karakterisztikus vonása, hogy körükben sokkal magasabb a mozaik családok aránya, azaz azoké, ahol legalább egy gyermek csak az egyik szülőnek vér szerinti gyermeke. A kutatás rámutat, hogy jelentősen növekedett azoknak az élettársi kapcsolatoknak az aránya, ahol csak olyan gyermekek élnek, akik mindkét szülőnek vér szerinti gyermekei, összességében a gyermekek életkorának előre haladtával ugyanakkor egyre nagyobb azoknak az aránya, akik már nem mindkét biológiai szülővel élnek együtt ((Harcsa 99). A 15–18 éves gyermekeknek 2001-ben harmada, 2011-ben már 40%-a nem két biológiai szülőjével élt együtt (Harcsa 102-103). 2001-ben a 15–18 éves

gyermekek 30%-a, 2011-ben pedig 37%-a élt már csupán az egyik szülőjével (Harcza 104).

Érdemes megemlíteni, és ez az alaptörvény személyiségképének a gender és a társadalmi osztály összefüggéseit vizsgáló elemzés alapjául is szolgálhat, hogy ugyanezen kutatás rámutat arra is, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében alacsonyabb a házasságban és magasabb az élettársi kapcsolatban élő párok aránya. 2011-ben például az érettségivel nem rendelkező nők közel fele élettársi kapcsolatban élt gyermeke születése után, míg a felsőfokú végzettségűeknek csak hatoda. 2001-ben és 2011-ben az 'együttélő társ nélkül élők' aránya is az alacsonyabb végzettségűek körében jellemző leginkább. Az érettségivel nem rendelkezők közül minden ötödik nő egyedül élt a vizsgált időpontban, a diplomások körében csak minden tizedik.

Összefoglalásként kijelenthető, hogy az utóbbi évtizedekben a magyar társadalomban nemcsak a házasságban élők aránya esett vissza, hanem a párkapcsolatban élőké is. Jelentősen nőtt a házasságon kívüli születések aránya: mára a 15–18 éves gyermekeknek közel 40%-a élt már házasságon kívüli, gyakran egyszülős a családszerkezetben (Harcza 106-107). Az alaptörvényben preferált fogalomtól eltérő családmodellek térnyerése, azaz a családformák alkotmányosan el nem ismert pluralizációja tehát egyértelmű tendencia. Az Alaptörvény keretében meghatározott családi kapcsolatok köréből ugyanakkor említett módon kívül esnek a(z adott esetben) regisztrált élettársi kapcsolatok, az egyszülős családok, és az élettársi viszonyban élő mozaikcsaládok: tehát a mai magyar családok nagyobb része.¹⁴

Fontos megemlíteni, hogy, ahogy az amicus rámutat, az Alaptörvénybe foglalt családfogalom más jogterületekre, is kihat. A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény szerint a pedagógus kötelessége „a családi élet értékeinek megismerésére és megbecsülésére” nevelés,¹⁵ a médiatörvény szerint pedig a közszolgálati médiaszolgáltatás célja – többek között – „a házasság intézményének és a család értékének tiszteletben tartása”.¹⁶ Ebből pedig az következik, hogy

az alkotmány kirekesztő családfogalmával együtt olvasva ezek a rendelkezések alkalmasak arra, hogy korlátozzák az LMBT emberek szólásszabadságát a médiában, valamint hozzájárulhatnak a kirekesztő és tudatlan, az azonos nemű párokkal, valamint a más, nem házasságon alapuló

14 Ld. még Juhász.

15 2010. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről, 62. § (1) bekezdés e) pont.

16 2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról, 83. § (1) bekezdés c) pont.

kapcsolatokkal szemben elterjedt, diszkriminatív nézetek megjelenéséhez az iskolai tantervekben.¹⁷ (Bánkúti et al 7-8)

Jellemző példa erre a Kormány 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelete a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról, amelynek mellékleteként közölt nemzeti alaptanterv, ahol a „*megjelölt fejlesztési területek – nevelési célok között szerepel a családi életre nevelés mint olyan feladat, amelynek minden tantárgy célkitűzései között meg kell jelennie ... A családi életre nevelés tantárgy (CSÉN) ezeket a célokat egységes rendszerbe foglalva valósítja meg.*”¹⁸ A 9–12. évfolyam számára előírt „Családi életre nevelés” c. fejezet, „5. Nemiség – férfi/női identitás – szexualitás – párkapcsolatok” alfejezete, ahol a jogszabály (!) az alábbi, az állampolgárok számos csoportja magánéleti autonómiájának legalábbis el nem ismerését konstituáló elköteleződésről tesz tanúbizonyságot, amikor

[s]egíteni kívánja a diákokat kisiskolás kortól kezdve a **genetikai nemnek megfelelő nemi identitás megerősödésében**, a **nemek közötti alapvető különbségek megismerésében** ([...] agyműködés, kommunikáció stb.) [...] a **termékenység tudatos szemlélet kialakulásában**, ahol a **gyermek mint ajándék** jelenik meg. [...] Fontos, hogy a diákok megismerjék a férfi-női párkapcsolatok formáit és az azokban megélt boldogság/csalódás lehetőségét, emellett kialakuljon bennük a családbarát szemlélet. Kellően felkészüljenek a harmonikus, boldog, elkötelezett párkapcsolaton (házasságon) alapuló érett, felelős, kiegyensúlyozott, egészséges szexualításra. [...] Az emberi fogantatás és a magzati fejlődés szépségének megismerése kapcsán fogalmazódjon meg bennük, hogy az emberi élet érték

17 Uo. Az amicus kitér arra is, hogy a szűk családfogalom elfogadását heves kritikával illették civil és nemzetközi kormányzati szervezetek. A Magyarország által benyújtott időszakos jelentéseket értékelő álláspontjában az ENSZ Nőjogi Bizottsága (CEDAW) a közelmúltban azt javasolta a kormánynak, hogy „módosítsa a törvényt az Alkotmánybíróság azon határozatával összhangban, amely szerint a család definíciója túl szűk, és a biztosítsa, hogy a jogszabályok jövőbeni módosítása is ezzel a határozattal, valamint a Bizottságnak a házasságon és a családi kapcsolatokon belüli egyenlőségére vonatkozó 21. számú Általános Ajánlásával (1994) összhangban fog történni”. ([CEDAW/C/HUN/CO/7-8. Magyarország összevont hetedik és nyolcadik időszakos jelentésével kapcsolatban a Bizottság ötvennegyedik ülésén \(2013. február 11 – március 1.\) elfogadott záró észrevételek](#), 39. bekezdés) A Human Rights Watch szintén élesen bírálta a kormányt amiatt, hogy az Alkotmánybíróság által alaptörvény-ellenesnek minősített szabályt az Alkotmánybíróság megkerülésével, közvetlenül az Alaptörvénybe írják bele. ([Hungary: Constitution Changes Warrant EU Action](#)). Hasonlóképpen, az Amnesty International is felhívta a figyelmet arra, hogy a szűk családfogalom ésszerűtlenül tesz különbséget szexuális irányultság és családi állapot szerint („[Közlemény: Áder János ne írja alá az Alkotmánymódosítást!](#)”).

18 Ld. pl. A Kormány 110/2012. (VI. 4.) [Korm. rendelete a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról](#).

a fogantatástól kezdve a **természetes** halálig.

(Kerettanterv, családi életre nevelés, 9-12. évfolyam)

Az „intimate citizenship” lencsén keresztül vizsgálva a kiemelt részek a közoktatásban megjelenő olyan esszencialista, (cisz)heteronormatív személetet tükröznek; mintegy iskolapéldájaként az autonómia elutasításának, amely a párkapcsolatot kizárólag nők és férfiak között fennálló, utód létrehozására irányuló kapcsolatként értelmezik, és amely egyúttal kirekeszti a transzneműeket, a gyermekteleneket, és az eutanázia helyeslőit is.

A polgárok magánéletének adott esetben a hagyományostól eltérő formában történő meghatározására kiterjedő, az „intimate citizenship” fogalmával meghatározott szabadságának további korlátozását hozza a XVI. cikk (4) bekezdése, amely szerint „A nagykorú gyermekek kötelesek rászoruló szüleikről gondoskodni” – amely adott esetben a gyermeküket bántalmazó, molesztáló, akár emiatt jogerősen elítélt vagy végzéssel távoltartott felmenőkre is kiterjed.

Juhász Borbála a Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség Kollektíva nevében „[Nők és egyéb állatfajták esete az Alaptörvénnyel](#)” címmel megjelent írásában így fogalmaz erről:

Bár a gyermeki szeretet és felelősségteljes gondoskodás agg, beteg felmenőkről első pillanatban emberi kötelességként tűnik fel, ám a túlélő, bántalmazott, szexuálisan zaklatott gyermekektől ugyan milyen jogon várják el, hogy akár saját maguk vagy gyermekeik kárára is gondoskodjanak a volt elkövetőkről, a bántalmazókról, s ezzel egy életre traumatizálják őket azzal, hogy összezárják életüket az elkövetővel?

Egyúttal azt is megjegyzi, hogy a patriarchális nagycsalád archaikus ideájának ezen újrahaznosítása-e tekintetben azt is jelentheti, hogy az állam részben kivonul a szociális beteg- és idősgondozásból, beteggondozásból: leginkább a nők rovására.

(2.2.) Egyenlőség a NER-ben

Az Alaptörvény első kritikus kommentárja helyesen mutat rá arra, hogy az azonos nemű párok házasságkötésének alaptörvényi tilalmával az alkotmányozó a jövőre nézve kizárta, hogy a világszerte érvényesülő tendenciát követve a magyar jogalkotó számukra valaha is megnyithassa a házasság intézményét (Fleck 66). Az sem véletlen, nyilván, hogy az Alaptörvény XV. cikke a szexuális orientáción és a nemi identitáson alapuló diszkriminációt nem említi a tiltott megkülönböztetések sorában. Ez azt jelenti, hogy a magyar alkotmányozó nem tiltja meg az államnak, hogy önmagában a szexuális orientáció alapján pártoljon vagy éppenséggel

hátrányosan megkülönböztessen egy életformát (Fleck 66). Noha igaz, hogy a XV. Cikk (2) bekezdésében foglalt nyílt végű diszkriminációtítilalom nem zárja ki a szexuális orientáción alapuló hátrányos megkülönböztetés elleni fellépést, de kétségtelen, hogy nem is kötelezi el magát egyértelműen mellette.

Kovács Kriszta arra is rámutat, hogy a preambulum, az 509 szót tartalmazó „Nemzeti hitvallás” az egyenlőséget nem nevesíti, és a szövegben is csak háromszor¹⁹ fordul elő (Kovács 186). Ugyan a XV. cikk (3) kimondja, hogy a „*A nők és a férfiak egyenjogúak*, de, Balogh Lídia rámutat, hogy a 2011. december 31-ig hatályos Alkotmány ugyanezt az elvet a következőképpen fogalmazta meg – „*A Magyar Köztársaság biztosítja a férfiak és a nők egyenjogúságát minden polgári és politikai, valamint gazdasági, szociális és kulturális jog tekintetében.*”²⁰, ami egyértelmű elhatárolódást fejezett ki a nők lehetőségeit korlátozó, patriarchális berendezkedéstől (Balogh 2014, 20). Szemben az 1989-es alkotmánnyal,²¹ a széles körben dokumentált férfiak és nők közötti bérkülönbség (gender pay gap) csökkentését megalapozó, bevett, adott esetben a nemek közötti különbségtételre is vonatkozó „egyenlő értékű munkáért egyenlő bért”-elv alkotmányos deklarálása is elmaradt, noha ez az Európai Unió egyik fontos alapelve is.²²

Az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület az egyenlő értékű munkáért egyenlő bér elvéről szóló 384/2/2008. Tt.Sz. állásfoglalására hivatkozva Balogh arra is rámutat, hogy az Alaptörvény elfogadása után hatályba lépett új Munka Törvénykönyvének vonatkozó részében megjelenik ugyan az az előírás, hogy a munka egyenlő értékének megállapításánál a „*munkaerő-piaci viszonyokat*” is figyelembe kell venni,²³ de — noha a nők nyilvánvalóan hátrányban vannak a munkaerőpiacon : 2012-ben

19 „V. cikk (1) A törvény előtt mindenki egyenlő. Minden ember jogképes. (2) Magyarország az alapvető jogokat mindenkinek bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, fogyatékoság, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül biztosítja. (3) A nők és a férfiak egyenjogúak. (4) Magyarország az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás megvalósulását külön intézkedésekkel segíti. (5) Magyarország külön intézkedésekkel védi a családokat, a gyermekeket, a nőket, az időseket és a fogyatékkal élőket. 2. cikk (1) Az országgyűlési képviselőket a választópolgárok általános és egyenlő választójog alapján [...] választják. 35. cikk (1) A helyi önkormányzati képviselőket és polgármestereket a választópolgárok általános és egyenlő választójog alapján [...] választják.”

20 "1949. évi XX. törvény - a Magyar Köztársaság Alkotmánya." 66. § (1).

21 70/B. §.(2) „Az egyenlő munkáért mindenkinek, bármilyen megkülönböztetés nélkül, egyenlő bérhez van joga.”

22 Római Szerződés 141. cikk, az Európai Unió működéséről szóló szerződés 157. cikk „Minden tagállam biztosítja annak az elvnek az alkalmazását, hogy a férfiak és a nők egyenlő vagy egyenlő értékű munkáért egyenlő díjazást kapjanak.” (együttal definiálva a „díjazás” fogalmát is, külön kitérve a teljesítménybér és időbér alkalmazásának eseteire).

23 "2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről." 12. §. (3).

Magyarországon a nők átlagkeresete 20%-kal volt alacsonyabb a férfiakénál – a rendelkezés nyilvánvalóan nem erre a jelenségre, hanem a regionális munkaerő-piaci helyzettel összefüggő bérkülönbségek problémájának tisztázatlanságára reflektál (azaz, mintegy legitimizálja például azt a gyakorlatot, hogy a több telephelyen működő cégek alacsonyabb béreket fizetnek vidéken, mint a fővárosban.)

(2.3) Az abortusz és az IVF (in vitro fertilizáció) kérdése

A Nemzeti Együttműködés Rendszerének normatív életmódmodelljéről szólva gyakran felmerül az abortusz és a reprodukciós önrendelkezési jog kérdése. Az említett kommentár szerzői rámutatnak, hogy az 1937-es írásközlésen kívül nincs még olyan európai alkotmány, amely a magzati életet a fogantatástól védené (Fleck 66-67). Általánosan is osztoztunk az álláspontjuk szerint: ugyan Alaptörvény nem mondja ki explicit módon, hogy a magzatot megilleti az élethez való jog, de ezt az értelmezést sugallja, mivel „a magzati életet fogantatástól védelem illeti meg” fordulatot egy mondatban szerepelteti a „minden embernek joga van az élethez” megállapítással, így mind a jogalkotót, mind a jogalkalmazót a nők önrendelkezési jogának korlátozására ösztökéli (Fleck 66-67). Juhász például idézi Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes nyilatkozatát, amelyben a magzatokat „embertársnak” nevezte. Márpedig, ha a magzat embertárs, írja, akkor az abortuszt bárki megtámadhatja az Alkotmánybíróságon, hiszen olyan, a jogalanynak kijáró védelem illeti meg, ahol a nők önrendelkezési joga fel sem merül. Azaz, csak életveszély esetén van lehetőség abortuszra.²⁴

Az említett alkotmánykommentár rámutat arra is, hogy ez az alkotmányos szöveghely a mesterséges reprodukciós eljárásokkal kapcsolatban is teret engedhet egy korlátozó gyakorlatnak, hiszen a hatályos jogszabályok által lehetővé tett méhen kívüli megtermékenyítés szükségképpen magával hozza számos, már megfogant embrió méhen belüli vagy azon kívüli elpusztulását (Fleck 66-67). Ugyanakkor az alaptörvényi szabályozás nem tesz különbséget az in utero és az in vitro magzatok között, tehát plauzibilis egy olyan értelmezés, amely szerint alkotmányi védelmük is azonos.

(2.4.) Nemi és női nemi szerepek

Az Alaptörvény XV. cikk (4) bekezdése szerint „Magyarország az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás megvalósulását külön intézkedésekkel segíti”; a következő bekezdés alapján pedig „Magyarország külön intézkedésekkel védi a családokat, a

24 Ld. még Farkas

gyermekeket, a nőket, az időseket és a fogyatékkal élőket".²⁵ A nők társadalmi szerepének tekintetében a kontextus és a „védi” kifejezés patriarchális-konzervatív felfogást sugall, illetve maternalista társadalompolitikai irányultságot sejtet (amely szerint a nőpolitika elsődleges feladata a nők anyai szerepben való támogatása).²⁶

Záró gondolatok

Ez az írás az Alaptörvény — elsősorban annak emberképét érintő —, és sok esetben egyáltalán nem hagyomány nélküli illiberális preferenciáit ismertette. Arra mutattam rá, hogy a NER emberképét a hívő keresztény, de legalábbis az állam által kiválasztott felekezet tanait követő, heteroszexuális, házasságban élő, szexuálisan monogám és természetesen termékeny emberekre formázták. Az első kritikus kommentárt idézve:

Az 1989-es alkotmány az egyéni és közösségi életformák, a jó életről vallott nézetek sokszínűségének egyenlő elismerésén alapul. Az új Alaptörvény szakít ezzel a hagyománnyal akkor, amikor erkölcsi kötelezettségeket iktat be az alapjogok közé, kijelölve a jó életnek azokat a formáit, amelyek erkölcsileg értékesnek és alkotmányos védelemre érdemesnek minősülnek. Az Alaptörvény a liberális alapjog-felfogás következő összetevőit zárja ki: az életformák pluralitásának (a szabadságnak) egyenlő elismerése, az állam világnézeti semlegessége (és a tolerancia), a személyes autonómia tiszteletben tartása. (Fleck 66)

Nemcsak arról van szó, hogy az Alaptörvény lehetővé teszi az állampolgárok egyes csoportjai (adott esetben az emberi jogok nemzetközi instrumentumaiban is megjelenített) alapvető jogainak korlátozását és kirekesztését, de visszautalva az írás kezdő gondolatához, nincsenek meggyőző bizonyítékaink arról sem, hogy az alkotmányozók a politikai közösség tagjainak ténylegesen feltért preferenciáit követték volna kodifikációs tevékenységük során.

Az Alaptörvénnyel és a Nemzeti Együttműködés Rendszerében megalkotott közjogi konstrukciót az azzal szemben kritikus hazai és nemzetközi szakirodalom (valamint a különböző monitoringszervezetek) gyakran az antidemokratikus visszavágás („backlash”) fogalmával írják le. A kritikai felvetések többsége a demokratikus kontrollmechanizmusok leépítésére és a klasszikus jogállami közjogi intézmények meggyengítésére vonatkozik, az alapvető szabadságjogok közvetlen korlátozása ugyanakkor

25 Ibid. XV. cikk (5)32.

26 Bővebben ld. Balogh 2014, 22.

nem mondható rendszerszerűnek. Megítélésem szerint az Alaptörvény illiberális jellegét nem is ez adja, hanem az egyén döntési autonómiájának alkotmányos értéként történő deklarációjának hiánya. Az alkotmányban kifejezett szabadságjogi és feminista szempontból problematikus, paternalista, patriarchális és heteronormatív értékrend közvetlenül (egyelőre) nem ölti a magánélet szabadságát korlátozó konkrét jogszabályok formáját; pusztán annak lehetőségét teremti meg, és fenntartja, esetenként kodifikálja a 2010 előtt sem progresszív szabályrendszert és jogalkalmazói, vagy éppen alkotmánybíróági gyakorlatot. Ahogy a férfiak és nők egyenlősége, a magánélet körébe tartozó döntési szabadság, illetve a személyiség egyes, a magánélet szférájában megjelenő jegyeire érzékeny (horizontális szempontként megjelenített, *mainstreamingelt*) szabályozás, az *intimate citizenship* sem alkotmányos érték a Nemzeti Együttműködés Rendszerében, és az ebben a vonatkozásban megjelenő hátrányos megkülönböztetés elleni védelem sem jelenik meg.

Az Alaptörvény személyiségképének, a jelen írásnál átfogóbb, kiterjedtebb feminista szempontú elemzése azért is fontos, mert hasznos adalékokkal szolgálhat a társadalom- és alkotmányjog-tudomány azon központi kérdésével, amely kontinuitás-diszkontinuitás szempontjait helyezi középpontba. A patriarchális és paternalista mozaikkockáknak csak egy része öröklött ugyanis, másokat újonnan hozott vissza a jogalkotó és az alkotmányozó. Ez viszont elvezet egy új keletű transznacionális fundamentalista „backlash”-jelenség (ezen írás kereti között már csak területi korlátokra tekintettel sem vállalható) vizsgálatához: a „gender-ideológia” kifejezés köré szerveződött, és általában vallási – elsősorban katolikus – érvekre és hivatkozásokra épített, politikai diskurzus és társadalmi mobilizáció megjelenéséhez,²⁷ amely kvintesszenciálisan és közvetlenül a nemek közötti egyenlőségre, valamint a gender-kérdésekkel kapcsolatos emberi jogi és esélyegyenlőségi normák megkérdőjelezésére irányul.²⁸

27 A kérdésről ld. Balogh 2014, 3-25; Balogh 2015a; Balogh 2015b; Félix 62-83, Kováts, Pöim és Tánzos.

28 Balogh Lídia összefoglalásában: „A fundamentalista diskurzus szerint a ‘gender-ideológia’ — amelynek érvényesüléséért bizonyos állami intézmények, illetve államközi-nemzetközi szervezetek tehetőek felelőssé — támogatja a ‘halál kultúráját’-t (az eutanázia és az abortusz támogatása révén); terjeszti az ‘LMBT-ideológiát’-t (illetve a feltételezett ‘meleglobbi’-t); a gyermekek ‘korai szexualizációját’ célozza az iskolai szexuális nevelés által; fenyegetést jelent a házasság és a hagyományos család intézménye ellen; a nemek közötti különbségek eltörlését célozza; és a marxizmusból eredő, illetve azzal rokon ‘eszmerendszer’. A diskurzus mögötti politikai napirend meghatározó, elsődleges pontjai a reprodukív jogok és a szexuális kisebbségek jogainak korlátozása, valamint a gyermekek szexuális nevelésének, illetve nemi sztereotípiáktól mentes nevelésének megakadályozása” (Balogh 2014, 5).

Felhasznált irodalom

- Balogh, Lídia. 2014. „Az egyenjogúság értéke vagy a 'gender-ideológia' fenyegetése? A nemek közötti egyenlőség elve és a protestantizmus: viták és narratívák.” *Állam-és Jogtudomány* 4: 3-25.
- Balogh, Lídia. 2015. „A nemek közötti egyenlőség normáira vonatkozó vallási megközelítések és a 'gender-ideológia' diskurzusa (I. rész).” *Közjogi Szemle* 1.
- Balogh, Lídia. 2015. „A nemek közötti egyenlőség normáira vonatkozó vallási megközelítések és a 'gender-ideológia' diskurzusa (II. rész).” *Közjogi Szemle* 2.
- Bánkuti, Miklós et al. 2013. „Amicus Brief a Velencei Bizottságnak az Alaptörvény negyedik módosításáról.” *Fundamentum* 3: 5-36.
- Blokker, Paul. 2013. *New Democracies in Crisis? A Comparative Constitutional Study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia*. London – New York: Routledge.
- Chronowski, Nóra. 2012. „The new Hungarian Fundamental Law in the light of the European Union's normative values.” *Revue Est Europa — numéro spéciale* 1: 111-142.
- Csink, Lóránt, Schanda, Balázs és Varga, Zs. András, eds. 2012. *The Basic Law of Hungary. A First Commentary*. Dublin: Clarus Press-National Institute of Public Administration.
- Drinóczi Tímea, Chronowski Nóra és Kocsis Miklós. 2012. „What questions of interpretation may be raised by the new Hungarian constitution?” *INTERNATIONAL CONSTITUTIONAL LAW ONLINE JOURNAL* 1: 41-64.
- Kováts Eszter, Põim Maari és Tánzos Judit. 2015. „Beyond gender? Anti-gender mobilization and the lessons for progressives.” *FEPS-FES Policy Brief*: 11 June.
- Farkas, Zita. 2012. [„Az abortusz szigorítása mint nemzeti 'emancipáció'”](#). *TNTeF* 2.2: 113-131.
- Félix, Anikó. 2015. „Hungary.” In Eszter Kováts & Mari Põim (eds) *Gender as symbolic glue. The position and role of conservative and far right parties in the anti-gender mobilizations in Europe*. Foundation for European Progressive Studies, 62-83.

- Fleck, Zoltán et al. 2011. „Vélemény Magyarország Alaptörvényéről.” *Fundamentum* 1.
- Halmai, Gábor. 2014. aug. 28. [„Illiberal Democracy and Beyond in Hungary.”](#) Weblog bejegyzés. *VerfBlog*.
- Harcsa, István és Monostori, Judit. 2014. [„Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon.”](#) In Kolosi Tamás & Tóth István György (szerk) *Társadalmi Ríport 2014*. Budapest: TÁRKI, 83-109.
- Herbert, Küpper. 2012. „Paternalista kollektívizmus és liberális individualizmus között: az új magyar Alaptörvényben rögzített emberkép normatív alapjai.” *Közjogi Szemle*, 3: 8.
- Jakab András és Körösenyi András (szerk) 2012. *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet — Új Mandátum Könyvkiadó, 287-309.
- Jakab, András. 2011. *Az Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. Budapest: HVG Orac.
- Juhász Borbála. 2013. máj. 06. [„Nők és egyéb állatfajták esete az Alaptörvénnyel.”](#) Weblog bejegyzés. *Méltányosság blog*.
- Keller, Tamás. 2010. „Változás és folytonosság a vallásossággal kapcsolatban.” *Statisztikai Szemle* 2: 144.
- [Kerettanterv, családi életre nevelés, 9-12. évfolyam](#). WORD dokumentum.
- Kis, János. 2011. „Az állam semlegessége. Újabb nekifutás”. *Fundamentum* 3: 5-22.
- Kis, János. 2011. „Alkotmányozás — Mi végre? II. Az alkotmány identitásának kérdőjelei.” *Élet és Irodalom*, 13.
- Kovács, Kriszta. 2012. „Equality: The missing link”. In Gábor Attila Tóth (ed.) *Constitution for a Disunited Nation On Hungary's 2011 Fundamental Law*. Budapest: Central European University Press, 171-195.
- Kuhar, Roman. 2015. „Playing with science: Sexual citizenship and the Roman Catholic Church counter-narratives in Slovenia and Croatia”. *Women's studies international forum*, 48.
- Majtényi, Balázs. 2012. „Legislative Stupidities in the New Hungarian Constitution.” *Pace diritti umani — Peace Human Rights* 1: 120-126.

- Pap András László. 2014. „Az Alaptörvény preferenciáiról.” *Magyar Jog* 15: 686-705.
- Pap, András László. 2014. „Ki és mi a magyar? Az Alaptörvény preferenciái kritikai perspektívából.” In Gárdos-Orosz Fruzsina, Szente Zoltán (szerk) *Alkotmányozás és alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Közszerzői Intézet, 245-263.
- Pap, András László. 2014. „Személyiségkép és alkotmányos identitás a Nemzeti Együttműködés Rendszerében (I. rész).” *Közjogi Szemle* 4: 1-11.
- Pap, András László. 2015. „Személyiségkép és alkotmányos identitás a Nemzeti Együttműködés Rendszerében (II. rész).” *Közjogi Szemle* 1: 1-11.
- Pap, András László. 2015. „Who Are 'We, the People'? Biases and Preferences in the Hungarian Fundamental Law.” In Zsuzsanna Fejes, Fanni Mandák & Zoltán Szente (eds) *Challenges and Pitfalls in the Recent Hungarian Constitutional Development — Discussing the New Fundamental Law of Hungary*. Paris: L'Harmattan, 53-75.
- Plummer, Ken. 2003. *Intimate citizenship: PRIVATE decisions and public dialogues*. London: University of Washington Press.
- Scheppele, Kim Lane. 2015. máj. 21. [„Hungary and the State of American Democracy.”](#) *Hungarian Spectrum Blog*.
- Tóth, Gábor Attila, ed. 2012. [Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law](#). Budapest: Central European University Press.
- Simonovits, Bori. 2014. [„Nemzeti identitás, kisebbségek és társadalmi konfliktusok. A magyar társadalom attitűdjeinek alakulása 1992 és 2014 között.”](#) In Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk) *Társadalmi Ríport 2014*. Budapest: TÁRKI, 404-431.
- Spéder Zsolt. 2014. [„Demográfiai folyamatok: születések, halálozások, korösszetétel.”](#) In Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk) *Társadalmi Ríport 2014*. Budapest: TÁRKI, 63-82.
- Vincze, Attila. 2012. „The New Hungarian Constitution: Redrafting, Rebranding or Revolution?” *Vienna Journal on International Constitutional Law* 1: 88-109.
- Walby, Sylvia. 1994. „Is citizenship gendered?” *Sociology* 28(2): 379-395.

Sebestyén Andrea

Eötvös Lóránd Tudományegyetem

A szexuális zaklatásról a nyílt légterű munkahelyeken

Jelen írás elsősorban a szexuális zaklatás tárgyú jogesetek hatékony kivizsgálásához szándékozik hozzájárulni egy jogszociológiai kutatás eredményeinek bemutatásán keresztül. Nem célja a jelenség mibenlétére vonatkozó szakirodalom összegzése, vagy előfordulási gyakoriságának bemutatása. Azt az első olvasatra idegennek tetsző feltételezést járja körül, hogy a munkahelyi fizikai környezet, a tér is befolyással bír a szexuális zaklatásos szituációk kialakulására, megítélésére. A kutatási anyag alapján négy lehetséges funkciót nevezek meg annak megfelelően, hogy a nyílt légterű iroda, mint speciális tér milyen hatással volt a dolgozók tapasztalataira, elképzeléseire. Ezek: a tér, ami eliminál; ami felnagyítja a sérelmeket; ami úgy működik, mint egy szabályozó közeg, és ami elmosza a hierarchia szintjeit.

A munkahelyi környezet szerepének felismerése és bevonása

Anti-diszkriminációval foglalkozó, zaklatási ügyeket már tárgyaló jogászként vettem részt Allaine Cerwonka professzor „Tér, Társadalmi nem és Szexualitás” („Space, Gender, Sexuality”) szemináriumán, ahol először találkoztam azzal a megközelítéssel, ami összefüggéseket keres az emberi cselekvések, interakciók és az azoknak teret adó helyek, helyiségek viszonyát, ill. kapcsolatát illetően.

A szexuális zaklatás és az annak fizikai közeget biztosító tér közötti kapcsolat átgondolása következtében jutottam el addig a gondolatig, hogy fontos információ tud lenni egy munkahelyi zaklatás jogi eljárásban való kivizsgálása során, hogy a légkör, a szituációk, amelyeket vizsgálunk milyen fizikai térben alakultak ki, történtek meg. Ezen felismerés birtokában írtam meg a Közép-európai Egyetem (CEU) Gender Studies mester képzését záró szakdolgozatom¹ 2013-ban, ami a szexuális zaklatást a munkahely terének sajátosságai szempontjából vizsgálja. A sajátos munkahelyi környezet, amivel dolgoztam, a multinacionális cégeknél igen elterjedt nyitott légterű iroda. A

¹ Ld. Sebestyén Andrea, *Sexual Harassment in Open Plan Office Environments* (MA szakdolgozat. CEU, 2014).

kutatást részletesen bemutató diplomamunkám szolgál alapul jelen írásomhoz, aminek fontosabb meglátásait, következtetéseit már a megírásakor szándékomban állt az angol nyelven nem értő hazai olvasóközönség számára is elérhetővé tenni.

A zaklatás a magyar jogrend értelmében emberi jogi sérelem, a munkahelyi ártalmak speciális fajtája, ami diszkriminációt valósít meg a munka világában férfiak és nők között.² Mivel teljes mértékben egyetértek Kathrin Zippel véleményével, miszerint „a zaklatás felszámolására irányuló jogszabályok érdemi eszközök lehetnének személyek, csoportok kezében, hogy egy nemi szempontból egyenlőbb munkahelyi kultúra alakulhasson ki, vagyis egyenlő és fair munkahelyi feltételek valósulhassanak meg mind a nők, mind a férfiak számára” (154);³ alapvető célom gyakorlati hasznú ismereteket gyűjteni a jogalkalmazás számára. Mindezt annak érdekében, hogy a joggyakorlat, a jogalkalmazás érettebbé váljon, képes legyen komplexitásában látni ezt a fajta sérelmet. A zaklatással kapcsolatos jogszabályok csak ekkor lesznek képesek betölteni funkciójukat, a sérelmet elszenvedők bizodalmanak kialakulását e nélkül nem várhatjuk el. Ezt pedig oly módon lehet elérni, hogy a klasszikusnak számító jogtechnikai hozzáálláson túl nyitni kell a jogtárgy társadalmi összefüggései, szociológiai dimenziói felé, és beépíteni a társtudományok (szociológia, pszichológia, szociálpszichológia, a társadalmi nemek tudománya, feminista jogtudomány) által összegzett tapasztalatokat a jogi gondolkodásba.

A jelentős terjedelmű és sokszínű zaklatással foglalkozó szakirodalomból nagy hatással volt rám Alan Vaux-nak 1993-ban íródott, a szexuális zaklatás témájú kutatások paradigmáiról szóló esszéje, amiben egyfajta szükséges irányváltásról ír. Azt javasolja, hogy az egyes munkahelyeken tapasztalható szervezeti sajátosságokra, konkrét körülményekre épülő hipotéziseket teszteljünk (Vaux 130),⁴ azaz a zaklatásról ne csupán általánosító és örökérvényű magyarázatokat keressünk, mert ez nem fog hozzásegíteni a jelenség megértéséhez és felszámolásához. Azt írja, hogy a terület kutatásának egyik fontos jövőbeni iránya arra a kérdésre kell, hogy választ keressen, hogy a munkahelyi

² Az Egyenlő bánásmódról és az Esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény, a továbbiakban Ebktv. (különösen: 5.§ d, 8.§ a, 10.§ 1); 2012. évi I. törvény a Munka törvénykönyvéről (különösen: 12.§ 1); Magyarország Alaptörvénye XVII. cikk 3) XV. cikk 2) és 3).

³ „Laws against sexual harassment can be meaningful tools for individuals and groups to create a more equal gender culture in the workplace and ensure equal and fair working conditions for women and men.”

⁴ „Hypotheses should specify which organizational conditions will increase the probability of which types of harassment, through which mechanisms, among which employees” (Vaux 130).

környezet hogyan járul hozzá a jelenség manifesztálódásához, milyen szerepet játszik abban (Vaux 129).⁵ Ez a gondolat szerencsésen összetalálkozott a multinacionális cégeknél foglalkoztatott interjúalanyaim gyakori hivatkozásaival a nyílt légterű iroda sajátosságaira vonatkozóan.

A jogalkalmazók feladata minden releváns információt számba venni

A munka világa, mint az az előfordulási közeg, amiben jelenleg vizsgálódunk, azaz a munkahely, ahol a szexuális zaklatást értelmezzük, az összes elképzelhető foglalkozási ágra, szakmára, vállalati struktúrára értendő. Az Ebktv. foglalkoztatókról beszél a törvény személyi hatálya körében. A munka törvénykönyve a munka világának összes szereplőjére ernyőszerűen alkalmazza az egyenlő bánásmód követelményét. A jog nem differenciálhat értelemszerűen reflektálva az összes lehetséges tipikus munkahelyi környezetre. Ily módon ugyanazt a zaklatás jogi fogalmat használjuk egy hajdú-bihari hűtőházban a sor mellett dolgozók viszonylatában, egy budai villában működő ügyvédi irodában, vagy egy amerikai székhelyű globális vállalat magyar üzletsegítő központjában. Azonban véleményem szerint minden jogalkalmazónak tisztában kellene lennie azzal, hogy a fent nevezett munkahelyek kapcsán mennyire különböző értelmezési keretekkel van dolgunk, illetve, hogy a vizsgált munkahelyi környezet térbeli specifikumai nem hagyhatók figyelmen kívül. Ugyanis a tilalmazott helyzetek, szituációk adott konkrét munkahelyi viszonylatok, adottságok ismerete, értékelése mellett nyerhetnek csupán értelmet. A jogszabályhely azt mondja meg, mi az az eredmény, amit szankcionálni kell, tehát, egy ellenséges, megalázó, megszegyenítő légkör kialakulását, előidézését. Az elkövetési magatartások körében nem kell fizikai kontaktot feltételezni, mint pl. nem kívántölelés, csók, érintés, falhoz szorítás, hajsimogatás. A zaklatást szavakkal is el lehet követni, szép, hízelgő, udvarló jellegű, ámde nem kívánt verbális megnyilatkozásokkal éppúgy, mint durván sértő, obszcén, szexista kijelentésekkel, utalásokkal. A jogalkalmazónak kell felderítenie azt a terepet, azt a munkahelyi környezetet, amibe az adott eset beleágyazódva létezik. Rá kell látnia a személyi függések rendszerére, boncolgatnia kell a kapcsolatok jellegét, a jellemző dinamikákat a kollegák, a beosztottak és vezetők között, a szervezettség magasabb szintjén álló munkahelyeken a vállalati struktúra szerkezetét, a vállalati kultúra elvárásait, manifesztálódását. Tehát az a kiindulási pontom, hogy minden munkahelyen mást fogunk találni, így

⁵ „... what is the contribution of the work setting” (Vaux 129).

különbéle körülmények között kell felismernünk a zaklatást és tudni felmutatni sajátosságait.

A korábban már említett, kis mintán végzett (tíz fő) mélyinterjú kutatásom során, az interjúalanyok által elmesélt történetektől inspirálva jutottam el a szexuális zaklatás és tér egymásra hatásának gondolatáig. Beszélgetőtársaim között hat nő és négy férfi volt, korosztályukat tekintve 28-35 közöttiek. Közös bennük, hogy mindannyian budapesti székhellyel rendelkező multinacionális nagyvállalatok alkalmazottai (négy vállalat munkavállalói), magyar állampolgárok. Az volt fontos számomra, hogy munkahelyeiken a környezet, a tér, amiben dolgoznak, nagyon hasonló; mindenhol nyitott légtérű az iroda, és a nemek aránya kiegyenlített. Megtalálásukban baráti körből való segítség állt rendelkezésemre az elinduláskor, és a hógolyó módszer⁶ segítségével sikerült rövid időn belül, alig egy hónap alatt tíz interjút leszerveznem és lebonyolítanom, munkahelyen kívüli helyszíneken. Beszélgetéseink átlagosan egy órán át tartottak, amire félig strukturált, nyitott kérdéseimmel, illetve az engem foglalkoztató témakörökkel érkeztem. Az alábbi gondolatkörök voltak fókuszban: milyen zaklatásos szituációkat tudnak elképzelni, mit értenek a terminus alatt (jogi, ill. egyéb meghatározások nélkül önmaguktól), mit gondolnak a nőkkel és férfiakkal szemben támasztott elvárásokról és az azoknak való megfelelésről, a férfias, ill. nőies magatartásról a munkahelyen, a nemek közötti tisztelet, egyenjogúság gyakorlati megnyilvánulásáról a mindennapokban.

Különösen érdekesnek tartottam, hogy az interjúk során minden egyes alkalommal mekkora jelentőséget kapott a nyílt, nyitott légtérű iroda jelenvalósága. Az a tény, hogy a munkavállalók egymástól nem elkülönülve, nem külön irodákban végzik munkájukat, hanem egy hatalmas légtérben, többnyire négyes felosztású boxokban ülnek, ahol szinte minden pillanatban rálátnak egymásra; lépten-nyomon előkerült válaszaikban. Hivatkozásaikban előkerült, hogy mennyire zavaró az, hogy mások telefonbeszélgetéseinek fültanúi, vagy, hogy állandóan valamiféle zajhatásnak vannak kitéve. Beszéltek arról, hogy mindez kihatással van munkateljesítményükre is. Elmondták, milyen érzést vált ki belőlük a boxok között elhaladni pl. frissen és szokatlanul rövidre vágott hajjal, vagy sportsérülés miatt gipszelt lábbal. Mindezen élmények között a kutatás témájából adódóan engem azok a tapasztalatok érdekeltek leginkább, amik férfiak-nők közötti interakciók vonatkozásában, a nemekkel kapcsolatban merültek fel. Abból a mintából, amit az interjúalanyaim elbeszélései adtak ki, igyekeztem rendezőelvetet találni abban a tekintetben, hogy a tér, ami körbeveszi ezeket a

⁶ Amikor az egyik interjúalany ajánlja a következőt, és így tovább; mintha továbbadnák a staféta botot egymásnak.

munkavállalókat — a nyíltlégterű iroda — milyen szerepet játszik nemi szerepeik kiteljesítésében, viselkedésükben; hogyan befolyásolja viselkedésüket nőként, férfiként.

A nyitott tér potenciális befolyása a munkavállalók viselkedésére

Az írás során következő részében röviden bemutatom azokat a hatásokat, amiket véleményem szerint a tér kiválthat, amilyen módokon befolyásolhatja a munkavállalók közötti nemiséget, szexualitást érintő kommunikációt, vagy a nemek egymáshoz való viszonyulását megtestesítő interakciókat. A rendelkezésemre álló kutatási anyag alapján négyféle hatásmechanizmust véltem felfedezni. A multi-környezetből hozok egy-egy példát is mindezek alátámasztására. Ezzel párhuzamosan, illetve ezt követően igyekszem gyakorlati távlatokba helyezni a kutatási tapasztalatokat, ezáltal rámutatni egy fajta gondolkodásmódra, aminek segítségével egy (jog)szociológiai fejtegetés eredményei beépíthetők a jogász érvelésbe, gondolkodásmenetbe.

1. A tér, ami eliminál

Ebben az esetben a térképes megsemmisíteni a bántó, zavaró, esetleg megalázó megjegyzéseket. A közös térben elhangzó, esetleg még többek előtt is elhangzó szavak könnyebben érzékelhetővé válnak. Ily módon a szemtől-szembe való közlés nyíltsága helyett, mintegy közösségi szintre emelkedve, a zaklató tartalom eloszlik a térben. Álljon itt egy eset, ami ezt a stratégiát szemlélteti.

Három interjúalany is mesélt egy férfi kollegáról, aki rendszeresen szexuális tartalmú, privát jellegű megjegyzésekkel szórakoztatta a többieket. Annak ellenére, hogy a közvetlen környezetében dolgozó szinte összes nő érintett volt, elkönyvelték, hogy ez a férfi már csak ilyen; soha senki nem szólt neki, hogy változtasson a viselkedésén. Az egyik alany úgy fogalmazott, hogy nem tudta már komolyan venni, hisz néha már a hihetetlen és meghökkentő kategóriát súrolták a megjegyzései.

... Egyszer azt mondta nekem, hogy az nem lehet, hogy „mű”melleim vannak, merthogy akinek ennyire kicsik a mellei, annak esetében nem ésszerű, hogy megcsináltassa őket. (A.K.)

Az ehhez hasonló esetek arra engednek következtetni, hogy ebben a speciális közegben a tér segítette ezekben a nőknek nem személyes sérelemként megélni a zaklató megjegyzéseket, sokkal inkább nők alkotta csoportként dolgozták fel élményeiket. Emiatt nem is mondanák valószínűleg, hogy őket zaklatás érte. Hogyan hasznosíthatjuk ezt a

tapasztalatot? Például, ha a vizsgált ügyben rendszeresen a zaklató számlájára írhatók ilyen típusú megnyilvánulások, akkor nem az lesz az első reakciónk, hogy milyen jópofa kollega, hanem a tanúként meghallgatandó érintett nőknek célzott kérdéseket teszünk fel arra vonatkozóan, mit váltott ki belőlük a kolléga viselkedése egyénenként. Illetőleg, ha a panaszt benyújtó személy éppen egy ilyen „közösségi” megnyilvánulást tartott saját magára nézve megalázónak, annak ellenére, hogy a többiek nem osztják negatív érzelmeit; csupán emiatt nem kezdjük el kétségbe vonni az ő szavait.

2. *A tér, ami felnagyítja a sérelmet, avagy „ahol nem lehet hova bújni”*

Amikor egy ilyen nyitott térben hangzik el sok ember előtt az aggályos megjegyzés, esik meg a nem kívánatos érintés; megvan az esély arra, hogy a tér felnagyítja a hatást, növeli a szégyenérzetet, megalázottságot a ‘fogadó fél’ oldalán. Lehet akármilyen jóindulatú és kedves gesztusnak szánt is egy arcba lógó hajsza elsimítása a kolleganő arcáról, ha azt többen látják, köztük olyanok is esetleg, akik egyébként pletykára hajlamosak. Apró mozdulatok sora is elég ahhoz, hogy a ‘fogadó fél’ kellemetlenül érezze magát, és a tűréshatárától, a közeledés intenzitásától, és még sok más tényezőtől függően egyre inkább ellehetetlenüljön már a munkavégzése is.

Egy ilyen irodában a munkavállalóknak egyáltalán nincsen magánszférájuk; munkahelyükre, testükre-külsejükre, mozdulataikra mások állandóan „rálátnak”, beszélgetéseiknek fültanúi. Rasila és Rothe (2012) az irodai keretek között ellehetetlenülő egyedüllétet, a másoktól, ill. a tágabb környezettől való elkülönülés lehetőségének a hiányát két fontos aspektusa miatt két nagy kategóriára osztja. Tanulmányukban a „visual privacy” terminust használják, amikor a mindenkit mindenhol kíséző szemekről írnak, az „acoustic privacy” kifejezést pedig akkor, amikor a különféle zajhatások (emberi hangok, telefoncsörgés, légkondicionáló hangja stb.) kihatását elemzik a munkavállalói elégedettségre. Az általuk is vázolt jelenségek azon munkavállalók valóságának részei, akik minden pillanatban mások szeme láttára cselekszenek. Amikor például valaki elvonul a boxok között, végigmérik, ránéznek, hozzászólnak, mintha egy kifutón, vagy színpadon lépdelne. Mindig közönség előtt teszi mindezt. Interjúalanyaim arra a direkt kérdésre, hogy kapnak-e külsejükre, kinézetükre utaló megjegyzéseket ebben a konkrét szituációban, kilencből hatan azt válaszolták, hogy heti/napi rendszerességgel igen. Többen említették, hogy a bámulás, a ‘megnézés’ és a hozzájuk kapcsolódó kommentek gyakoriak és igen jellemzőek. Következtetesként megállapíthatjuk, hogy egy ilyen környezetben az állandósult mások szeme előtt való fizikai létezés és az általa bevonzott interakciók már-már a munkavégzés, munkába járás természetes

velejárójának számítanak. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezeket mindenki és mindenkor tűri, jól tűri, vagy képes feldolgozni. Hasonlóképpen, a nem kívánatos fizikai kontaktusok előtt sincs menekvés. Az egy légtérű térben bárki bármerre mozoghat, és mozognia is kell, de nem lehet elkülönülni, szeparálódni olyan interakcióktól, amik terhesek. Olyan típusú direkt kérdéseimre, hogy van-e különbség a között, amíg valaki csak chaten, üzenetben közeledik és aközött, hogy odamegy az ember asztalához és ez által a maga fizikai valójában a sértett személyes terébe lép; egyértelműen igenlő válaszokat kaptam. Konkrét zaklatásos tapasztalatot is osztottak meg velem, amiben hangsúlyos volt az, hogy hiába tett meg mindent a nő annak érdekében, hogy még csak véletlenül se kerüljön pl. szemkontaktusba zaklatójával, vagy ne kelljen egymás mellett elmenniük se; nem járt sikerrel. Nagy teher volt a férfi — közel egy évig tartó — leépítése során a tény, hogy a nap bármelyik szakában volt lehetősége hirtelen a közelében teremni, vagy távollétében az íróasztalán felejtett ajándékokkal bombázni a nő kollégát.

... tudtára is adtam, ha munkával kapcsolatos dologban jön, nyilvánvalóan nem fogom azt mondani, hogy ne jöjjön, vagy nem csinálom meg. Volt olyan, hogy úgy jött oda, hogy kérdezhet-e? Visszakérdeztem, hogy munka szempontjából való-e? Mondta, hogy nem, és én mondtam, hogy akkor nem. Minden egyes picit dolog, ami én vagyok; elfogadom az ajándékát, vagy válaszolok a kérdésre, amik magánjellegűek, az csak olaj lett volna a tűzre. (N.S.)

... akkor, amikor már előtte mentem el – tökre fapofával – tehát rá se néztem. (N.S.)

... ha mondjuk, már az intim szférámba bejön az az ember, aki nemkívánatos, én attól már nagyon ki tudok akadni. (N.S.)

3. *A tér, mint szabályozó közeg*

Egy nyílt légtérű irodában a testek, a munkavállalók egymás állandó kontrollja alatt vannak. Megvan a lehetősége ugyanis annak, hogy bármelyik pillanatban a másik, valamelyik ellenőrző tekintete alá kerüljenek. Egy ilyen munkahelyi környezet Michel Foucault 'panoptikum' modelljének kitűnő példája. Az eredetileg 1975-ben megjelent *Felügyelet és büntetés* című könyve elemzéseiben

arra vállalkozik, hogy a modern bebörtönzés, illetve büntetési célú elzárás történetének feltárásával rámutasson annak a sajátos hatalomgyakorlási módnak a kialakulására, amely a nyugat-európai társadalmakban a 18. század második felétől kezdve a börtön, a kaszárnya, az iskola, a kórház, az

üzem intézményeiben azonos logika mentén igyekezett megszervezni és befolyásolni az egyéni viselkedések terét és menetét. Foucault ennek kapcsán beszél egy fegyelmező típusú társadalmi hatalomgyakorlási mód megjelenéséről. (Takács 17)

A 18. századi társadalomtudóstól, Jeremy Benthamtól származó épülettípus, a panoptikum, Foucault értelmezésében ideális manifesztációja ennek a modernitásban működtetett hatalomgyakorlási módnak. „A Panoptikum az állandó láthatóságot tudatosítja, mint a hatalom egyik megnyilvánulási formája, ahol rácsok, láncok és súlyos lakatok többé nem szükségesek az elnyomáshoz” (Allmer 22).⁷ Véleményem szerint a nyitott iroda tere is felfogható a központi kontrollt helyettesítő, mindent átható hatalom megnyilvánulásának. Egy ilyen közegben mindenki figyel arra, mit mond, hogyan mondja, mikor mondja, kinek mondja. Mert tudja és érzi, hogy bármikor figyelheti bárki. Nem egy vélemény arra engedett következtetni, hogy a munkavállalók igenis figyelnek arra, hogy mások hogyan látják őket. Ahogyan arra is, kinek mit mondanak, mondhatnak. Megvannak azok a témák, amik a munkahelyi, kollegiális szintű ismeretségek szintjén maradnak, ugyanakkor a szavak, a megfogalmazás is más, mintha a barátaival, vagy családi körben kommunikálna az ember. Válaszdóim utaltak a pletykák gyors terjedésére is. Tehát egyfajta tudatos visszafogottság is kirajzolódott a válaszokból. Elképzelhetetlen volt a többség számára pl. egy ilyen térben az, hogy valaki úgy érintse meg a másikat, hogy az számára nem kívánatos, vagy, hogy elállja az útját és hozzádörgölődjön a testéhez; amit el tudunk képzelni egy liftben, egy szűk folyosón, vagy egy gyárépület elhagyott sarkában. Egy ilyen közegben meg sem fordul a fejünkben, hogy a közvetlen férfi felettese valamelyik női beosztott mögé áll és elkezd masszírozni a nyakát, miközben elégedetten mosolyog és hidegen hagyja, hogy mi a reakció erre. Ez a tapasztalat is azt mutatja, hogy ami realitás lehet egy teljesen más munkahelyi környezetben, az egy nyílt légtérű irodában szinte elképzelhetetlen. Tapasztalataim alapján a munkavállalók már a potenciális zaklatásos szituációk elképzelésénél sem tudnak a számukra adott fizikai térből és vállalati kultúrából ‘kilépni’.

... ha utánam fütyülnének, vagy valami mást mondanának, vagy olyan stílusban, az zavarna. De erre szerintem nagyon odafigyelnek egy ilyen környezetben. (Sz.T.)

... nem tudom, én előtte vendéglátásban dolgoztam, és ott aztán, ami a csövön kifér... szerintem nekem a tőrészküszöböm fönt van eléggé, de én

⁷ „The Panopticon creates a consciousness of permanent visibility as a form of power, where no bars, chains, and heavy locks are necessary for domination any more.” (Allmer 22)

itt ilyenekkel nem nagyon találkoztam. Tényleg, azt mindenki tudja, ha valaki valakinek beszél és azzal megbántja, annak tényleg következményei lehetnek, és szerintem ezért itt ilyen ritkán fordul elő. (Sz.T.)

4. *A tér, mint a munkahelyi hierarchia oldására alkalmas közeg*

A negyedik felvetésem, hogy a nyílt térben való közös munkavégzés kihatással van a munkahelyi hierarchia manifesztálódására: képes eltörölni a különbségeket beosztottak és főnökök, egymástól egyéb módon függésben levők között. A kutatásom alapján egy nyílt légtérű irodában a nemi különbségeknek önmagában annak, hogy valaki nő vagy férfi, nagyobb szerepe van, mint annak, hogy hol áll a szervezeti hierarchia rendszerében. Ez a kategória az előző háromtól némileg koncepciósan elkülönül, azonban fontosnak tartom ide sorolni, mivel a zaklatásos szakirodalom fontos szerzőinek (pl. Stockdale 1993; 1996) kutatási eredményei rendre azt mutatják, hogy a zaklatásos esetek hátterében még mindig az egyik legjelentősebb a pozícióval, hatalommal való visszaélés, ami szinte automatikusan a férfi főnök – női beosztott viszonyt hívja elő bennünk. Meggyőződésem, hogy a zaklatás ennél az egyszerű magyarázat nyújtotta dinamikánál jóval bonyolultabb és komplexebb – mint látjuk, a tér is módosíthatja az alá-fölrendeltségi helyzet „egyenes” következményeit –, azonban a hatalommal való visszaélés gyakori előfordulását sem vitatom, sőt fontos közreható tényezőnek tartom. A nyílt légtérű irodában dolgozó alanyaim válaszai ezt is alátámasztották. Erre a problematikára nem az interjúk során kérdeztem rá, hanem email formájában; tehát írásban küldtem részükre fiktív szituációkat, amiket pontozniuk kellett, 0-5-s skálán értékelniük.⁸ Ezekből a véleményekből az derült ki számomra, hogy jellemzően nem tulajdonítottak jelentőséget annak, hogy van-e függőségi viszony a szereplők között, de közvetett módon előjött ez a szempont, amikor azt többen kiemelték, hogy egy magasabb beosztásban levőnek sokkal jobban oda kell figyelnie arra, amit mond és arra, amit megenged magának. Ez azt sejteti, hogy a hatalmi visszaélés potenciálja jelen van és fontos, azonban nem alkalmas arra, hogy kizárólagos magyarázatként szolgáljon a zaklatások hátterében álló dinamikákra. Mindezt észben tartva, ne feltétlenül keressünk függési viszonyt az előttünk fekvő ügyben. Több kutatásból is kitűnik, hogy egymással egy szinten álló kollegák között is gyakori a zaklatás. Berdhal és Raver is felhívja erre a figyelmet (647), s sorolják az ezt alátámasztó munkákat (Farley 1978; Grieco 1987; Martin 1978; Maypole 1986). A ‘valamit valamiért’ (‘quid quo pro’) típusú zaklatás sem kizárólag a felettesi pozícióval való visszaélés során valósulhat meg.

⁸ Példákat lásd: Függelék 1.

Gondoljuk csak el; a velünk egy szinten álló kollega is ‘keresztbe tud tenni’ és a ‘megkegyelmezés’ tükrében várhat el tőlünk szexuális jellegű viselkedést, magatartást, szolgáltatást.

A feltárandó tények körének bővítése egy alaposabb rálátás érdekében

Lássuk ennek az elméleti fejtegetésnek legalább egy lehetséges (jog)gyakorlati hasznát. Ügyvédként védencünk, a sértett fél által megnevezett sérelmezett szituációkból dolgozunk. Ha azt kell alátámasztanunk, hogy adott munkahelyi környezet negatív irányban történő megváltozása az ő esetében a zaklató magatartás következtében alakult ki, tudnunk kell emellett érvelnünk, hogy sérelmei a zaklató magatartásának köszönhetőek, illetve, hogy az a magtartás alkalmas sérelmek okozására. Ha van rálátásunk a zaklatás természetére, dinamikáira, és ezen felül a munkahely sajátosságait is feltérképezzük, akkor el fogunk tudni igazodni, és nem szolgáltatjuk ki magunkat a ‘Kinek higgyek, a férfinak vagy a nőnek?’ típusú két esélyes játéknak.⁹

Mint láhattuk, az iroda térbeli adottságai is magyarázatul szolgálhatnak egyes felmerülő kérdésekre a bizonyítás során. Rávilágíthatunk arra, hogy a zaklató milyen módon használta ki azt, hogy nem volt mód előle hova bújni. Tanúkat kérdezhetünk meg arra vonatkozóan, hogy mi volt a jellemző a zaklató viselkedésére, inkább a közös térben hangoztatta magánjellegű gondolatait, vagy igyekezett volna elszeparálódni a beszélgetőpartnerével. Érvelni tudunk emellett, hogy mennyire életszerű, hogy a legnyilvánvalóbban szexista, szexre hajazó megnyilvánulások legtöbbször tanúk nélkül, az étkezésre, kávézásra fenntartott helyiségekben hangzanak el legnagyobb számban. Minél többet tudunk meg a zaklatás előfordulási lehetőségeiről, kiváltó okairól, lehetséges közreható tényezőkről, annál pontosabb értjük a sérelmet elszenvedő által előadottakat és a jogot annál tudatosabban tudjuk használni. Egy kutatásban lehetőség nyílik arra – amire egy jogi eljárásban nem –, hogy több ember véleményét, tapasztalatát meghallgassuk, megfigyeljük, azokat összegezzük, értékeljük, bizonyos hasonlóságokat, esetleg tendenciákat találjunk. Ezek a feldolgozott

⁹ Nancy Fraser szemléletes feminista kritikáját adja az 1992-ben megjelent „Sex, Lies, and the Public Sphere: Some Reflections on the Confirmation of Clarence Thomas” című tanulmányában annak a szexista bírósági gyakorlatnak, ami ilyenkor a nő szavát rendre kisebb hitelűnek ítéli, mint az elkövető férfit. A tanulmány különösen fontos, mert benne éppen az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságába történő jelölés gyakorlata során tapasztalható kirekesztő gyakorlatot leplezi le a szerző.

tapasztalatok, ismeretek konkrét ügyben eljáró jogásként nagy segítségünkre lehetnek, iránymutatóul szolgálhatnak. A viselkedésminták kapaszkodóul szolgálnak, az adott eset tényfeltáráshoz és jobb megértéséhez segítenek hozzá. Jelen írással célom felhívni jogász kollegáim figyelmét arra, hogy miért is érdemes bevonni a vizsgálódásba olyan, elsőre talán egyáltalán oda nem illő közreható tényezőket, mint amilyen jelen esetben a tér. Egy-egy kutatás sok-sok esetet és sok-sok lehetséges interpretációt mutat meg nekünk. Vallom, hogy minderre nagy szükségünk van, hiszen jogalkalmazóként kreatívnak és lényeglátónak kell lennünk a bizonyítás során. A minél szélesebb körű tényfeltárási fogalmába sok minden belefér. Egy fel nem tett vagy rosszul feltett kérdésen múlhat az, hogy egyes jogsérelmek megállnak-e a hatóságok, bíróságok előtt vagy sem. Ne rajtunk múljon!

Felhasznált irodalom

- Allmer, Thomas. 2012. *Towards a Critical Theory of Surveillance in Informational Capitalism*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Berdahl, Jennifer & Raver, Lana J. 2011. „Sexual harassment.” *APA Handbook of Industrial and Organizational Psychology* 3:641-669.
- Ding, Suining. 2008. „User’s privacy preferences in open plan offices.” *Property Management* 26: 9-10.
- Fraser, Nancy. 1992. „Sex, Lies, and the Public Sphere: Some Reflections on the Confirmation of Clarence Thomas.” *Critical Inquiry* 18 (3): 417-595.
- Kelly, Liz & Radford, Jill. 1990. „’Nothing really happened:’ the invalidation of women’s experiences of sexual violence.” *Critical Social Policy* 10: 39-53.
- Rasila, Heidi & Peggie Rothe. 2012. „A problem is a problem is a benefit? Generation Y perceptions of open-plan offices.” *Property Management* 30(4): 362-375.
- Sebestyén, Andrea. 2013. *Sexual Harassment in Open Plan Office Environments*. MA Diplomadolgozat. Budapest: CEU (Közép- európai Egyetem).
- Stockdale, Margaret. 1993. „The role of sexual misperceptions of women’s friendliness in an emerging theory of sexual harassment.” *Journal of Vocational Behavior* 42: 84-101.

- Stockdale, Margaret, Vaux Alan & Jeffrey Cashin. 1995. „Acknowledging Sexual Harassment: A Test of Alternative Models.” *Basic and Applied Social Psychology* 17 (4): 469-496.
- Stockdale, Margaret. 1993. „The role of sexual misperceptions of women's friendliness in an emerging theory of sexual harassment.” *Journal of Vocational Behavior* 42:84-101.
- Takács, Ádám. 2009. „Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója.” In Cieger András (szerk) *Kötőerők — Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier. 15-28.
- Vaux, Alan. 1993. „Paradigmatic assumptions in sexual harassment research: Being guided without being misled.” *Journal of Vocational Behavior* 43(2): 221-234.
- Zippel, Katalin. 2009. „The European Union 2002 Directive on sexual harassment: A feminist success?” *Comparative European Politics* 7(1): 139-157.

Függelék 1.

Hogyan ítéled meg az alábbi szituációkat? (20 eset van, többször csak fontos, de nüanszyi eltérések!) Hol helyezkednek el egy 0-5 spektrumon szerinted? (Ha több is igaz lehet, akkor azt válaszd, ami erősebb.)

- 5- egyértelműen szexuális zaklatás
- 4- nem tartom elfogadhatónak a munkahelyen, de még nem szexuális zaklatás
- 3- többeknek ez már szexuális zaklatás
- 2- talán van, akinek ez már szexuális zaklatás
- 1- egy egészséghez munkahelyi légkörben ez nem probléma
- 0- egyáltalán nem szexuális zaklatás kategória

Kolleganőd, akivel a munkahelyi kapcsolaton kívül is szoros kapcsolatban vagy, egy *férfi kollegájától* rendszeresen mozi meghívásokat kap. Minden email-es meghívót átküld neked, és látod, hogy a férfi minden adódó alkalommal megáll az asztalánál egy kis beszélgetésre, naponta többször is. Elmondta neked, hogy hiába közli vele minden egyes alkalommal, hogy nem szeretné, ha közeledne. Ez az állapot 3 hónapja tart.

0 1 2 3 4 5

Kolleganőd, akivel a munkahelyi kapcsolaton kívül is szoros kapcsolatban vagy, *férfi főnökétől* rendszeresen mozi meghívásokat kap. Minden email-es meghívót átküld neked, és látod, hogy a főnöke minden adódó alkalommal megáll az asztalánál egy kis beszélgetésre, naponta többször is. Elmondta neked, hogy hiába közli a főnökkel minden egyes alkalommal, hogy nem szeretné, ha közeledne. Ez az állapot 3 hónapja tart.

0 1 2 3 4 5

Kolleganőd, akivel a munkahelyi kapcsolaton kívül is szoros kapcsolatban vagy, a *férfi főnökétől* rendszeresen mozi meghívásokat kap. Együtt is szoktak ebédelni, az irodában is sűrűn látod őket beszélgetni. Tudod róla, hogy magabiztos, nőies nő, aki szeret ízlésesen, és kifejezetten nőiesen öltözködni. Néha talán kihívónak is mondanád, merésznek a ruha-választásait. Elmondja neked, hogy nem akar többet ezzel a férfival kommunikálni sem, a tudára is adta, mert terhessé kezd válni az állandó közeledése.

0 1 2 3 4 5

Kolleganőd, akivel a munkahelyi kapcsolaton kívül is szoros kapcsolatban vagy, *férfi főnökétől* rendszeresen mozi meghívásokat kap. Minden email-es meghívót átküld neked, és látod, hogy a főnöke minden adódó alkalommal megáll az asztalánál egy kis beszélgetésre, naponta többször is. Elmondta neked, hogy hiába közli a főnökkel minden egyes alkalommal, hogy nem szeretné, ha közeledne.

0 1 2 3 4 5

Joó Mária

Baloldali feminizmus ma: Nancy Fraser

(Egy konferencia margójára)

A nemrég megrendezett baloldal és feminizmus konferencia¹ adta az indítékot ahhoz, hogy utánajárjak, hogyan is áll ma a baloldali feminista elmélet, filozófia. Áttekintésem a gender-kutatókénál szélesebb közönséget is megcéloz, és elsősorban kérdéseket szeretnék megfontolásra, vitára ajánlani, személyes véleményem nem rejtem véka alá, de nem ennek kifejtése a célom.

A filozófiában a ‘baloldali’ jelző nem nagyon használatos, ez inkább politikai kategória. Ehelyett a ‘szocialista, marxista’ minősítést kell, keressük, a ‘baloldali’ legfeljebb az ‘új-baloldal’ formában fordul elő a politikai filozófiában, de nem a feminizmussal összekapcsolva. A tájékozódáshoz praktikus ötletnek tűnhet egy olyan folyóirat lapozgatása, mely címében is viseli a keresett szempontot, mint pl. a *New Left Review* című több évtizede létező folyóirat. Mégsem ezt választottam, hanem a személyek szerinti orientációt: ki juthat eszünkbe, aki az utóbbi évtizedekben marxista, szocialista feministának vallja magát?

Mivel egyik kedvelt mai szerzőm Nancy Fraser feminista politikai filozófus, műveivel az identitások politikájával kapcsolatban foglalkozom, nála evidens, hogy szocialista/baloldali. (Egyébként gyakran publikál a *New Left Review*-ban.) Egy másik számomra fontos szerző, Simone de Beauvoir az első baloldali feministák közé tartozik — aktualitásáról a mai poszt-szocialista helyzetben korábban már írtam (Joó 2005; 2010; 2011). Manapság a politikai filozófiában gyakrabban használják a közösségelvű (kommunitárius) vagy libertárius (szabadelvű) osztályozást.² Ebben a felosztásban is elhelyezhető a

¹ Lóránd Zsófia, Cserhádi Éva, Ámon Kata, Dósa Mariann gender-kutatók és aktivisták rendezték a konferenciát 2015. máj. 15-17 között. Az általam választott szempont csak egy-két előadásban került elő. Nem célom a konferencia bemutatása, értékelése, maga a téma aktuális, fontos lenne vitatkozni róla. Magam Simone de Beauvoir baloldali és liberális alapú egzisztencialista örökségéről, aktualitásáról beszéltem *A második nem* alapján.

² A saját nézőpontom explicit vállalása számomra morális-politikai és elméleti követelmény: liberális és egyben baloldali feministának vallom magam, értelmezésem szerint Beauvoir is

marxista, baloldali gondolkodás, mely a közösségelvűek közé sorolható, de ezen belül a nem-marxisták, mint Charles Taylor vagy Michael Sandel, nálunk népszerűbbek, magam is a közösségelvű identitáspolitikai vitákkal foglalkoztam (Charles Taylor nyomában a multikulturalizmus eszméjének mai értékelésével).

A szocialista (marxista eredetű) eszmékről célszerű egy igen rövid és leegyszerűsítő áttekintést adnom, hiszen ez a fogalmi apparátus mára nálunk lassan elfelejtődik, használaton kívül kerül.³

Milyen fogalmak, témák jellemzőek rá?⁴ Elsősorban a gazdasági determinizmus, vagyis az a nézet, hogy a munka, az anyagi javak termelése (produkciója) és elosztása határozza meg a nők (a társadalom egésze) helyzetét; és ezen belül a házimunkára, mint a társadalmi és biológiai újratermelés jellemzően női tevékenységére való fókuszálás. Az elnyomás, kizsákmányolás elsősorban ezen a területen történik: a klasszikus marxizmus szerint az anyag(i) javak termelésében elfoglalt helye határozza meg a tudatot, gondolkodást. Vagyis ez egy alapvetően materialista felfogás, ami a hatvanas évek újbalsoldali gondolkodói nyomán fellazult, az ideológiai, politikai szférának bizonyos önállóságot tulajdonítottak (pl. Althusser a korábbi, olasz marxista Gramsci hatása nyomán). Ez a kortárs modern marxizmus másféle forrásokból is táplálkozott (többek között a fenomenológia, dekonstrukció, pszichoanalízis, ökológiai gondolkodás) és leszámolt a dichotómiákkal, mint amilyenek az anyag-tudat, test-lélek, természet-kultúra stb. ellentétpárok. A materialista ontológiától némileg elkülöníteném a tudományfilozófiában a feminista nézőpont-elmélet (*standpoint-theory*) episztémikus privilégium fogalmának marxista alapjait (ti. ez a munkásosztály sajátja volt). Végül, társadalomfilozófiai szempontból, a szociális, jóléti állam, a demokrácia preferálása a neoliberais állam, a kapitalizmus (szabadpiaci verseny, globális tőke) kritikájával párosul. Ezeket az általános témákat Nancy Frasernél nagyrészt megtaláljuk.

A saját pozicionálásomhoz és egyben a magyar nézőpont lokalizálásához a diskurzusok térképén két geopolitikai teret érdemes elkülöníteni, pusztán analitikus szempontból: a volt szocialista országok körét, ahol az államszocializmus mintegy 50 évig fennállt, (ahol azonban nem volt feminizmus, mivel a nőkérdést eleve megoldottnak deklarálták), illetve a nyugati országok körét, ahol a baloldali feminista irányzatok (marxisták,

értelmezhető így. Fraser koncepciójának liberális kritikáját többek között Nanette Funk fogalmazta meg in „Contra Fraser on Neoliberalism”, *Hyppatia*. 2013. (28/1): 179-196.

³ Ez ellen a [Kettős Mére](#) blog sokat tett az elmúlt félévben.

⁴ Közkönyvtárban elérhető kézikönyv pl. Valerie Bryson *Feminist Political Thought* című 1992-ben kiadott könyve, mely a történeti, főleg 19. századi előzményeket és a mai feminista politikai irányzatokat is számba veszi (liberális, radikális, marxista-szocialista). Népszerű bevezetése, új kiadása is van az ezredfordulóról, sajnos Fraser alig említődik benne.

szocialisták) mozgalmat és elméletet is létrehoztak. Persze, létezik egy harmadik, korábban 'harmadik világbeli'-nek nevezett feminizmus(ok) is, melyet a mi magyar helyzetünk szempontjából most figyelmen kívül hagyok, hiszen hatása nálunk nemigen figyelhető meg, a nyugati feminizmussal ellentétben, melynek hatása nálunk jelentős. Zárójelben meg kell jegyezzem, hogy a marxista feminizmus népszerű a harmadik világ különböző régióiban, amire példa egy idei kötet (Mojab 2015), benne több moszlim országról író szerzővel mint Kumkum Shangari, Himani Bannerji stb. Mindazonáltal vannak szembeötlő hasonlóságok a közép/kelet-európai és a korábban a harmadik világhoz sorolt latin-amerikai átmenetek között, ha hatásról nem is beszélhetünk, ti. a demokratikus átmenet mindkét régióban autoriter rendszerek után következett (Jaquette-Wolchik 1998).⁵

A geopolitikai értelemben vett 'poszt-szocialista' szituáció elméletileg és politikailag is erősen antimarxista, antikommunista, de ugyanakkor a szocialista történeti örökség nyomokban létezik, van szocialista párt, és a társadalom többségének mentalitása erősen egyenlőségpárti, antikapitalista. Ezért nálunk a feminizmus marxista-szocialista változata nemigen számíthat népszerűségre. Talán ezért is mellőzték a konferencia szervezői ezeket a jelzőket és használták a 'baloldali' semlegesebb szót. Egészen más a nyugati világban a feminizmus és a szocialista-marxista örökség elfogadottsága: angol, amerikai, francia, német szerzők sora képviseli a szocialista feminizmust. Az utóbbi két évtizedben, amióta feminista szerzőket nálunk is kiadnak, fordítanak, mi is olvashattuk az amerikai Donna Haraway (1994), Gayle Rubin (1994) Catherine MacKinnon (2001) korábbi írásait, akik nyíltan szocialistának vallják magukat, valamint Nancy Fraser (2008; 1997) egy írását, aki újbaloldalinak vallja magát, sőt bizonyos értelemben Judith Butler is hasonlóan vélekedett a kilencvenes években (2008; 1997). Így, ezeken a magyarra fordított nyugati feministákon keresztül máris összefonódik a két geopolitikai diskurzus, de magyar recepciójuk ellentmondásos, konfliktusokkal terhelt (nem beszélve a teljes negligálásról). Ennek oka nyilván az, hogy más történeti-társadalmi örökség (a létezett szocializmus tapasztalata) talaján értelmezzük ezeket a szövegeket. Mára a globális szituáció közös, amely a szocialista rendszerek bukásával jött létre, és amelyet Nancy Fraser (1997) ebben a globális értelemben nevezett 'posztszocialistának'.⁶ A szocialista társadalmi rendszerek bukása úgy tűnt, hogy végleges leszámolást jelent a szocialista eszmék alapján felépülő társadalmi rendszer lehetőségével. Sokan

⁵ A szerkesztők bevezetőül egy összehasonlító elemzést írtak erről. Szalai Julia írása is a kötetben található (Szalai 1998).

⁶ A három jellemző vonás: (1.) az alternatív fejlődés víziójának hiánya; (2.) újraelosztási politika helyett elismerés-, identitáspolitika; (3.) növekvő gazdasági liberalizmus, agresszív piacosság, globalizáció. Magyarul idézi: Joó 2005, 39.

azt gondolták a kilencvenes évek közepén, hogy egyedül a kapitalizmus maradt a világtörténelem színpadán. Azonban a helyzet azóta (a 2008-as válság után) némileg változott; és talán van remény, épp Nancy Fraser szerint is.

A geopolitikailag szűkebb értelemben vett ‘posztoszocialista’ országok feminizmushoz való ambivalens viszonyulását értelemszerűen a szocializmus tapasztalata és bukása határozza meg. Ezt többen elemezték, kívülről és belülről nézve is. A rendszerváltás (*transition*) után 10, 20 évvel kötetek sora jelent meg erről. Peggy Watson írását emelem ki, aki szerint egyszerre van jelen az antifeminizmus és a feminizmus is. Hozzáteszem azonban elemzéséhez, hogy az antifeminizmushoz a szocializmusban való csalódás is hozzájárult: ma is erős ezekben az országokban az antikommunizmus, antiszocializmus, bár ez is ambivalens jelenség. Mivel a baloldaliságról gondolkodunk, fontos szem előtt tartani, hogy az antimarxizmus együtt jár nálunk az antifeminizmussal, akár ok-okozati viszonyban is állhatnak egymással.⁷ A marxista-szocialista államrendszer nem oldotta meg teljesen a nőkérdést (csak megoldottnak deklarálta), továbbra is fennmaradtak a nemek közti egyenlőtlenségek, munkahelyen, családban, politikában egyaránt. Azonban sok mindent elért az államszocializmus a nemek egyenlősége terén! A megélt szocializmus tapasztalata alapján, belső nézőpontból született elemző kötetek tanúsága pedig a baloldali vagy szocialista eszmék pozitív valóságára hívta fel a figyelmet: a nők a társadalmi-gazdasági szférában valóban egyenlőbbek voltak, mint nyugati társnőik (a női munkavállalást segítő társadalmi intézményrendszernek köszönhetően), és ennek nyomát őrizte a rendszerváltás utáni években is egyenlőségtudatuk, noha ez *gender-blind* volt.⁸ Valójában (statisztikai adatok valósága) szerint ugyan nem voltak egyenlők, de annak tudták magukat és ez az öntudat döntőbbnek bizonyult számukra a tényleges egyenlőtlenségnél. Vagyis a marxista tézis ellentéte igazabbnak látszik: a tudat a döntő, nem az anyagi (egyenlőtlenség)!? Többek között ez a szűk értelemben vett materializmus kifogásolható a klasszikus marxizmusban, de a materializmus is manapság új értelmet nyert (Coole, Frost 2010,1-47).⁹

Mivel a kortárs diskurzusokban keresem a marxizmus/szocializmus és a feminizmus kapcsolódását, teljesen figyelmen kívül hagyom a nyolcvanas évek híres vitáját a két fél házasságának boldogtalan voltáról, mely Heidi

⁷ Jaquette, Wolchik 1998, 14.

⁸ Például Szalai Júlia a kilencvenes évek végén írott tanulmányaiban a nőket bizonyos értelemben a rendszerváltás nyerteseinek tartja: sok új lehetőséget kaptak (pl. vállalkozások), amivel élni is tudtak (Szalai 2000; Szalai 2003).

⁹ Az anyagiség fogalma az ökológiai kritika, bioetika, poszthumanizmus elméleteiben az utóbbi évtizedekben is megújult, de már a kritikai elmélet (Althusser) is túllépett az anyagtudat dichotómián. Az idézett kötetből számomra főleg Grosz és Kruks írásai érdekesek.

Hartmann híres írása kapcsán zajlott.¹⁰ Az egyik ma élő, talán a legjelentősebb, magát baloldalinak valló feminista filozófus Nancy Fraser. Azért is esett rá a választásom, mert ő az amerikai újbalos feminista mozgalmaknak is aktív résztvevője volt és ma is gyakran kilép az egyetemi közegből és interjúkat ad napilapoknak (*The Guardian*), miközben jelentős elméleti művek sorát hozza létre.¹¹

A 2015-ös magyar baloldal és feminizmus konferencia szervezésének az aktivista szemlélet meghatározó vonása volt. Ennek gondolatébresztő hatását tapasztalhattuk pl. abban, hogy az eltérő háttérű résztvevők létrehozta közeg mintegy válaszlehetőségeket kínált egyes felmerülő elméleti és gyakorlati problémák számára. Például egy *transgender* identitást képviselő szereplő beszámolt az álláskeresés közben megélt negatív tapasztalatairól, amely világosan mutatta, hogy nem csak identitása elismeréséért küzd, hanem az anyagi hátrányok ellen, igazságosabb újraelosztásért (munkát nehezen kap, így szegény marad, anyagi igazságtalanság éri). Ezzel máris az elismerés, újraelosztás dilemma keretébe helyeződött a baloldaliság kérdésköre, amely külön aktualitást nyert attól, hogy Axel Honneth 2015. májusi budapesti látogatása éppen a konferencia idejére esett. Ő az a nemzetközileg ismert filozófus, akinek neve az elismerés hegeliánus filozófiai tradícióját képviselte egy vitában, amelyben Fraser az újbalos (szocialista) tradíciót az újraelosztás központba állításával.¹² Mindketten a frankfurti iskola (*critical theory*) mai örökösei, melynek előző nemzedéke, főleg Habermas még nemi vakságban szenvedett, melyet Fraser egy korai írásában már elemzett.¹³ Herbert Marcuse azonban, aki a Habermasnál idősebb generációhoz tartozott, élete végén, a hetvenes években már foglalkozott a feminizmussal!¹⁴

Ez a kettejük közötti vita nagy visszhangra talált a kilencvenes évek végén, a kétezres évek elején pedig külön kötetben jelent meg *From Redistribution to Recognition. A Politico-Philosophical Exchange* címmel. Úgy tűnik számomra, hogy Honneth gondolkodásának fejlődésére is nagy hatást

¹⁰ A vitáról, benne Hartmann cikkével: *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*. ed. Lydia Sargent. Montreal: Black Rose Books, 1981. Nem értettek egyet a címben szereplő tézissel többek között Iris Marion Young és Sandra Harding.

¹¹ A *Kettősmérve* című internetes blog szerzője B. Simon Krisztián nemrég [interjút](#) készített vele. Ő ugyanitt korábban is foglalkozott a baloldal és a feminizmus viszonyával egy Chantal Mouffe-interjúban.

¹² Mostanában jelent meg Honneth vonatkozó 1992-es művének magyar fordítása, *Harc az elismerésért: A társadalmi konfliktusok morális grammatikája* címen, Weiss János fordításában (Budapest: L'Harmattan, 2013). A koncepciót elemezte Weiss János *Az elismerés elmélete* című könyvében (Budapest: Áron, 2004, 42 ff). Ő szerkesztette Honneth írásainak egy korábbi válogatását *Elismerés és megvetés* címmel (Pécs: Jelenkor: 1997).

¹³ „What is Critical about Critical Theory? Habermas and Gender” újra kiadva in Fraser 2013.

¹⁴ Marcuse és a feminizmus kapcsolatáról ld. Joó 2013, 352-358.

gyakorolt a vita.¹⁵ Az utóbbi évtized során egy új igazságosság-fogalom kidolgozására inspirálhatta, amelyről budapesti előadásában is beszélt. Fraser értelmezése szerint az utóbbi évtizedek világszerte az identitások politikájáról szóltak, a különbségek elismeréséről: nemi, faji, szexuális, geopolitikai diszkriminációról, az ellenük való kulturális-politikai harcról. E mögött háttérbe szorult a gazdasági igazságtalanság elleni harc, a javak társadalmi méretű igazságosabb újraelosztásának célja. Ezért, elsősorban az USA-ra alapozva, Fraser megkülönbözteti az ún. kulturális feminizmust a politikaitól. Ezt a megkülönböztetést nálunk is többen átvették, konferenciákon egyes gender-kutatók evidenciaként használják, pedig érvényessége még az USA-ban is vitatott. A megkülönböztetés, véleményem szerint, nálunk irreleváns, hiszen nincsenek élesen elkülönülő feminista politikák — amit előnyösnek tartok — sőt az akadémiai és aktivista feministák is együttműködnek, ha nem importáljuk az amerikai feministák ezen megosztottságait. Az inspiráló együttműködésre a konferencia jó példát adott!

Fraser könyvei, a vele való viták alkalmasnak tűnnek arra, hogy a mai politikai filozófia kontextusában gondolkodjunk a nemek viszonyában is a társadalmi igazságosságról, az elismerésért és a javak újraelosztásáért való szimbolikus-kulturális és egyben politikai harcról. Az ő vitapartnerei között Axel Honnethen kívül Judith Butler, Richard Rorty, Iris M. Young szerepelnek, és ő mindig újból felveszi a kesztyűt, reagál a kritikákra (Fraser 2008). A legutóbbi könyve, *Fortunes of Feminism: From State-managed Capitalism to Neoliberal Crisis* (2013) különösen alkalmas arra, hogy megismerkedjünk fő gondolataival, mert összegyűjti benne az utóbbi 30 év fontos cikkeit. Egy vele készült interjú és egy saját újságcikke *The Guardian*-ben pedig bevezetésül szolgálhat a 2010-es évek elmélet-politikai helyzetéhez (t.i. az elméleti vita, elemzés nem ebbe az írásba tartozik).

A feminizmus a kapitalizmus szolgálólányává lett!¹⁶

Ez a *Guardian*-cikk provokatív címe. Hogyan történhetett ez meg es hogyan lehet változtatni a helyzeten? A feminizmus eredetileg mint baloldali, marxista gyökerű mozgalom a nők elnyomásának eltörléséért, felszabadításukért, egy számukra is igazságosabb, egyenlőbb társadalomért harcolt. A történelmi múlt (közeli és távoli múlt) eltűnőben van. A feminizmus első és második korszaka,

¹⁵ Inkább Honneth szempontjából elemezte kettőjük vitáját Weiss János „*Az elismerés elmélete*” című könyvében (Budapest: Áron Kiadó, 2004), de Fraser akkori koncepciójáról is szövegghű ismertetést ad i.m. 163-215.

¹⁶ „[How feminism became the handmaiden of capitalism and how to reclaim it?](#)” *The Guardian*, Oct. 14, 2013.

de még a hetvenes évek újbaloldali mozgalmi is eltűntek már, amelyeknek Fraser is résztvevője volt az USA-ban.

A neoliberalizmus megerősödött a kapitalizmus újabb történelmi győzelme után, amit a szocialista rendszerek világméretű összeomlása jelentett a kilencvenes évek elején. Erről a fordulatról írta Fraser *Justice Interruptus: Reflections on the "Postsocialist" Condition* című könyvét, amelynek része „Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában” című, alapvető jelentőségűnek bizonyult írás (Fraser 1997; 2008).

Ebben a helyzetben vált a feminizusból a kapitalizmus szolgálólánya. Röviden összefoglalom, hogy Fraser mit ért ezen, előrebocsátva, hogy a szocializmus világméretű veresége óta új fordulatot eredményezett a 2008-as válság, mely megtörte a szabadverseny, a tőkepiacok regulatív erejébe vetett hitet, és ezáltal, Fraser szerint, új esélyt teremtett a szocialista és feminista eszméknek. A kapitalizmus átalakult állami irányítású, jóléti szolgáltatásokat nyújtó formájából azokat szűkítő, az egyénre áthárító, neoliberális formájúvá, miközben globalizálódott, és ezen a szinten a tőke szempontjából szervezetlenné vált. Ehhez a liberális-individualista szcenárióhoz hozzájárult, Fraser szerint, a feminizmus is — szolgálólányként részt vett benne.

Három pontot sorol fel. Először is, a családi jövedelem feminista kritikájával (erről maga Fraser írt) támogatták a nők munkavállalását, mely többnyire alacsony jövedelmű szektorokban, bizonytalan alkalmazási feltételek mellett történt, így nőtt a nők munka terhe (dupla, tripla műszak) és nőtt a női szegénység is. Ezt a női munkaformát a modern kapitalizmus 'selyemkendőbe burkolta' vagyis a női vállalkozások növekedését ünnepelte benne, együtt a feministákkal (női mikrokreditek). Másodsorban, a neoliberalizmus feminista támogatásának újabb formáját eredményezte a szerinte feminista identitáspolitikává alakuló jelszó, „ami személyes, az politikai is.” Ez a nemi identításra, annak elismerésére helyezte a hangsúlyt, így az igazságosabb újraelosztásért való politikai küzdelmet háttérbe szorította a kulturális elismerésért való harc. Ez Fraser egyik fő gondolata, Axel Honneth-tel való vitájának tárgya — később még szó lesz róla. Végül, a harmadik ponton is jól jött a feminista támogatás a neoliberális államnak, amikor az mikrokreditet bocsátott rendelkezésére a főleg női kisvállalkozói rétegnek, de eközben egyre inkább kivonult a korábbi állami szociális intézmények támogatásából. Főleg a déli országok szegény női rétegei örültek ezeknek a vállalkozói hiteleknek és ezért talált ez feminista támogatásra. De ez egyben a neoliberális individualizmus malmára hajtotta a vizet. A 2010-es évekre azonban nyilvánvalóvá vált a neoliberális gazdaságpolitika veszélye, ami felébresztheti újra a társadalmi szolidaritás iránti igényt és esélyt ad az alapvető feminista törekvéseknek, a szolgálólányi szerep felmondásának! A

konkrét javaslatok sem hiányoznak a fenti három területre konkretizálva (ezeket nem részletezem, relevanciájuk a magyar helyzetben kétes).

Az elismerés- avagy identitáspolitika¹⁷ Nyugaton más elnyomott, lenézett identitások (melegek, feketék, stb.) évtizedes mozgalmi múltja visszatekintő harca, annak problémáival, tanulságaival. Ezért gyakran elhangzó jelszó a „túl kell lépni az identitáspolitikán.” Nálunk nincs ilyen múltja sem a feminizmusnak mint női identitáspolitikának, sem más kisebbségi identitások elismeréséért való mozgalomnak (zsidóság, melegek, romák). Ezek éppen csak megjelentek a nyilvánosság terében, és nem kevés ellenérzést váltanak ki a többségből. Ezért nem releváns az ezen való túllépés jelszava, sőt az elismerés, elfogadás még elérendő célként jelenik meg. Az a Fraser által kiemelt tévút, hogy ezáltal (az identitáspolitikák révén) háttérbe került az igazságosság a társadalmi javak újraelosztásával megvalósítandó szocialista követelménye, nálunk nem látszik fenyegetőnek, van mit remélni az identitáspolitikai törekvésektől, bár eddig nem voltak sikeresek. Az újraelosztás szocialista célja elvileg népszerű lehetne, hiszen a fokozódó anyagi különbségek a gazdagok javára, a 'kapitalizmus vastörvénye' inkább ellenszenvet vált ki a szocialista egyenlőséghez szokott többségi társadalomból. Talán éppen ezért gyanúsak az egyes csoportokat, nőket kiemelten támogató identitáspolitikai célok? (A gender mainstreaming európai irányelvének sajátos fogadtatása mutatja.)

Az egyéni vállalkozás, siker, verseny kapitalista, liberális éthosza is jelen van, működik a gazdaságban (egyelőre még, a növekvő állami beavatkozás ellenére), és ez láttatja a nők sikerét is egyéni feladatnak, egyéni teljesítménynek. Úgy vélem, az individualista szemléleten túl valamiféle közösségelvű feminista női identitáspolitikára szükség lenne (pl. kvótákra) nálunk — nem látszanak annyira a veszélyei és konfliktusai, melyekre Fraser cikke hívja fel a figyelmet, de éppen ezért érdemes megszívlelni a tanulságokat.

Judith Butler Fraserhez kapcsolódó kritikai gondolatait azért érdemes kiemelni, mert két évtizeddel korábban az USA-ban a markáns identitáspolitikai törekvések, meleg mozgalmak képviselőjeként pozícionálódott, miközben a posztmodern dekonstruktivista filozófia szimbolikus voltát is megjelenítette némileg ezoterikus, nehezen érthető szövegeivel. Butler visszautasítja, hogy „csupán kulturális” elismerést akarnának a különféle queer, meleg, női mozgalmak és azt a Fraser-féle helyzetértelmezést is, mely szerint az amerikai baloldali mozgalmak egy

¹⁷ A két fogalom nehezen elkülöníthető, a Fraserrel vitatkozó felek egyiket vagy másikat preferálják. A magyar kontextusra pl. Szalai Júlia (2003) használja az identitáspolitika kifejezést, de a közgondolkodásban nemigen honosodott meg, inkább a 'kisebbségi politikák' kifejezés használatos. Magam a progresszív (feminista) identitáspolitikát tekintem valódi identitáspolitikának és a konzervatív nőpolitikára nem alkalmazom.

kulturális és egy materialista (társadalmi-politikai-gazdasági) kérdésekkel foglalkozó szárnyra váltak szét, mely utóbbi az eredeti marxista felfogást vinné tovább, szemben a posztmodern hatásokat mutató, diskurzusokban és kulturális identitásokban gondolkodó frakcióval (Butler 2008). Szerinte a megbontott baloldali egység vádja és helyreállításának igénye munkál Fraser értelmezése mélyén, mely nem előfeltétele a feminista politikai cselekvésnek (Butler 2006).

Butler politikai állásfoglalása a baloldal mellett egyértelmű, de visszautasítja a régimódi marxista anyag-tudat, a kultúra mint 'csupán' felépítmény dichotómiát és ebben Althusserre hivatkozik, meg a kulturális materialistákra (Raymond Williams, Stuart Hall, Spivak), akik szintén a kettő szétválaszthatatlanságát vallják. Az egységes baloldal ideálja azért is veszélyes, mivel a konzervatív politika szintén azzal utasítja vissza a melegek céljainak elismerését, hogy csak rétegérdeket képviselnek, partikuláris szempontokat (rétegidentitást) az univerzális célok helyett. Az egység vagy általános érvényesség (univerzalizmus) igénye nevében a női érdekek megfogalmazása ellen is gyakran hangzanak el kifogások, vádak: a posztmodern és a feminizmus „bűnei” gyakran összemosódnak, mindketten bűnbakként szerepelnek a racionalizmus és univerzalizmus hívei szemében.¹⁸ A vitát tükrözi Butler, Laclau és Žižek 2000-ben könyv alakban is megjelent párbeszéde (Butler 2000).¹⁹ Egyetértek Butlerral, hogy Frasernek nincs teljesen igaza abban, hogy szembe állítja a kulturális és a politikai baloldalt és feminizmust, ahogy Fraser vitapartnerei többsége is ezen a nézeten van (pl. Rorty, Young a kötetben) (Fraser 2008).

Még röviden Iris M. Youngról szeretnék szólni, mert ő is baloldali feminista filozófus, és kritikusan reagált Fraser alapvetően dichotóm koncepciójára. Young is kritizálta a liberális elméleteket közösséggelví szempontból, azaz a csoporthoz való tartozás szempontjából. Pár éve online olvasható magyarul Young cikke, mely talán időben megelőzte Fraserét, s benne tőle független, saját koncepciót alakított ki (Young 1997). Az alapvető jelentőségű, hiszen az elosztás anyagi igazságtalanságai (ti. kizsákmányolás) mellett olyan nehezebben megragadható szempontokra hívta fel a figyelmünket (Young 1990, 39-66), mint a marginalizáció, a társadalmi jelentéktelenség (*powerlessness*), kulturális imperializmus, és az erőszaktól való

¹⁸Magyar kontextusban ezt a vádat egészében a feminizmus nyakába varrta az *ÉS* egy 2009-ben megjelent számában Fuchs Anna Lidia. „Feminista félelem a szabadságtól” LIII.évf. 22. 2009. máj. 29. Vö. erre válaszként Joó Mária: „A feminizmus mint a posztmodern bűnbakja” *ÉS*, LIII. 24., 2009. jún. 12.

¹⁹ Žižek a rá jellemző szellemességgel fején találta a szöveget írása címében „Class Struggle or Postmodernism? Yes, Please!”, vagyis visszautasítja a kettő közti választás lehetőségét, hiszen mindkettőre szükség van (Butler 2000). Még a dilemmáról vö. Steven Seidman & Linda Nicholson (szerk). *Social Postmodernism. Beyond Identity Politics*. New York: Cambridge, 1995.

fenyegetettség, melyek mind bizonyos csoportok tagjait érintik identitásuk alapján. E hátrány (*misrecognition*) alapvetően az elnyomás fajtáinak strukturális jellegéből adódik, melyek rendszerszerűek és ritkán szándékosak vagy köthetők egyértelműen alanyokhoz (a foucault-i hatalomfelfogás értelmében). Young alapvetően Fraser dichotóm szemléletét kritizálta, az újraelosztás és elismerés szétválasztását, és az általa kidolgozott öt kategóriát alkalmasabbnak tartja a komplex jelenség megragadására (Young 2008; 1997b). Kritikája nem maradt hatás nélkül, Fraser továbbgondolta az elismerés fogalmát, ahogy ezt a vitázó kötetben olvashatjuk is (Fraser 2008, 107-112).

A viták, kérdések, vélemények rövid áttekintése után összegzem a saját nézetemet, mely már talán kirajzolódott az eddigiekben is. A közösséggel való identitáspolitikák mellett vagyok, és mivel a nők tekintetében (is) a mai marxista, szocialista, újbalos politika ezt célul tűzte ki, szimpatizálok törekvéseikkel. Ugyanakkor a liberális eszmék is nélkülözhetetlenek, mert az egyéni felelősség, cselekvés éthoszáat képviselik egy autoriter, szocialistának nevezett rendszerben szocializálódott közegben. Mindezeket az eszméket, célokat a magyar posztszocialista helyzetre alkalmazva vita tárgyává kell tennünk.

Végül azzal zárom ezt az áttekintést, hogy miért olyan fontos az elismerés (identitáspolitika) és újraelosztás (szocialista-marxista-baloldali) politikájának dilemmája, amelynek mélyebb feltárására itt most nem vállalkoztam. Ez ugyanis visszavezet bennünket a feminizmus alapdilemmájához. Amennyiben elismerünk eddig hátrányosan megkülönböztetett csoportokat, identitásukban megerősítjük őket (mint nőket, feketéket, romákat, melegeket), amennyiben társadalmilag igazságosabb újraelosztásért harcolunk, akkor e csoportok felszámolásáért, identitásuk társadalmi átalakításáért is küzdünk. Fraser a megerősítő (affirmatív) és átalakító (transzformatív) elismerés konfliktusát elemezte az újraelosztással kombinálva (Fraser 2008, 358kk). Ezek egymásnak ellentmondó törekvések, de mindkét cél fontos, vagyis egy igazi paradoxonba ütközünk, amely a feminizmust a kezdetektől kísérte és más hátrányosan megkülönböztetett csoportokat is. A paradoxon megfogalmazását Joan W. Scott-tól idézem saját fordításomban:

A feminizmus a nők politikai kizárása elleni tiltakozás volt, célja a nemi különbség (*sexual difference*) megszüntetése a politikában, de ezt a célkitűzést a „nők” nevében kellett megfogalmazza (amelyet a nemi különbség diskurzusa hozott létre). Amennyiben a feminizmus a „nőkért” cselekedett, ezáltal létrehozta a nemi különbséget, amelynek felszámolása ellen küzdött. Ez a paradoxon — az arra irányuló szükséglet, hogy elfogadja és egyben visszautasítsa a nemi különbséget — konstitutív része a feminizmusnak, mint mozgalomnak annak hosszú története során. (Scott 1996, 3-4)

Végül pedig csak utalni szeretnék a magyar helyzetet szociológiai szempontból elemző Szalai Júlia egyik kiváló cikkére (2003), mely jó 10 évvel korábban keletkezett, és így a legújabb fejleményekkel még nem számolhatott, de már jelezte két identitáspolitikai törekvés (a női és a roma) divergenciáját.²⁰ Akkor a női identitáspolitika sikeresebbnek látszott. Talán ezért is fordult a következőkben a kutató figyelme a roma identitáspolitikák felé. Ma mintha a roma kisebbségpolitika kerülne előtérbe és a női háttérbe, de sikeresnek egyik sem mondható, viszonyuk is tisztázatlan. A konferencia egyik roma női résztvevője megjegyzése a két identitás még fel sem ismert (tematizálatlan) konfliktusáról árulkodott: mint roma aktivista elismerésre számíthat (a roma identitás társadalmi elismertsége átalakításáért küzd,²¹ de nőként a romák között (és otthon) nem sok szava lehet, és ez éppen romasága miatt szerinte így is van rendjén.

Felhasznált irodalom

- Butler, Judith. 1997. „Esetleges alapok: a feminizmus és a ‘posztmodern’ kérdés.” Ford. Örlósy Dorottya. *Thalassa* (8/1): 11-32.
- Butler, Judith, Ernest Laclau & Slavoj Žižek. 2000. *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. London: Verso.
- Butler, Judith. 2006. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Ford. Berán Eszter, Vándor Judit. Budapest: Balassi.
- Butler, Judith. 2008. „Merely Cultural?” In Nancy Fraser. *Adding Insult to Injury. Nancy Fraser Debates her Critics*. London: Verso, 42-56. Első megjelenés in *Social Text* 1997 (15): 265-277.
- Coole, Diana & Samantha Frost (eds). 2010. *New Materialisms. Ontology, Agency and Politics*. Durham: Duke University Press.
- Fraser, Nancy. 1997. „From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Postsocialist’ Age.” In *Justice Interruptus. Critical Reflections on the „Postsocialist” Condition*. New York: Routledge, 11-41. A fejezet

²⁰ A cikk az angol nyelvű közegben természetesként használja az ‘identity politics’ terminust, sejtésem szerint a magyar nyelvű szakirodalomban inkább a ‘kisebbségi politika’ (romák) szerepel. Tehát csak szóhasználatbeli eltérés van, a politikai cél (elismerés, igazságosabb újraelosztás) azonos, de maga az identitások (roma, nő) mibenléte nálunk kevésbé tematizált.

²¹ Az újraelosztás identitást átalakító, vagyis transzformatív politika Fraser kategóriáiban (2008, 1997), melyet romasága vonatkozásában elfogad, míg nőként ezt nem fogadja el, amennyiben megerősíti a romaságon belüli tradicionális, női, alávett szerepet (affirmatív politika). Az identitások viszonyát (kereszteződésüket, átfedésüket, feszültségüket) az interszekcionalitás fogalma ragadja meg.

- magyar fordítása In Kende Anna & Vajda Róza (szerk). 2008, 337-388.
- Fraser, Nancy & Axel Honneth (eds). 2003. *Redistribution or Recognition. A Politico-Philosophical Exchange*. London: Verso.
- Fraser, Nancy. 2003. (1997) „Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition and Participation.” In Nancy Fraser & Axel Honneth (eds). *Redistribution or Recognition. A Politico-Philosophical Exchange*. London: Verso, 7-110.
- Fraser, Nancy. 2008. „Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában.” In Kende Anna & Vajda Róza (szerk). *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág. 337-388.
- Fraser, Nancy. 2008. *Adding Insult to Injury. Nancy Fraser Debates her Critics*. Kevin Olson (szerk). London: Verso.
- Fraser, Nancy. 2013. *Fortunes of Feminism. From State-managed Capitalism to Neoliberal State*. London: Verso.
- Hadas Miklós (szerk). 1994. *Férfiuralom? Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör.
- Haraway, Donna. 1994. „A szituációba ágyazott tudás.” In Hadas Miklós (szerk). *Férfiuralom? Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika kör, 121-142.
- Jaquette, Jane & Sharon Wolchik (szerk). 1998. *Women and Democracy. Latin America and Central and Eastern Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Joó Mária. 2005. „Simone de Beauvoir és a poszt-szocialista helyzet.” In Palasik Mária & Sipos Balázs (szerk). *Házastárs? munkatárs? vetélytárs? A női szerepek változása a 20. században Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 39-57.
- Joó Mária. 2010. „Nach der Befreiung der Frau? Beauvoir in der Post-sozialistischer Situation.” In Bung Weiershausen (Hg). *Simone de Beauvoir zwischen Theorie und Erzählung. Querelles*. Jahrbuch für Frauen- und Geschlechterforschung. Göttingen: Wallstein, 182-199.
- Joó Mária. 2011. [„The Second Sex in Hungary. Simone de Beauvoir in the \(Post\)-Socialist Condition.”](#) *AHEA (American Hungarian Educators Association) Online*. Vol. 4.
- Kende Anna & Vajda Róza (szerk). 2008. *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág.

- MacKinnon, Catherine. 2001. *A feminizmus változásai*. Ford. Borsodi Gyöngyi. Budapest: Pont Kiadó.
- Mojab, Shahrzad (ed). 2015. *Marxism and Feminism*. London: Zed Books.
- Rubin, Gayle. 1994. „Nők forgalomban.” In Hadas Miklós (szerk). *Férfiuralom? Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör, 63-98.
- Scott, Joan Wallach. 1996. *Only Paradoxes to Offer: French Feminism and the Rights of Man*. Cambridge: CUP.
- Szalai, Júlia. 1998. „Women and Democratization. Some Notes on Recent Changes in Hungary.” In Jaquette, Jane & Sharon Sharon (eds) *Women and Democracy. Latin America and Central and Eastern Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 185-203.
- Szalai, Júlia. 2003. „Conflicting struggles for Recognition. Clashing interests of gender/ethnicity.” In Barbara Hobson (ed). *Recognition Struggles and Social Movements. On tested Identities, Agency and Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 188-215.
- Taylor, Charles. 1997. „Az elismerés politikája.” Ford. John Éva. In Feischmidt Margit (szerk). *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 124-153.
- Young, Iris Marion 1990. „Five Faces of Oppression.” in: *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 39-66. Magyarul: [„Az elnyomás öt arca.”](#) Ford. Harasztosi Péter, Kacsuk Zoltán. In Csillag Márton et al (szerk) *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. Budapest: BKÁE Társadalomelméleti Kollégium, 2001, 11-32.
- Watson, Peggy. 1997. „(Anti)feminism after Communism.” In Juliet Mitchell & Ann Oakley (eds) *Who is Afraid of Feminism? Seeing through the Backlash*. London: Penguin, 144-162.

***Meleg Férfiak, Hideg Diktatúrák.* 2015. Rend. Takács Mária. Éclipse Film Kft., Civil Művek. Magyar dokumentumfilm, angol felirattal. 100 perc.**

Takács Mária új dokumentumfilmje a melegeket kirekesztő, késő Kádár-kort igyekszik megörökíteni. A filmet először 2015. február 19-én, egy zártkörű vetítés keretében mutatták be az Urániában. Az alkotás a 2009-ben szintén általa készített *Eltitkolt évek* című dokumentumfilm ‘párja’, ami a magyarországi, pontosabban Budapesten élő tizenegy leszbikus nő személyes életútján keresztül igyekezett megragadni a Kádár-kor kirekesztő politikáját. A mostani alkotás azonban, műfaji sajátosságait tekintve nem ‘párja’ a korábbi filmnek. A rendező, tanulva az előző dokumentumfilm készítésének nehézségeiből, nem csak interjúkat, a jelenben forgatott filmrészleteket, és archív felvételeket (filmhíradó-részleteket) használ fel, hanem a résztvevők emlékei alapján újrajátszott jeleneteket is beleszó a filmfolyamba. Véleményem szerint ez az úgynevezett ‘kreatív dokumentumfilm’ műfaj dinamikusabb, sokrétűbb olvasatot megengedő értelmezési keretnek bizonyul — még ha nem is sikerül átírnia a film jobbjára leíró, ‘dokumentáló’ logikáját.

A film forgalmazóinak ajánlója szerint, a filmből megtudhatjuk, milyen volt melegnek lenni az 1970-es és 80-as években Magyarországon – elsősorban Budapesten. Azaz makroszintű nézőpontot ígér a beharangozó, de sokkal inkább a nyolc középkorú résztvevő egyéni életúttörténete rajzolódik ki a filmben, az ő egyedi történeteik maradnak fenn az utókorunk. A rendező természetesen törekszik a melegek csoportjába tartozók szempontjából láttatni a kort: a nyolc életút különböző fordulópontjait egyetlen idővonalá szerkeszti egybe, ez adja a film idővonalát. De, pusztán ettől, illetve a korabeli híradórészletek beillesztésétől, valamint az egykori helyszínek felkeresésétől az epizódok nem tevődnek át szimbolikus síkra, megmaradnak az egyéni életutak esetleges szintjén. Pedig az időkezelésen túl, a rendre megemlegetett közösségi életterek, a korabeli ismerkedések színterei (a gőzfürdők, vagy közkedvelt nevükön a ‘csempebárok;’ az Egyetem Presszó; a Duna-korzó, ami a Blahától a Rákóczi úton át a Duna partig tartott, illetve a parton az Erzsébet híd lábától a Lánchídig tartott; illetve az ott található nyilvános WC-k falai, melyek ‘üzenőfalként’ működtek) is szolgálhatnának az egyéni életutakon túlmutató, a melegek egy bizonyos közösségét magyarázó erővel megragadó térként. És mégsem. Talán azért nem, mert elmarad annak tisztázása, vagy legalábbis annak a meta-nézőpontnak a filmes megteremtése, ahonnan megtudhatnánk, minek a

megértéséhez fontos, hogy a meleg közelmúlthoz forduljunk 2015-ben. Mert fontos, valóban nagyon fontos a ‘saját történelem,’ a jelenlét. De csöppet sem mindegy, hogy a ‘belülről’, a közösség tagjaként elmondott történelem mitől lesz más, hogy miről essen szó, amikor végre itt az alkalom, hogy sajátos szempontból tudja elbeszélni, azaz újraírni — és nem pusztán ‘megmutatni’ — ezt a történelmet.

A fiatal nemzedék által megfogalmazott, az összehasonlító, értelmező értelmezést előhívó ‘Mikor volt jobb melegnek lenni?’ kérdésfelvetés ellenére a film megmarad a Julia Swindells (6) által „nekrofilának” nevezett historizáló, individualizáló életrajzírási gyakorlatnál. Ennek eredményeként az egyes emberek bátor felvállalásának állít emléket a film – amit egyáltalán nem szeretnék lebecsülni –, de a közösség politikai szerepvállalása, a film által is tematizált, 2009 óta erősödő homofóbia elleni küzdelem szempontjából értelmezhetetlen vállalkozás marad a késő Kádár-kor megidézése. Egyes emberek képe örökítődik meg csupán, kerül be egyfajta dicsőségcsarnokba.

Azt gondolom, hogy a dokumentumfilm és a játékfilm eszköztárát felvállaltan keverő rendezői eljárás és technika, a kreatív dokumentumfilm, nem pusztán az időközben eltűnt legendás helyszínek, terek miatt (például Budapesten a melegek belvárosi találkozóhelye, az Egyetem Presszó 2008-as bezárása miatt), és nem is egy-egy, adott térhez, eseményhez kötődő prominens szereplőnek a részvételt visszautasító döntése miatt vált szükségessé. Motiválhatta ezt a fajta nyílt műfaji keverést a *Meleg Férfiak*, *Hideg Diktatúrák* azon sajátossága is, hogy ebben a filmben, eltérően az *Eltűnkelt évektől*, nemcsak az 1989 előtt induló generáció egyes tagjai jelennek meg a filmvászonon. Ugyanolyan hangsúlyos szerepet kap a film készítésének idején húszas, harmincas éveiben járó ‘fiatalabb’ meleg nemzedék négy férfitagja is, akik az életútinterjúk kérdezői szerepében lépnek fel. Ők kérdezik a nyolc idősebb férfit a késő Kádár-korban megélt melegségükről, abból a feltételezésből kiindulva, hogy számukra az már „történelem.” Pontosabban, hárman névvel és arccal – Banach Nagy Milán, Hanzli Péter, Halmai Gábor — míg negyedükük csak hangban, narrátorként van jelen. A kíváncsiság összehasonlító logikájából nézve a film tétje — a műfaj és a meleg-történelem politikája szempontjából egyaránt — épp az lehetne, hogy sikerül-e átírni a múltat időkapszulába záró, emlékművé merevítő szemléletet.

Az 1970-es és 1980-as évekről a következő szereplőktől hallunk: három újságírótól, nevezetesen Pálfi Balázs rádiós újságírótól, aki (többek között) a Kossuth rádió első nem heteroszexuálisoknak szánt késő éjszakai műsorát szerkesztette és vezette; Láner Lászlótól és Takács Bencze Gábortól, az 1991-ben alapított és 2008-ig működő első (és ebben az időben

egyetlen) magyarországi meleg magazin, a *Mások* alapító társszerkesztőitől; valamint Mocsonaki Lászlótól, az első, 1997-es Budapest Pride szervezőjétől; illetve Nádasy Ádám nyelvész professzor és költőtől; Pálos Attilától, aki pécsiként a nem fővárosi melegek pesti kapcsolatait van hivatva megjeleníteni; Rakiás Ferentől, a Szivárvány Misszió Alapítvány tagjától, majd kuratóriumi vezetőjétől; és Tölgyesy Zoltán transzvesztita művésztől, aki a rendszerváltozást követő első meleg budapesti éjszakai bárokban lépett fel, az Angyalban, a Capellában, az Arizonában. A tanúságtevő szereplők kiválasztása, megkeresése tehát láthatóan motivált volt: a megkeresett férfiak jobbra aktív szervezői, résztvevői voltak a rendszerváltozás nyomán elindult LGBT közösséget szervező mozgalmaknak, civil szervezeteknek. Azaz, éppen a film kérdezőinek jelenében elért, az LGBT közösség szempontjából kiemelkedő figurákat szólaltat meg a film. Úgy tűnik, az az előfeltevés motiválta megkeresésüket, hogy a rendszerváltozás utáni sikeres közösségi aktivitásuk nem előkép nélküli, annak magyarázatát a közelmúltban (is) kell keresni. Én is azt gondolom, hogy a kiválasztott szereplők életútjainak egymásra rímeltetése, egybeszerkesztése megnyithatta volna a fent hiányolt reflexiót, az individuum hangján túllépő, a két korszak határának elmosódottságából kiinduló rendszerelvű kritikai nézőpontot — de ezzel a film adós marad, a film címében szereplő, izgalmas értelmezési kísérletet ígérő ‘diktatúrák’ többes száma a múlt jelenbeli szerepét a pusztán ‘ismétlődés’-re redukálja.

Ugyanakkor, ott van a filmben a néhány kreatív jelenet (ismerkedés a Duna korzón, egy este az Egyetem Presszóban), ahol a most ténylegesen és egykoron húszas, harmincas éveiben járó melegeknek együtt sikerül a szerepjátékban átlépni a film logikájának korlátait. Az akkor és a most pillanatát, a kérdezt és a kérdező szerepét egymást kizáró módon tételező szemléleten túllépve, ezek a jelenetek nem csupán felidéznek, előhívják a múltat: egykori önmagukra is reflektálva, a mai huszonéveseket instruálva, a ‘korszak tanúi’ és a ‘történelmüket megismeri vágyók’ a jelenet pillanatában valójában egymással ‘ismerkedő’ meleg közösségévé válnak. Mint arról Takács Mária rendező és néhány szereplő a film szegedi bemutatását követő [közönségtalálkozón](#) (2015. július 2.) elmondta, a ‘fiatalok’ keresték meg a rendezőt még 2009-ben Banach Nagy Milán vezetésével — mikor a *Meleg szemmel* videoblog riportereként dolgozott együtt a rendezővel egy forgatáson — azzal a kéréssel, hogy a leszbikus generációról készült filmhez hasonlóan készítse el az őket, azaz a meleg férfiak, kordokumentumát is. Így a filmben ezek a fiatalok kérdezik az előtük járókat arról, hogy hogyan lehetett megélni melegségüket az állam-szocialista Kádár-korban. Ebből a kérdezői szerepből, jelenlétből aztán logikusan következhet, hogy az ‘idősebbek’ instrukciói alapján eljátszott egy-egy jelenetben élnek meg/át a mai ‘fiatalok’

azt, hogy a hetvenes vagy nyolcvanas években miként mozogtak, kommunikáltak volna, például a Duna-korzón, a hasonló korú férfiak szerepébe képzelve magukat, ha azt akarták volna, hogy az ‘értők’ számára nyilvánvaló legyen, ismerkedni szeretnének — anélkül persze, hogy besúgók leplezzék le, vagy a rendőrség előállítsa őket a kor igazságszolgáltatása számára közszeméremértésnek vagy — húszéves életkor alatt, kölcsönös belegyezés esetén is — fajtalankodásnak (sic!) minősülő viselkedésükért. Ez utóbbi nyomán tudhatjuk meg a narrációs technika segítségével, hogy noha Magyarországon 1961 óta nem volt büntethető a homoszexualitás, a titkosrendőrség fontosnak tartotta egy adott személy melegségének nyilvántartását. A megszerzett információkat gyakran zsarolásra használták — egy alapjaiban mélyen homofób társadalmi (érték)rendben, az úgynevezett ‘szocialista erkölcs’ (íratlan) szabályaiba semmiképp sem fért bele a meleg férfi figurája. Ugyanakkor, arra a tágabb összefüggésre már nem mutat rá a film, hogy mindez egy olyan társadalomban lesz lehetséges, ahol a heteroszexualitást is ‘nyugati’ propagandának gondolták (volna) inkább.¹ Tágabb társadalmi gyakorlat nélkül a titkosszolgálat megfigyelés-gyakorlata elszigetelt, önmagában megragadott és megragadhatónak gondolt esemény marad.

Számomra ezek a ‘kreatív’ jelentek bizonyultak mégis a film legszerethetőbb, legintenzívebb pillanatainak. Mert ezekben a jelenetekben sikerült átlépni a filmet többnyire fogva tartó elbeszélői logikán, ami feltétlenül egymástól elkülönítve szeretné látni/tudni a múltat és a jelent. Miért sikerülhetett ez az átlépés, hogyan működik az elbeszélés-technika? A jelenetek elbeszélő ideje az itt és most pillanatából, a filmkészítés szükségyszerű helyzetéből, az egykor fontos, megmutatható terek, események híján értelmezi újra a múltat miközben a szereplők a közös előadás során önmaguk nézőivé is válnak, az elbeszélés-idő, a történetmondás, az archívumteremtés jövőorientált gyakorlata (is) mozgatja őket. Ugyanakkor, ez a komplex, hármas idődimenzióba ágyazott kreatív pillanat sem válik a Kádár-kor korrajzává, sokkal inkább a szereplők (kérdőzők és kérdettek) a film készítése közben létrejövő összekovácsolódásának és élettörténetének válik részévé a Duna-korzó ismerkedési jelenetének és az Egyetem Presszó egy estéjének ‘újrajátszása’: a ma kapcsolatrendszerét építi a múlt kényszerű újraértelmezése.

Talán azért is marad ennyire a személyes szintjén a film, mert a késő Kádár-kort feltárni akaró kérdések elsősorban az ismerkedésre, a nyilvánvalóan szexualitást jelölő cselekvésre fókuszálnak. A korszaknak

¹ Ez utóbbiról lásd Tóth Eszter Zsófia – Murai András. 2014. *Szex és Szocializmus, Avagy „bagyjuk a szexualitást a hanyatló nyugat ópiumának”?* Budapest: Libri Kiadó.

ebben a leszűkített értelmezésében végül a két csoport önnön időkapszulájába záródik, kutató szándékuk a múlt lezárására való törekvésként lesz jelen. A lineáris időfelfogásból adódó lezáró igyekezet mindkét csoport gondolkodása esetében egyirányú mozgást, egyirányú összehasonlítást eredményez. Különbségük az értéktulajdonításban keresendő, nem pedig az idő elgondolásában. Az idő többsíkú, komplex mátrixként elgondolt felfogásával adós marad a film/es nézőpont is. Az idősebb és a fiatalabb nemzedék nézőpontjából a múlt a rendszerváltás (relatív) ‘nyitottságához’ képest definiálódik és látszik fojtogatónak. Ugyanakkor az idősebbek egyéni életútjainak ismeretében mégis ‘meleg’ pillanatokkal telnek, boldognak tűnik a múlt, amit mindig az egyes egyén személyes (a korszakkal folytatott heroikus) sikereként látta ez a felfogás. Eközben a ‘fiatalok’ már-már elképzelhetetlenek gondolják ezeket a sikereket – leginkább azért, mert a 2009 óta egyre erősödő homofóbia „nyilvánvaló” előképeként tekintenek a Kádár-korra, annak ‘megismétlődését’ látják benne. Alapállásuk tehát az egyéni élettér szintjén is az elutasítás, féltik a rendszerváltozás nyomán megszerzett szabadságjogaikat — ám ezzel az alapállással az idősebb nemzedék semmiképp sem tud azonosulni. Többen hangot is adnak annak, hogy mennyire képtelennek látják a ‘múlt’-tal való riogatást — a jelen, minden nehézsége ellenére, minden kétséget kizáróan jobb. Vagyis, noha közvetve a Kádár-kor lezárulásáról szól a generációk vitája, paradox módon ennek mégsem nyílhat tere a filmben: a linearitás, a vagy/vagy logikája lezárja a jelennel való kritikus, közös szembenézés esélyeit. Pedig épp ez az, amire itt és most szövetkeznünk kellene.

Mondhatnánk, hogy az időnek ez a fajta komplex irányultsága, pozícionáltsága csupán a fiktív elbeszélői technika sajátja s ezért nem lehet domináns a dokumentumfilm egészében. Paul Ricoeur „Narrative Time” című tanulmánya azonban nem csupán a szépirodalmi elbeszélésekre vonatkozik. Az idő három, egymást kölcsönösen artikuláló és működtető dimenziója (ami a kijelentések szükségszerű plurális, vagy Mikhail Bakhtinnal (2010) szólva, dialogikus struktúrájából adódóan, az egyes idődimenziókat is megsokszorozza) kiterjeszthető valamennyi elbeszélés fajtára, így a dokumentumfilmek elbeszélői logikájára is. Éppen Jack J. Halberstam (2005), az 1990-es USA-beli queer gyilkosságok feltárására, dokumentálására tett igyekezetet vizsgálva jut arra a felismerésre, hogy az archiválás sajátos (történelmet) teremtő gyakorlat, ami az ‘igaz’ (hiteles, adott nézőpontból értelmezett) és nem a ‘valódi’ (közvetlen, magánvaló, a pusztá megmutatás) igényével lép fel. Mint ilyen, nem nélkülözheti — véleményem szerint — a Ricoeur-i elbeszélés fogalom intertextuális, többszörös irányultságú időfelfogását.

Az a tény, hogy a film elkészítésének gondolata 2009-ben, azaz közvetlenül az *Eltitkolt évek* bemutatását követően születik meg, de csak 2015. elejére készül el, önmagában is sokat mond el a magyarországi társadalom — Kádár-korral szembeállított — ‘nyitottságáról’. Mi sem igazolja ezt az értelmezésemet jobban, mint a Takács filmet egy évvel megelőző, Császi Ádám rendezte első, nem csak meleg témájú (mint az elhíresült 2013-as, Orosz Dénes rendezte *Coming out*) de meleg nézőpontból elmondott nagyjátékfilm, a *Viharsarok* (2014 március), mely napjaink egy kis békés megyei városkájában játszódó megrendítő történet. A két, húszéves meleg férfi hőst felemészítő vidék kietlen, rideg kortársvilága is arról győzött meg engem, hogy a rendező mindenképpen el kell készítse harmadik dokumentumfilmjét, ami a kirekesztés 21. századi gyakorlatainak lehetne ‘lenyomata’ (és nem kordokumentuma), ahol a sokféle nemű és szexualitású ember ‘együtt’, egymásra reflektálva mondhatná el a visszarendeződési kísérlet folyamatosan megélt történeteit — merészen élve a kreatív játékfilm többféle idősíkot egyberendező lehetőségével, átlépve a mechanikus és önmagunkat lefegyverző múlt/jelen generációk képzeletbeli kéttösségén.

*Barát Erzsébet
Szegedi Tudományegyetem*

Felhasznált irodalom

- Bakhtin, Mikhail. 2010. (Angolul először 1975) *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press.
- Coming out*. 2013. Rend. Orosz Dénes. Megafilm. Hungaricom Kft.
- Eltitkolt évek*. 2009. Rend. Takács Mária. Civil Művek Közművelődési Egyesület.
- Halberstam, J. Jack. 2005. *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York: New York University Press.
- Meleg Férfiak, Hideg Diktatúrák*. 2015. Rend. Takács Mária. Éclipse Film Kft., Civil Művek.
- Ricoeur, Paul. 1980. „Narrative Time.” *Critical Inquiry* 7 (1): 169-190.
- Swindells, Julia. 1995. „Introduction.” In Julia Swindells (ed.) *The Uses of Autobiography*. London: Taylor & Francis, 1-12.

Tóth, Eszter Zsófia & Murai András. 2014. *Sex és Szocializmus, Avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló nyugat ópiumának”?* Budapest: Libri Kiadó.

Viharsarok. 2014. Rend. Császi Ádám. Proton Cinema.

Nincs rend

Hernádi Ilona, Könczei György (szerk.) *A felelet kérdései között: Fogytékosságtudomány Magyarországon.* Budapest: ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, 2015. ISBN: 978-963-7155-64-2.

Hierarchiáját nem találtuk, van azonban benne állandó, folyamatos valamivé válás, vannak széttartó vektormozgások, tintafolt az itatóson. Itt a repedés, a törésvonal sosem véges, mert mindig új kapcsolat és újonnan felbukkanó hidak teremnek a nyomán. (25)

A kötet címe láttán az olvasó kérdések egész sorát teheti fel. Mi is pontosan a fogytékosságtudomány? Milyen diszciplináris határok jellemzik? Milyen elméleti és gyakorlati, de ami még fontosabb, politikai és társadalmi feladatai vannak? Milyen az emberképe? Milyen relációban áll ez az akadémiai tudomány magával a mindenkori fogytékossággal élő emberrel? Összegezve és kitégítva a kérdést: mit mond el a fogytékosságtudomány az emberről? A kötet válaszai okkal sokfélék, gyakran egymásnak ellentmondóak, kérdésre kérdéssel felelnek. Így lesz programadó szerzői attitűd a cím, a kérdésekre adott sokféle feleletben csupán újabb kérdések bukkannak fel. Azonban a látszólagos rendezetlenség termékeny módon alkot egységet a kötetben.

A Könczei György és Hernádi Ilona által szerkesztett digitális konferenciakötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Karán (BGGYK) 2013. november 26-án és 2014. november 25-én megrendezett *Első és Második Magyar Fogytékosságtudományi Konferencia* előadásait foglalja össze. A két konferencián a fogytékosságtudomány és határterületeinek legaktuálisabb témáit mutatták be és műhelybeszélgetések keretében vitatták meg őket. A kötet felépítése a konferenciák logikai sorrendje mentén halad. Az előhangot és bevezetést öt tanulmány követi, majd három védés előtt álló doktori disszertáció összefoglalása, ezt követően két gyakorlat – beszámoló egy kurzus és egy kutatás tapasztalatairól — majd a Fogytékosságtudományi Doktori Műhelyben készült műhelymunka bemutatása, végül a sor utóhanggal zárul. A kötetet a publikációk szerzőinek rövid bemutatása és angol nyelvű absztraktjaik egészítik ki.

A szerzők, Könczei György és Hernádi Ilona a hazai fogyatékoságtudomány kiemelkedő teoretikusai, akiknek közös, vagy több szerzővel kiadott tudományos munkája az utóbbi évek meghatározó szakmai párbeszédeit eredményezték. A teljesség igénye nélkül, néhány közös publikációjuk az elmúlt évekből: *Fogyatékoságtörténete – újjalátogatva, avagy néhány tudománytörténeti aspektus* (2008); *A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai hipotetikus kísérlet rekonstrukcióra* (2011); *Szexualitás, anyaság, fogyatékos női testek: A feminista fogyatékoságtudomány első hazai kutatási eredményei* (2013 [Magyar Tudományos Művek Tára 2015]). A szerzők munkássága külön-külön is figyelemreméltó. Könczei György, közgazdász, szociológus és az ELTE BGGYK intézetvezetője, tanára, a fogyatékoságtudományi doktori iskola megalapítója, számos fogyatékoságtörténeti és fogyatékoságtudományi munka fűződik a nevéhez. Hernádi Ilona, a hazai feminista fogyatékoságtudomány úttörő képviselője, az ELTE BGGYK tanársegéde, a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi Doktori Iskolájának hallgatója, fő kutatási területe a fogyatékosággal élő nők helyzete, gyermekvállalása és a testük normalizációja. Doktori disszertációját *Problémás testek — Nőiség, szexualitás és anyaság testi fogyatékosággal élő magyar nők önreprezentációiban* címmel írta 2014-ben, témavezetője szerzőtársa, Könczei György volt.

A kötet előhangjában a szerzők legfontosabb állítása, hogy a fogyatékoság elsősorban hatalmi kérdés. Úgy vélik, hogy a fogyatékosághoz való viszonyunk leképezi a hatalommal és annak erőtereivel kapcsolatos attitűdjeinket. A szerzők másik megállapítása, hogy a fogyatékoság jelensége alapvetően destabilizáló és széttöredezi a rendezett, igazságos világba és az univerzális értékekbe vetett hitünket. Az így támadt egzisztenciális kín módot ad arra, hogy illuzórikus módon megkonstruáljuk a Másikat (Lacan 1993; idézi Borgos 2008), a fogyatékosággal élő embert, akivel szemben már könnyedén meghatározhatjuk magunkat. A szerkesztők azt ígérik, ha hajlandóak vagyunk lemondani az egyszerűsítéseinkről, akkor a fogyatékoságtudomány segítségével képet kaphatunk arról mit jelent embernek lenni.

Az első, a szerkesztők által írt „A fogyatékoságtudomány térképei” című tanulmányban a fogyatékoságtudomány és a kritikai fogyatékoságtudomány, illetve határterületeinek elméleti domborzatát rajzolja fel a szerzőpáros. A (kritikai) fogyatékoságtudományt metszetekre bontva értelmezik, ahol az első, külső metszet-réteget társadalom és eszmetörténeti aspektusai alkotják (mozgalmak, fordulópontok, elméleti modellek); a második, eggyel beljebb lévő, de még külső metszetet, a társadalomelméleti vonatkozások jelentik (késő modernitás szorongásai, identitások transzformációjának igénye); a belső metszetet pedig fogyatékoságtudományi diskurzus formálói alkotják. A szerzők felvetik, hogyan és miként tematizál ez a fluid határokkal jellemezhető

tudományterület, de ami még fontosabb, hogy mivel szemben jött létre. Legfőképpen a késő modernitás racionális, autonóm, formálható, de mégis kész, ép testű, fehér, heteroszexuális férfijével szemben, aki képes dolgozni és fogyasztani. Erre az emberképre reflektáltak a századfordulón a fogyatékoságtudomány kritikai szemléletű határtudományai, mint a queer-elmélet, vagy a feminista fogyatékoságtudomány. A fogyatékoságtudomány és annak kritikai elméletei, a szerzők kifejezésével élve, radikális önreflexióban áll a saját tudásainak milyenségével szemben. Ezzel párhuzamosan, a társadalmi és kulturális viszonyok állandó változásaira való reflektálás jellemzi. Kőnczei és Hernádi esszékben analóg módon viszonyulnak az elméletek szintetizálásának feladatához, mint az általuk vizsgált terület a maga sajátos kérdéseihez. A szerzők egy olyan fogyatékoságtudományi térképet alkotnak, ami nem hierarchizált, sem vertikálisan, sem horizontálisan le nem képezhető — egyfajta triangulatív rendezetlenséggel jellemezhető. A szerzők nem próbálják rendszerezni ezt a sokféle (szakértői) tudást, hanem kiaknázzák a rizomatikus (Deleuze és Guattari 1987, 11) összekapcsolódások hozadékait.

A második írás Kérchy Anna, „Dilemmák a társadalmi nemek tudománya és a fogyatékoságtudomány metszéspontjain” című munkája. A szerző irodalmár, adjunktus a Szegedi Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézetében, és ugyanitt a Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport tagja. Kutatási területei közé tartoznak a test elméletei, a feminista és posztstrukturalista irodalom- és szubjektumelméletek. Korábbi írásai, mint [„A félt\(ett\) test felderítése. Susan Wendell Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról című könyvéről”](#) (2011) és [„A ‘férfias’ fogyatékek fikciója. Alternatív maszkulinitások atipikus megtestesülései a kortárs populáris vizuális kultúrában”](#) (2013) a feminista fogyatékoságtudomány szemszögéből vizsgálódnak, hasonlóan a kötetben megjelentetett tanulmányához. Kérchy Anna kérdésfeltevése a következő: Elméleti síkon és a valóságban az olyan identitás-kategóriák, mint a gender és a fogyatékoság potenciálisan kioltják, erősítik, vagy megsokszorozzák egymást?

A kérdés megválaszolására a feminista elméletek mellett az irodalomtudomány és a művészet eszközeit egyaránt felhasználja. Dolgozatának humán-tudományi adalékaival és művészi illusztrációkkal meggyőzően érvel amellett, hogy a fogyatékoságtudomány „keményebb” tudományos irányzatai és a fenti, alternatív nézőpontok jó kiegészítői egymásnak. Úgy véli, a kulturális reprezentációk egyrésről azért fontosak, mert azonosítási és/vagy azonosulási felületet kínálnak a befogadó számára, másrészt olyan projekciók, amik leképezik az adott társadalom kollektív tünetegyütteseit. Így lesz kötelező érvényű azonosulási pont és narratíva az ép testű, fehér, heteroszexuális, középosztálybeli férfi testének jelenségeiből, akinek lehasított és megtagadott része nőies, sérülékeny, abnormális és fogyatékos.

Ugyanakkor ez az eltaszított rész lesz az, amiből új típusú jelentések születnek, amik a marginális csoportok számára az alternatív identitások és az ellen-narratíva lehetőségét kínálják. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a férfiközpontú társadalmakban előírt nőiesség és a fogyatékoság identitáskategóriái szükségszerűen összecúsznak és paradox módon, felerősödve ugyan, de végül kioltják egymást. Az esszé zárásaként azt vizsgálja, hogy miképpen problematizálódnak — miközben új nézőpontok felvételére kényszerítik a fogyatékosággal élőket — különösképpen a fogyatékosággal élő nőknek felkínált alternatív szubjektum-pozíciók.

A következő összefoglaló Flamich Mária és Hoffmann Rita írása, a „Meddig kísért még a múlt? A kulturális fogyatékoságtudomány szerepe, perspektívái a diverzitás megismerésében, elfogadásában és tiszteletében” címet viseli. Hoffmann Rita nyelvtanár, fordító. Kutatási területei a kulturális fogyatékoságtudomány, a fogyatékoság irodalmi ábrázolásai, valamint fogyatékoságmemoárok. Flamich Mária szintén a kulturális fogyatékoságtudomány területein belül vizsgálódik, kiemelt témáját a fogyatékoságmemoár és a fogyatékoságtudomány zenei vonatkozásai jelentik. A szerzők saját, szubjektív fogyatékoságélményükön és kulturális fogyatékoságtudományi vonatkozásokon keresztül keresnek választ arra, hogy mik lehetnek az előzményei és okai a hazai elmaradott fogyatékoságügyi helyzetnek. Úgy vélik, hogy az államszocializmus ambivalens viszonya a fogyatékosággal élő emberekhez jelentősen meghatározza a státuszukat a jelenlegi politikai struktúrában, így a közoktatásban is. A sikeres integráció és inklúzió lehetőségét a kulturális fogyatékoságtudomány és a neveléstudomány kapcsolatában látják. Meglátásuk szerint a két tudományterület összekapcsolása módot adhat arra, hogy a fogyatékoságmemoár, a rejtett és valódi tantervek együttesen segítsék az aktív műltfeldolgozás útjait és ez által a fogyatékosággal élő személyek jelenlegi helyzetét.

A negyedik esszé Heiszer Katalin írása, ami a „Participatív kutatás, intellektuális sérülés” címet viseli. A szerző gyógypedagógus, több éve kutat intellektuális fogyatékosággal élő emberek aktív bevonásával, azaz, participatív módszertannal. Szakdolgozatát *Participatív kutatás Williams szindrómás fiatalok fókuszcsoportjában* (2011) címmel írta. 2014-ben munkatársaival közösen írt tanulmányának középpontjában az inkluzív kutatási módszerek meta-szintű vizsgálata áll. Folyamatban lévő doktori disszertációjának empirikus részében intellektuális fogyatékosággal élő személyek participatív módon vesznek részt. A szerző számot vet azzal a kérdéssel, hogy pontosan ki és milyen mértékben birtokolja, birtokolhatja a fogyatékoságtudományt, ki hivatott ennek a tudományágnak a művelésére. A kérdést azokkal az elméleti bírálatokkal árnyalja, amik a klasszikus módszertani

pozíciók, a kutató és kutatott személye közti hatalmi aszimmetriára hívták fel a figyelmet. Az új, inkluzív metodológiák, emancipatív (fogyatékossgal élő emberek által kezdeményezett) és participatív (fogyatékossgal élő embereket bevonó) módszerek már a kölcsönösségre építenek, alapvető céljuk, hogy a fogyatékossgal élő személyek aktív résztvevői és alakítói legyenek a kutatási folyamatnak. Heiszer kifejti, hogy bár az emancipatív kutatások nem jellemzők az intellektuális fogyatékossgal élőkre, azonban a különböző participatív jellegű irányzatok jó eszközöket jelenthetnek számukra a kutatásokban ágensként való részvételhez. Tanulmányában ismerteti azokat a jellemzőket és feltételeket, amikkel az intellektuális fogyatékossgal élő emberek participatív módon való bevonása etikusan és eredményesen megvalósítható.

Az ezt követő írás Mikola Orsolya munkája, címe „Az ésszerű alkalmazkodás és a fogyatékossgal fogalmának kapcsolata az Európai Bíróság esetjogának tükrében.” A szerző jogász, kutató, PhD és LLM hallgató. Kutatási területeit a fogyatékossgal élő személyek joga, munkaerőpiaci (re)integrációja és annak gazdasági hatásai alkotják. Esszéjében a fogyatékossgal, és az ettől elválaszthatatlan, ésszerű alkalmazkodás változó fogalmait vizsgálja meg az ENSZ-egyezmény keretében. Az ésszerű alkalmazkodás arra a kötelezettségre utal, ami arra kötelezi a munkáltatókat, hogy megteremtsék azokat a szükséges körülményeket, amelyek lehetővé teszik a fogyatékossgal élő munkavállalók teljes, hatékony és másokkal egyenlő munkaerőpiaci szerepvállalását. A szerző ismerteti és különböző precedensteremtő eseteken keresztül elemzi azokat a keretirányelv-változásokat, amik az esélyegyenlőséget megteremtő kötelezettségeket finomabban differenciálják, jogilag is értelmezhetővé teszik. Ilyen például a munkaidő hossza, vagy a fogyatékossgal élőknek való minősítés bizonyos krónikus betegségekre való kiterjesztése. A szerző kiemeli, hogy a fogyatékossgal élők nagyarányú munkanélküliségét csökkenthetné a munkáltatók arányos és ésszerű alkalmazkodása a fogyatékossgal élő munkavállalókhöz. Ez az osztársadalom gazdasági érdeke is lenne, hiszen jelenleg jelentős gazdasági többlettől esnek el a tagállamok, különösképpen azok érintett munkavállalói.

A kötet további részében a doktori védés előtt álló disszertációk összefoglalásai kaptak helyet. Az első Hernádi Ilona, „Problémás testek – Nőiség, szexualitás és anyaság testi fogyatékossgal élő magyar nők önreprezentációiban” című összefoglalója. Látható fogyatékossgal élő magyar nők narratíváin keresztül vizsgálta a fogyatékossgal, szexualitás és anyaság sajátos élményeit. A bevezetésben rámutat azokra a különféle egyenlőtlenségekre, amik a fogyatékossgal élő nőket halmozott mértékben a társadalom peremére szorítják (jogi, kulturális, gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek, eugenisztikus tendenciák). A kutatás problémafelvetése,

hogy ebben a szűk diszkurzív térben (mélyinterjúkon keresztül) tizenhárom nő hogyan konstruálja meg az identitását. A szerző az interjúalanyok elbeszéléseinek összesűritéséből létrehozott egyetlen, fiktív narratívát – ebből kirajzolódik a fogyatékossgal élő nők nyelvi eszközeinek szükségossége, illetve az a folyamat, ahogyan az alanyok kisebbségi beszédmódja (Deleuze és Guattari 2009, 38) kölcsönhatásba kerül az uralkodó narratívákkal (92). A kisebbségi-többségi narratívák párbeszédében a fogyatékossg fogalma dinamikus, azonban a résztvevők normatív módon, a patriarchális diszkurzuson keresztül alkotják meg magukat, mint női szubjektumokat, egy normákhoz simuló, asszimilatív fogyatékos női narratívát hozva létre. Ezek a kollektív elbeszélések egyrészt átalakítják és rekonstruálják a hatalom szókészletét, másrészt lehetőséget teremtenek a nem fogyatékossgal élő személyeknek arra, hogy felülvizsgálhassák a statikusnak tételezett identitáskategóriáikat.

A következő összefoglalás Katona Vanda „A felnőtté válás és reziliencia mozgássérült emberek életútjaiban” című doktori téziseinek összefoglalása. A szerző tanársegéd az ELTE BGGYK-n, kutatási témái közé tartozik a társadalmi inklúzió és a fogyatékossgal élő emberek életútja. Többek között olyan tanulmányok szerzőtársa, mint „Az inkluzív kutatási módszerek meta-szintű vizsgálata” (2014), vagy a „‘mindent megkapunk, csak, mondom a szabadság hiánya...’ Felnőtt értelmi fogyatékos személyek életútjainak feltérképezése” (2012), illetve *A társadalmi integráció feltételrendszere és korlátai* (2012) című tanulmánykötet egyik önálló részének szerzője. Kutatása azt a kérdést járja körül, hogy a mozgásukban korlátozott emberek felnőtté válása milyen kölcsönhatásban áll az érintett személyek reziliens voltaival, illetve a szűkebb családi és tágabb társadalmi keretekkel; pontosabban, milyen szocializációs aspektusok segítik, vagy hátráltatják a felnőtté válást, illetve az önállóság milyen szintje válik elérhetővé ezekben az életutakban. Az összefoglalás a szülő-gyerek kapcsolat speciális dinamikájára összpontosít, ami determinálhatja a gyerek leendő autonómjának mértékét. A kutatásban számos elmélet és különböző módszertan ötvöződik, ami patchwork-jelleget kölcsönöz a munkának (Denzin és Lincoln 2001 [98]). A szerző eredményeiből csak néhányat emel ki: kiderül, hogy a mozgássérült személyek és szüleik elbeszélésében a társadalmi akadályok a *szerencse* és a *véletlen* tematika köré rendeződnek, elbeszélte tapasztalataik közös vonása a töredezettség, esetlegesség. A szerző kifejezésével élve, az érintettek és szüleik kollektív narratívája olyan ingoványos társadalmi keretrendszeret vázol fel, ahol a forrásokhoz való hozzájutás kiszámíthatatlan, ebből következően a reziliens személyiségvonások elengedhetetlenek, de ez még nem jelent garanciát a felnőtt működésmód eléréséhez.

Ezt követi Gurbai Sándor összefoglalója, ami laikus számára is értelmezhető módon, a gondnokság alá helyezett, fogyatékossgal élő személyek választójoga szabályozásának anomáliáira reflektál és egy lehetséges megoldási javaslattal áll elő. A szerző jogász, kutatásainak középpontjában a fogyatékossgal élő személyek jogai, jogfosztottságuk és az ebből következő helytelen bánásmód áll. Olyan állásfoglalások fűződnek a nevéhez, mint „*A Bizottság aggodalmát fejezi ki: ENSZ ajánlások a magyar kormány számára a fogyatékossgal élő személyek jogait illetően*” (2012). Összegzésében arra az ellentmondásra világít rá, hogy az ENSZ és az Európai Unió intézményeinek szintjén, jogi értelemben vett kettős mérce uralkodik a fogyatékossgal élő és/vagy gondnokság alá helyezett emberek választójogának korlátozására vonatkozó szabályozásának tekintetében. Míg az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága szerint a gondnokság alá helyezett fogyatékossgal élő személyek választójoga egyéni bírói mérlegelés alapján megvonható megállapított mentális alkalmatlanságra hivatkozva, addig ezt az ENSZ-egyezmény nem teszi lehetővé, még gondnokság alá helyezett személy esetében sem. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy „*mind az Európai Unió, mind az Európa Tanács tagállamaira érvényes az a megállapítás, hogy a legtöbb tagállam a gondnokság alá helyezéssel automatikusan megvonja az illető választójogát. A legkevésbé használják a gondnokság alá helyezéshez kapcsolódó, egyéni bírói mérlegelésen alapuló választójog-megvonást*” (113).

Gurbai megoldási javaslata szerint, a konkrét jogszabályi változtatásokon túl, szükség lenne az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának választójoggal kapcsolatos általános kommentárjára, amiben állást foglalnak amellet, hogy a választójogtól való megfosztás ellentétes az Emberi Jogok Európai Egyezményének a szabad választásokhoz való jog garanciáival. Meglátása szerint a fogyatékossgal élő személyek és szervezeteik aktív bevonása a jogalkotással, döntéshozatallal és végrehajtással kapcsolatos mechanizmusokba, a választójoggal kapcsolatos nemzetközi jogszabályok felülvizsgálatát is maga után vonná. Ez része lehetne annak a nemzetközi szintű paradigmaváltásnak, ami elmozdulást jelent a helyettes döntéshozataltól a támogatott döntéshozatal rendszere felé, azaz eltávolodást a medikális megközelítéstől és elköteleződést a szociális modell mellett.

Loványi Eszter, gyógypedagógus, szociológus, tanársegéd az ELTE BGGYK-n, kutatási területei közé tartozik a fogyatékossgal élő személyek integrációja, rehabilitációja, és a segítőkutyák bevonásával tartott érzékenyítő programok hatékonyságának vizsgálata. Előadásukat – melynek címe a *Társadalmi szemléletformálás és integráció támogatása segítőkutyák bevonásával, avagy a négylábú segítőtársak sokrétű szerepe* (2013) – Piczkó Katalinnal közös publikációjukban fejtik ki részletesen. A szerző maga is egy hangjelző kutya gazdája. Önkéntesként dolgozik a NEO Magyar Segítőkutya Egyesületben,

ami segítő kutyák kiképzésére specializálódott. Összefoglalásában kutatási eredményeiről számol be, aminek fókuszában a segítő kutyák társadalmi szemléletformáló hatásának vizsgálata áll. A vizsgálat ugyan nem reprezentatív jellegű, de tíz korosztály, iskolatípus és a lakhely tekintetében is különböző osztályban vették fel a direkt, indirekt, nyitott és zárt kérdőíveket. Az eredmények alapján azok a fogyatékossgal nem élő gyerekek, akik részt vettek a segítő kutyák jelenlétében tartott érzékenyítő programban, a vizsgálat után több empátiával viszonyultak a fogyatékossgal élő személyekhez, mint a részvétel előtt. A kutatás meglepő tanulságát az jelentette, hogy ez a pozitív változás integráló és differenciált oktatási rendszerre épülő intézményekben is megmutatkozott, annak ellenére, hogy az iskolába járó diákok nap, mint nap találkoznak sajátos nevelési igényű tanulókkal.

A következő írás Kunt Zsuzsanna és Sándor Anikó nevéhez fűződik, akik 2014 szeptemberében hirdették meg az ELTE BGGYK-n *A Bölcsőtől a sírig — halál, haldoklás, halálkísérés, gyász* elnevezésű, rendhagyó kurzusukat, aminek összefoglalója elméleti háttérrel kiegészítve kapott helyet a kötetben. Sándor Anikó gyógypedagógus, PhD hallgató és tanársegéd az ELTE BGGYK-n. Szerteágazó kutatási területei közé tartozik az intellektuális fogyatékossgal, magas támogatási szükséglet, önrendelkezés, időskor, és a halálkísérés témája. Társszerzője, Kunt Zsuzsanna szintén PhD hallgató az ELTE Pedagógia és Pszichológia karán (PPK), kulturális antropológus, gyógypedagógus. A szerzők a fogyatékossgaltudomány és a halállal kapcsolatos oktatás (Death Education) keretében közelítenek a halál, az asszisztált öngyilkosság és a fogyatékossgal oktatásának témáihoz. Írásukban rámutatnak az eutanázia és az asszisztált öngyilkosság különbségeire, különös tekintettel az utóbbi kapcsán felmerülő, fogyatékossgal élő emberek önrendelkezésével kapcsolatos etikai dilemmákra. A szerzők nem foglalnak állást, azonban a problémafelvetéseket számos tudományos és alulról szerveződő mozgalom érveivel egészítik ki, illetve megtörtént esetekkel illusztrálják. Ennek köszönhetően körültekintéssel, ugyanakkor a tabusítást mellőzve, diszkurzusteremtő módon járják körül a halál, fogyatékossgal és az önrendelkezés témáit.

A kötetet Könzei György, Heiszer Katalin, Hernádi Ilona, Horváth Péter László, Katona Vanda, Kunt Zsuzsanna és Sándor Anikó kutatás-etikai alapvetése zárja. Horváth Péter László szaktanár, PhD-hallgató az ELTE-PPK-n. Kutatási területei közé tartozik a közösség alapú szolgáltatások, a komplex rehabilitáció és a fogyatékossgügyi politikák témája. Horváth a Norvég Civil Támogatási Alap támogatásával a pszichoszociális fogyatékossgal élő emberek társadalmi befogadását megcélzó pályázatának projektfelelőse volt 2013. szeptember 1-től 2014. szeptember 1-ig (Norvég Civil Támogatási Alap 2015). A szöveg 2013-ban készült a BGGYK-nak

Fogyatékoságtudományi Doktori Műhelyében (FDM), majd az első Fogyatékoságtudományi Konferencián Az etikai kódex pozitív fogyatékoság ontológiából (fogyatékoság, mint többletlét) kiinduló, kutatásetikai ajánlásokat és előírásokat deklarál, aminek legfőbb célja, hogy a kutatót a hatalmi összefüggések kulturális, gender és tudományos vonatkozásainak feltárására és dekonstruálására buzdítsa. A kutatók az alapvetés segítségével, a fogyatékosággal élő személyekhez, és általában a fogyatékoság témájához, alázattal és megbecsüléssel közelíthetnek.

Az utóhang Gombos Gáboré, aki pszichiátriai vonatkozású és fogyatékosággal élő személyek, illetve pszichoszociális fogyatékosággal élő személyek jogvédelmével foglalkozik (Társaság A Szabadságjogokért, 2012). Az ENSZ Fogyatékoságügyi Bizottságának korábbi tagja, illetve professzor az indiai NALSAR Law University-n és az ír National University of Ireland, Centre for Disability Law and Policy-n (Gombos, Gurbai, Lewis 2013). A konferencia zárásaként Balog Zoltán, Emberi Erőforrások Miniszterének „*szeretetteljes szegregáció*” ellentmondásos és megosztó kifejezésére utalva (Index 2013) fejt ki azt a diszkurzív kettősséget, ami a fogyatékos-léttel, tágabban, a másfajta létezmódokkal kapcsolatban megkonstruálódik. Úgy véli, a félelem az, ami közös mindenféle mássággal kapcsolatos egyéni és társadalmi attitűdjeinkben és gyakorlatainkban, így amit „*szeretetteljesnek*” vélünk az csupán a düh rejtőzködő, burkolt formája. Véleménye szerint feszültségek, tragédiák esetén a társadalom gyakran elzárást követel az olyan fenyegetőnek tételezett csoportok képviselőire vonatkozóan, mint a romák, vagy a pszichoszociális fogyatékosággal élők. Azonban arról a közbeszéd hallgat, hogy a pszichiátriai diagnózissal élők minimális mértékben járulnak hozzá az erőszakos cselekményekhez, míg ők maguk, a más típusú fogyatékosággal élő emberrel egyetemben, tízennégyszer gyakrabban válnak bántalmazás áldozataivá. Az áldozathibáztatás társadalmi jelensége miatt ezekre az esetekre ritkán derül fény. Gombos szerint a fogyatékoságtudomány lehet az a terület, ami a traumákra, a „*nem kellemes összefüggésekre*” rávilágít, aminek segítségével közelebb kerülhetünk a kényelmetlen igazságokhoz (162). A kötet zárásaként arra biztat minket, hogy mind a tudományos, mind a hétköznapi diskurzusokban ne hunyjunk szemet, hanem szisztematikus módon tárjuk fel a félelemben gyökerező elnyomás minden formáját.

A felelet kérdései között több szempontból sem nevezhető átlagos konferenciakötetnek. Egyrésztől méltó folytatása a hazai fogyatékoságtudományi szakirodalmi tudásbázisnak (Könczei 2009), másrésztől lépést tart többek között olyan nemzetközi, kritikai irányzatokkal, mint a poszthumán fogyatékoságtudomány (Goodley, Lawthom, Cole 2014). Valódi inter- és transzdiszciplinaritás jellemzi: a különböző tudományterületek (jog, gyógypedagógia, szociológiai, pszichológia, (gender) társadalmi nem

tudományok, kulturális antropológia, irodalomtudomány) oktatói és hallgatói eltérő megközelítései egyaránt helyet kaptak benne, vállalva a különböző elméleti és módszertani nézőpontok ütköztetését, akár konfliktusát — s mindezt a fogyatékoságtudomány diffúz keretei között megvalósítva. Ebből adódóan az összefoglalások a címhez hűen újabb és újabb kérdéseket tesznek fel és ezzel párhuzamosan újszerűvé teszik azokat az általános, univerzálisnak tekintett témákat, mint a halál, születés, szexualitás, vagy az önrendelkezés. A kötet tehát nem csupán a hazai kurrens fogyatékoságtudományról szól, hanem sokkal inkább arról, hogy mit jelent az embertől elválaszthatatlan méltóság fogalma. A fogyatékosággal élők emberi méltóságának csorbítása vagy elnyomása valódi indikátora egy adott társadalomra jellemző általános hatalmi mechanizmusnak, amiben mindannyian élni kényszerülünk. A kötet maradéktalanul teljesíti Gombos elvárásait, kíméletlenül rávilágít a méltóságot és szabadságot nyíltan vagy rejtetten, de szisztematikusan felszámoló hatalmi struktúrákra, így teljesítve a fogyatékoságtudomány legfőbb feladatát (69).

*Gergely Sára
Károli Gáspár Református Egyetem*

Felhasznált irodalom

- „[Balog a szeretetelli szegregációban bíz](#)ik” 2013. Web oldal. *Index.hu*. 2015.okt.10.
- „[Gombos Gábor \(ENSZ\) a gondnokságról, cselekvőképességről.](#)” 2012. *Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) YouTube csatorjána*. 2015. okt. 10.
- „[Könczei György közleményei.](#)” 2015. *Magyar Tudományos Művek Tára*. 2015. Web oldal. 2015.10.01.
- Borgos Anna. 2008. „[A nézés öröme.](#)” *Kalligram* XVII (április). Web oldal. 2015.okt. 10.
- Gombos Gábor, Oliver Lewis, Gurbai Sándor, Kapronczay Stefánia. 2013. augusztus 15. „[Vélemény a támogatott döntéshozatalról szóló törvénytervezetről és a kapcsolódó törvénymódosítások első szövegváltozatáról.](#)” *TASZ: Társaság a Szabadságjogokért*. 2015 okt. 10.
- Goodley, Dan; Rebecca Lawthom, & Katherine Runswick Cole. 2014. „Posthuman disability studies.” *Subjectivity* 7 (December): 342–361.

- Gurbai Sándor. 2012. [„A Bizottság aggodalmát fejezi ki...”: ENSZ ajánlások a magyar kormány számára a fogyatékossgal élő személyek jogait illetően.](#) *Esély* 6: 108–117.
- Heiszer Katalin, Katona Vanda, Sándor Anikó, Schnellbach Máté, Sikó Dóra. 2014. [„Az inkluzív kutatási módszerek meta-szintű vizsgálata.”](#) *Neveléstudomány* 3: 53-67.
- Hernádi Ilona. 2014. *Problémás testek – Nőiség, szexualitás és anyaság testi fogyatékossgal élő magyar nők önreprezentációiban.* Doktori disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Kultúratudományi Doktori Program.
- Katona Vanda. 2012. „mindent megkapunk, csak, mondom a szabadság hiánya...” Felnőtt értelmi fogyatékos személyek életútjainak feltérképezése. In Zászkaliczky Péter (szerk.) *A társadalmi integráció feltételrendszere és korlátai.* Budapest. Eötvös Loránd Tudományegyetem, 117–177.
- Könczei György, szerk. 2009. [Becsület és Alázat. Fogyatékossgatudományi Tudástár.](#) e-oktatas.barcsi.hu. 2015. 10. 01.
- Loványi Eszter, Piczkó Katalin. 201. „Társadalmi szemléletformálás és integráció támogatása segítőkutyák bevonásával, avagy a négy lábú segítőtársak sokrétű szerepe. Egy projekt és hatásvizsgálat tapasztalatai.” *Gyógypedagógiai Szemle* 3: 95–111.
- [Norvég Civil Támogatási Alap.](#) 2015. Web oldal.

Irodalom és Politika, Kelet és Nyugat

Horváth Györgyi. *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban.* Budapest: Balassi Kiadó, 2014. 154 oldal. ISBN 978-963-506-938-5. Ára: 2000 Ft.

„A Keleten beszélt társadalomtudományi nyelv összeegyeztethetetlen a Nyugaton használt nyelvvel. ... Ráadásul a keleti értelmiségiek büszkéek is arra, hogy beszédük zavaros és titokzatos, és lenézik a világos és ésszerű fogalmazást.”

Csepeli György – Örkény Antal

„a Nyugat számára a keleti értelmiségi, úgy ahogy van, misztikus jelenségnek tűnik.”

Kim Lane Scheppele

„a 20. századot megelőzően a Balkánnal kapcsolatban nem volt közös nyugati sztereotípiák. Ezt kijelentve nem azt akarom mondani, hogy ne lettek volna közös sztereotípiák, csak hogy nem volt közös Nyugat.”

Maria Todorova

Húzódik egy feloldhatatlannak és áthidalhatatlannak tűnő, sztereotípiák, félreértések, ismerethiányok és ideológiák táplálta szakadék a „Nyugat” és a „Kelet”, Európa két fele között. Sokáig úgy tűnt, hogy az államszocializmus megszűnése végre megteremti a lehetőséget az ellentét felszámolására. Az azóta eltelt negyed évszázad azonban azt mutatja, hogy miközben a „szocialista örökségnek” tekintett Kelet-Európa ugyan elkezdett elhalványodni, a belső attitűdök megváltoztatása azonban már sokkal nehezebb feladatnak és sokkal lassúbb folyamatnak bizonyult mindkét oldalon (Todorova 2001). A szakadék továbbélése szempontjából tünetértékűnek tűnik, hogy az utóbbi évekig nem igazán születtek a kelet-európai társadalmi és kulturális helyzetet kelet-európai szemszögből feltáró és megvilágító tudományos munkák. A helyzetértékelések, elméletek, magyarázatok Nyugatról érkeztek, a keleti kutatók pedig ezeket az elméleteket próbálták a helyi viszonyokra adaptálni. Ez persze korántsem semleges, zökkenőmentes folyamat, hiszen minden elmélet más jelentéseket

és más társadalmi-politikai tétet vesz magára az általa bejárt földrajzi út során.

Pontosan erről az elméleti utazásról, a „Nyugati” elméletek „Keletre” utazásáról szól Horváth Györgyi, *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban* című, összefoglaló jellegű – ezért nagyon is hiánypótló – könyve. Korábban ugyanis nem született még magyar nyelven a kelet-európai, azon belül is a magyarországi recepcióra fókuszáló kritikai összefoglalása a címben is jelzett angolszász „politizáló elméleteknek”, amelyek a *Cultural Studies* gyűjtőcímkéje alatt „az oda-vissza irányú szellemi kölcsönzések és inspirációk komplex viszonyrendszerében [...] a gender, etnikai, posztkoloniális elméletek, az újhistorizmus, a brit kritikai kultúrakutatás, a kulturális materializmus és a (főleg) Derrida, Lacan, Foucault és Lyotard nevével fémjelzett francia posztstrukturalizmus” révén kialakították az irodalom és a kultúra új szemléletét (Horváth 2014, 27). A „politizáló” elméletek tulajdonképpen azokat a humántudományos formákat jelentik, amelyek „kulturális fordulat” néven jelentek meg az amerikai és angol irodalmi tanszékeken a nyolcvanas évektől kezdődően. Az időközben intézményesült elméleti megközelítések fellazították a különböző diszciplínákat egymástól elválasztó határvonalakat, és a kultúra, a hatalom és a reprezentáció összefüggéseire való rákérdezéssel teljesen megváltoztatták, „átpolitizálták” az irodalomról és a kultúra egészéről való (tudományos) beszédmódot.

Az *Utazó elméletek* tehát azt a „Keletet” és „Nyugatot” elválasztó szakadékot próbálja megvilágítani, amelyet a „kulturális fordulat” az irodalomtudományos diszkurzuson belül még inkább elmélyített.¹ Ennek egyik tünete, hogy kelet-európai kontextusban az angolszász elméletek által generált lokális tudásra nagyon kevés „nyugati” reflexió született. Horváth szerint ennek az a magyarázata, hogy az elméletek forrásaként konstituálódó nyugati világ az államszocializmus összeomlása után elveszítette a Keleti Blokkal szembeni opozícióját kifejező, és ezzel a Második Világ iránti érdeklődését legitimáló narratíváit, új narratívák pedig nem születtek, mivel

¹ A „Kelet” és „Nyugat” fogalmainak használata során a szerző fogalomhasználatára támaszkodom, mivel ezek „épp egy Vasfüggönnyel szétválasztott Európa történelmi tapasztalatából erednek, arra utalnak vissza, és épp ettől jelentésesek mindmáig” (Horváth 2014, 22). Szintén a szerzőre hagyatkozom „Kelet-Európa” mint régió, és mint elméleti koncepció jelentésének meghatározásakor is. Kelet-Európa „csúszó jelölő”, amely a „régión belüli értékmegkülönböztetések és önpozicionálások céljára is szolgál”; „az elkövetkezőkben ‘Kelet-Európán’ azokat a fogalmakat értem, melyek Európa földrajzi határain belül találhatóak, korábban a szovjet (avagy ‘keleti’) blokkhoz tartoztak, a vasfüggöny leomlása után a kapitalizmusra és a parlamentáris demokráciára tértek át, [...] ugyanakkor amelyekben — a múltjuk miatt — történelmi tapasztalatként tovább él a vasfüggöny leomlása előtti idők emléke” (Horváth 2014, 37-38).

közben az észak-amerikai és nyugat-európai tudományos érdeklődés a Harmadik Világ és az ott végbemenő kulturális folyamatok felé fordult (Horváth 2014, 12-13). A nyugati elméletek kelet-európai recepciójára pedig nagyon is jellemző az a kétpólusú megértési helyzet, amely a magyar kontextust is jellemezte, s talán még ma is jellemzi. Az egyik oldalon ott áll a „nyugati import” elméletektől való elhatárolódás és ellenállás, a másikon pedig a Nyugathoz való „felzárkózás” a korszerűség jegyében. Amit azonban a kelet-európai régióban mindeddig nem dolgoztak fel, az az egyes országokra jellemző recepció és reflexió regionális folyamatszerűsége, a közös „keleti” történelmi tapasztalatok olyan sajátosságai, amelyek a régió egészében megnehezítették a kulturális fordulat befogadását. Ebből a szempontból bizonyul hiánypótló jelentőségűnek Horváth Györgyi könyve. Edward Said utazó elmélet fogalmára (Said 1982) építve állítja egymás mellé azokat a szocialista érából táplálkozó társadalmi, kulturális és persze irodalomtudományos sajátosságokat, mintázatokat, regionális szinten visszatérő jellegzetességeket és tendenciákat, amelyek az angolszász elméletek ütközőzónájába érkezésük pillanatát, valamint az adott kontextus nyomása alatt a diszkurzusba lépést és a befogadás körülményeit jellemzik. Módszertani szempontból Ien Ang elméletén keresztül mutatja meg, hogy „miként változik a Cultural Studies terminológiájának tartalma lokális kontextusban, lokális anyagon”, és Ang segítségével mutat rá arra is, hogy Kelet-Európa egy erősen szabályozott határterületnek minősül, ahol erősek a felügyelő mechanizmusok, intenzíven működnek a szabályozó és osztályozó erők, és ahol éppen ezért a tét a „(félre)értés politikája, ahol semmi sem biztosítja azt, hogy az üzenet eljut a megfelelő helyre” (Ang 1998, 20; idézi Horváth 2014, 19).

A kelet-európai és magyarországi „pillanatfelvétel” elkészítésekor Horváth nemcsak elméleti szinten követi Said utazó elmélet fogalmának négy fázisát, hanem a könyv szerkezetében is. Az első fejezet az elmélet észak-amerikai irodalomtudományban gyökerező „kiindulási pontját” vizsgálja, vagyis a Cultural Studies 1980-as évekbeli észak-amerikai diszkurzusba lépését, a kulturális fordulat lezajlását, s így végeredményben, a tudás átpolitizálódását eredményező paradigmaváltás folyamatát ismerteti. A második fejezetben Horváth párhuzamosan tárgyalja az elmélet második és harmadik fázisát, azaz az észak-amerikai elméletek kelet-európai megjelenését az 1990-es évek folyamán. Ez a fejezet azzal a sajátos ellenálló közeggel foglalkozik, amelyben a frissen érkezett elméletek a helyi kontextus nyomására újrakontextualizálásra és újraszituálásra vártak. A negyedik fejezet — a saidi negyedik lépés — pedig az új földrajzi-társadalmi-kulturális kontextusban beilleszkedett, lokálissá tett tudás dinamikáját mutatja be, immár a magyar irodalomtudomány mikromechanizmusain keresztül.

Fontos kiemelni, hogy Horváth átfogó áttekintés helyett a kelet-európai régió szintjén látható jellegzetességek és tendenciák ismertetését kínálja; a mindörökre szóló jellegzetességek felsorolása helyett egy „pillanatfelvételt” a „nyugati” elméletek „keleti” befogadását nehezítő, de nem ellehetetlenítő körülményekről. Todorovával egyetemben, Horváth sem tekinti ugyanis Kelet-Európát primordiális, vagyis örökre szóló történelmi örökségnek. Ugyan „Kelet-Európa” maga a szocialista örökség, mint hosszú távú folyamat azonban kezd lassan elhalványodni (Todorova 2001).

A politizáló elméletek átfogó, szisztematikus, az egész kelet-európai régióra kiterjedő összefoglalására, mondja Horváth, elsősorban módszertani nehézségek miatt nem került mindezidáig sor. Az egyik legnagyobb nehézséget a régió nyelvi és intézményi széttagoltsága, országhatárok és kultúrák mentén való megosztottsága jelenti. Ez okozza azt, hogy a kutatások csak kisebb, egy-egy országot jelentő kontextusra fókuszálnak, és azt is általában a nagy nyugati nyelveken (főként angolul) teszik. Az átfogó vizsgálat második akadályát az jelenti, hogy az egyébként is „centrum–periféria viszonyok közé illeszkedő Kelet-Európát saját magát is belső centrum–periféria viszonyok határozzák meg, legalábbis akkor, ha a kutatás tárgyának szerepébe kerül” (Horváth 2014, 44). Sok esetben ugyanis Oroszország válik a régió metonimikus jelölőjévé, így egyrészt a többi országról sokkal kevesebb információ jelenik meg, másrészt pedig Oroszország (egyébként nagyon is megkérdőjelezhető értékű) hegemon szerepe „elmosza a régióban fennálló kulturális különbségeket” (Buckler 2009, 255; idézi Horváth 2014, 44).

A harmadik módszertani nehézséget a humántudományos diskurzusok terén mutatkozó centrum–periféria viszony, azaz a „Kelet” és a „Nyugat” közötti aszimmetrikus munkamegosztás és az egyenlőtlen gazdasági források jelentik. Ennek következtében a kelet-európai kutatók gyakorta úgy érzik, hogy a nyugati kutatók mintegy a „misszionárius térítő” szerepében jönnek, hogy felvilágosítsák „az elmaradott bennszülötteket” (Šiklovától idézi Wöhrer 2004, 63; idézi Horváth 2014, 45). Ezen okok miatt tehát Horváth célja az, hogy

az angolszász elméletek magyar irodalomtudományba való megérkezését tágabb perspektívából, a többi kelet-európai ország rokon (vagy nem rokon) fejleményeinek fényében szemlélje, és rámutasson, hogy ezen elméletek befogadásának magyar sajátosságai nemcsak országhatárokon belüli, hanem részben regionális adottságokkal is összefüggenek.

(Horváth 2014, 47)

Egy egyszerre szűken és tágan értelmezett „Cultural Studies országbeszámolót” olvashatunk tehát: a szerző a magyar irodalomtudományi

diszciplínán belül, de kelet-európai szintre vetítve kérdez rá a kultúra, a hatalom és a reprezentáció összefüggéseire, mindezt pedig a vonatkozó kelet-európai szakirodalom alapos ismeretében és azzal összhangban teszi.

Horváth szerint az egyik legfontosabb kelet-európai, posztiszocialista jellegzetességet és az angolszász elméletekkel szembeni elsőszámú ütközőpontot a politizáló elméletek és a nyugati marxizmus közötti szálak jelentik. A nyugati országok számára ideológiakritikaként ismert marxizmus az államszocialista hagyatékot feldolgozni, felszámolni igyekvő országok számára ugyanis a múltat jelenti, egy konzervatív és reakciós erőt, nem pedig felszabadító erejű, antiimperialista ideológiát. Ezért a nyugati elméletek átvételének, kulturális fordításának szakasza már a kezdeti fázisban elakad: amint kiderül, hogy a Cultural Studies politizáló elméletei a marxizmussal kacérkodnak, nem indul meg az általuk közvetített alapbelátások, módszerek és terminusok újrakontextualizálása. Ez a fajta tudás egyszerűen marginalizálódik.

Legalább ilyen fontos posztiszocialista jellegzetesség és egyben ütközőpont a politika és az ideológia fogalmának eltérő értelmezése, s ebből fakadóan az irodalom és politika viszonyának „más” megítélése. Miközben a 20. század második felének Kelet-Európájában a „politika alapvetően a hatalmon lévők ügyeként, az élet személyes kereteibe »felülről« történő pártállami beavatkozások, pressziók szinonimájaként kódolódott”, addig az angolszász politizáló elméletek „épp azon a területen »találnak« politikát és ideológiát, amely korábban a régióban a [...] visszahúzódtás terepeként konstituálódott meg”: a magánélet, a civilek közötti kapcsolatok, vagy éppen a kultúra kutatásának területén (Horváth 2014, 51, 53). Ennek következtében, midőn a marxista szellemiség ellenére mégis megindul az egyes elméletek befogadása és bekerülnek a szellemi vérkeringésbe, az csakis az elméletek ideológiakritikai jellegének semlegesítése, az elmélet politikamentesítése árán történhet. Így nem meglepő, hogy Magyarországon „az angolszász politizáló elméleteket sokan még a 2000-es években is az antipolitika keretei között értették, politizáló jellegüket egyenlősítve az irodalom belügyeibe hatalmi szóval beavatkozni akaró, előíró jellegű pártpolitikával” (Horváth 2014, 87). Ehhez az értelmezéshez persze nagyban hozzájárult az is, hogy az irodalom és a politika közötti viszony 1989-ig a „szabadság felé haladás” narratíváján belül értelmeződött, s az irodalmi és irodalomtudományi élet szereplői közül sokan előszeretettel láttatták magukat változásokat előremozdító kulcsfigurákként (Horváth 2014, 77).

Az antipolitika diszkurzusával összefüggésben Horváth Györgyi még egy nagyon kardinális pontra mutat rá az irodalom és a politika közötti viszonyban: „az irodalom(tudomány) politikai kontrolljának megszűnése és ehhez kapcsolódóan az irodalom(tudomány) frissen megszerzett

autonómiája (vagy autonómiaérzete) felett érzett öröm” közötti kapcsolatra (Horváth 2014, 107). Az irodalom autonómiájához és korábbi presztízsének fenntartásához való ragaszkodás volt az egyik oka annak, amiért a magyar irodalmi és irodalomtudományi közeg nem engedte be a politizáló elméleteket a kapukon belülré, hanem marginális pozícióba szorította azokat. És ezen a ponton merül fel egy vakfolt a szerző érvelésén belül, amely szerint amíg „az antipolitika a személyes (és morális) autonómiát védi, addig az autonómia diskurzusa az irodalmat (és az irodalmiságot) akarja elkülöníteni más értékterületektől” (Horváth 2014, 109). Azt a kérdést azonban már nem teszi fel a szerző, hogy kinek az autonómiája és kinek az értékrendje szorul védelemre? Mert ha azért van szükség a politizáló elméletek kizárására vagy marginalizálására, hogy az „antipolitika” nevében a „személyes élet kereteit”, az „autonómia” nevében pedig a „magasirodalom” értékrendjét próbálják védeni, akkor mindez implicit módon magában hordozza a patriarchális szempontú nemi munkamegosztás konzerválását, vagyis a feminista és gender-elméletek elhallgattatását, s ezzel a női irodalmárok és irodalomtudósok térnyerésének megakadályozását.

A különös az, hogy miközben Horváth Györgyi a politizáló elméletek magyarországi befogadásának nehézségekkel teli körülményeit elsősorban a feminista és gender-elmélettel kapcsolatos példákkal támasztja alá — részletesen elemezve három feminista szempontú szövegértelmezést (Horváth 2014, 110-116), a 2001-es meleg irodalomkritika körüli vitát (Horváth 2014, 117-120), valamint a 2003-as *Élet és Irodalom*-ban lezajlott, a „női szempontú olvasatok legitimitásáról” szóló ún. ridikül-vitát (Horváth 2014, 120-122) — az antipolitika és az autonómia diskurzusát mégsem köti össze a patriarchális status quo fenntartásáért vívott küzdelemmel.² Hogy a szerzőt idézzük, „[a] depolitizálódás itt bemutatott esetei egyben *diszkurzív mimikrik* is: a felszínen imitálják az adott diszkurzust (jelen esetben a feminista és genderelméletet), ám egyben, a felszín mögött opponálják is. Mint ilyenek, jól jelzik, hogy ott és akkor épp hol húzódott a ‘mondható’ és a ‘nem mondható’ közti határ (azaz hogy mik voltak a korabeli irodalomtudományban a diszkurzívan meghatározott beszédfeltételek)” (Horváth 2014, 109). Miközben tehát Horváth Györgyi érvelésével sikeresen kimutatja, hogy a „Nyugatról” érkező elméletek fogalmainak jelentései milyen jelentésváltozásokon mennek keresztül a kelet-európai kontextus történeti, társadalmi és kulturális szűrőinek köszönhetően, ebben a nem

²Pedig ha más nem, Radnóti Sándor meleg irodalomkritikával kapcsolatos konklúziója nagyon is szemléletes a magyarországi irodalmi status quo szempontjából: „Az irodalom — a magasirodalom — nem felvilágosító brossúra. Ebből azonban az is következik, hogy nincs [olyan például, hogy] meleg irodalom. Csakis irodalom van” (Radnóti 2001, 14; idézi Horváth 2014, 119).

elhanyagolható kérdésben nem sikerült átlépnie a „mondható” és a „nem mondható” közötti határvonalat.

Éppen ezért feltétlenül érdemes Horváth Györgyi vizsgálódását tovább vinni, mégpedig oly módon, hogy az elmúlt negyedszázad tükrében ne csupán a kelet-európai örökségnek tulajdonítsuk az angolszász politizáló elméletek befogadását megnehezítő körülményeket, hanem immár annak a kortárs társadalmi-kulturális ellenállásnak, amely a hatályos irodalmi és irodalomtudományos status quo védelmében még mindig nem hajlandó belátni azt a felismerést, hogy „az esztétikai szféra sem hatalmi viszonyoktól, ideológiáktól és politikáktól mentes terület” (Horváth 2014, 134). Mert ha ez így van, akkor nagyon is igazat kell adnunk az *Utazó elméletek* szerzőjének akkor, amikor könyvét azzal a gondolattal zárja, hogy a „politika” Magyarországon még mindig „az életnek az az undorító hatalma, amely körülfolycs és átjár bennünket” (Radnóti 1991, 327) — ezen politikafogalom továbbélésében pedig fontos szerepe van kelet-európai örökségünknek” (Horváth 2014, 136).

Tóth Andrea
Szegedi Tudományegyetem

Felhasznált irodalom

- Ang, Ien. 1998. „Doing Cultural Studies at the Crossroads. Local/Global Negotiations.” *European Journal of Cultural Studies* 1 (1): 13-31.
- Buckler, Julie A. 2009. „What Comes after 'Post-Soviet' in Russian Studies?” *PMLA* 124 (1): 251-263.
- Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele. 1996. „A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei.” *Közgazdasági Szemle* 45: 247-260.
- Horváth Györgyi. 2014. *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Radnóti Sándor. 1991. *Recrudescens Vulnera*. Budapest: Cserépfalvi.
- Radnóti Sándor. 2001. „Adaptáció.” *Élet és Irodalom* 45: 16, 14.
- Said, Edward. 1982. „Traveling Theory.” In Moustafa Bayoumi and Andrew Rubin (eds) *The Edward Said Reader*. New York: Vintage, 2000, 195-217.
- Todorova, Maria. 2001. „[Utólagos megjegyzések 'A Balkán elképzelése' című könyvhöz.](#)” *Magyar Lettre Internationale* 40. Letöltve: 2015. 11. 24.

FIGYELŐ

Konferenciák

"The Concepts of Home in the Context of Academe and Academic Fiction", panel felhívása az *International Conference in Literary Studies "Poetics of Home/House"* konferenciára, Kyiv National Linguistic University, Kiev, 2016. március 17-18. A max. 200 szavas összefoglalókat **2016. január 15-ig** a marta.lysik@uwr.edu.pl e-mail címre kell küldeni.

„In/between: Cultures of Connectivity” A NECS (Network for Cinema and Media Studies) éves konferenciája, A Podсами Egyetem Médiatudományi Tanszéke szervezésében 2016. július 28-30. Összefoglalók (ma. 150 szó) beküldésének határideje: **2016. január 31.** Feltöltés elérhetősége és további információk: <http://necs.org/conference/proposal-submission-form/>

„*Women Who Kill in English-speaking Cinema and TV Series of the Postfeminist Era*”, Université Toulouse Jean Jaurès, 2016. Október 13-14. A 300-500 szavas összefoglalót rövid bibliográfiával és egy rövid bemutatkozó biot a szervezők e-mail címére kell küldeni 2016. március 14-ig: Zachary Baqué: zachary.baque@univ-tlse2.fr, Cristelle Maury: cristellemaury@gmail.com, David Roche mudrock@neuf.fr

NYIM 12: *Úton: A tér neme, a nemek terei.* A TNT, Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport, Angol-Amerikai Intézet, Szegedi Tudományegyetem 2016. szeptember 30. — október 1. Összefoglalók beküldési határideje: **2016. március 15.** További információ a TNT [HONLAPJÁN](#) olvasható.

Felhívás könyvfejezetekre, folyóirat cikkekre

Fame-inism: Feminism and Global Celebrity Culture Special Issue of *Celebrity Studies*
Guest Editors: Kirsty Fairclough-Isaacs, University of Salford, UK, Natasha Patterson, University of Northern British Columbia, Canada, Camilla A. Sears, Thompson Rivers University, Canada. The goal for this special issue is to reflect a diverse array of perspectives in terms of content and location. Therefore, this special issue aims to explore discursive struggles over the meaning of feminism and celebrity culture in both Western and non-Western contexts. Határidő: **2016. január 15.** Az 500 szavas összefoglaló és a 200 szavas bemutatkozás, illetve kérdések további információért a fameinism@gmail.com-ra küldendők. Az elfogadott (6000-8000 szavas) tanulmányok határideje: 2016. június 1.

A *Journal of Communication Inquiry* tanulmányokat vár a *Digital Feminist Media Studies* címmel 2016. októberében megjelenő tematikus számába. A tanulmányok beküldésének határideje 11:59 p.m. CST, **2016. február 15.** Andrea Weare, Managing Editor (jci@uiowa.edu). További információkért szintén Andrea Weare-hez lehet fordulni.

From TV to Screen: The Critical Relationship between Popular Television Programmes and their Transition to Film, a special collection, edited by Kenneth Longden, to be published in the Open Library of Humanities (OLH) (ISSN 2056-6700). OLH is an Andrew W. Mellon Foundation-funded open-access journal. Határidő: 2016. április 4. A (8000 szavas) tanulmányok online feltöltése itt: <https://submit.openlibhums.org/>

SZERZŐINKRŐL

Acsády Judit, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézetének tudományos főmunkatársa. A Módszertani és kutatástörténeti osztály Kvalitatív Módszerek kutatási irányának vezetője. Az ELTE-n magyar-angol és szociológia szakon szerzett diplomát. Ösztöndíjasként posztgraduális képzésen vett részt Amszterdamban (University of Amsterdam, 1990-91) és Párizsban (EHSS 1995-96). Doktori fokozatát 2005-ben védte meg, disszertációjának címe: Emancipáció és identitás. Fő kutatási területe a nemek társadalomtudománya, rendszerváltás utáni trendek, és társadalomtörténet, ezen belül a feminista mozgalmak története. Több nemzetközi kutatási projectben vett részt és vezetett hazai kutatásokat. Kutatási eredményeit rendszeresen közli, és konferenciákon ad elő. Az utóbbi években az ELTE-n és a Corvinus Egyetemen és a szegedi JGYTFK-n oktatott óraadóként. [E-MAIL](#).

Barát Erzsébet a Szegedi Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézetének docense. 2000 ősze óta a Középeurópai Egyetem Társadalmi Nemek Tudománya Tanszékén vendégoktató. Az SZTE 2009-ben indult új, két éves anglisztika mester program gender szakirányának vezetője. Alapító szerkesztője a *TNTeF: Interdiszciplináris E-folyóiratnak*. 2005 óta szervezője a Szegeden évente megrendezésre kerülő gender konferenciának. Kutatási területe a feminista kritikai elméletek, különösen a feminista és queer elméletek határterületei, az identitás relációs modelljei, a nyelv, hatalom és ideológia viszonya, elsősorban a gyűlöletbeszéd különböző formáinak nézőpontjából vizsgálva, valamint a szexualitás/gender és nyelvhasználat összefüggéseinek kutatása. Rendszeresen jelennek meg tanulmányai nemzetközi és magyar folyóiratokban, kötetekben. Közéjük tartozik "The "Terrorist Feminist": Strategies of Gate-Keeping in the Hungarian Printed Media." in M. M. Lazar (ed.) *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse* (London: Palgrave, 2005, 205-228); [„A gyűlöletbeszéd logikája.”](#) *Századvég*, 2008. 48:2. 101-114; "Queer in Hungary: Hate speech regulation. Queering the speech/conduct binary." in Lisa Downing and Robert Gillet (eds). *Queer in Europe: Contemporary Case Studies* (London: Ashgate, 2011, 85-98); a társszerkesztésben megjelent *Ideological Conceptualizations of Language: Discourses of Linguistic Diversity*. című kötetet (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013); "Les-being and Identity-Politics: The Intersectionality of Sexual Identity and Desire" in Erna Appelt, Elisabeth

Grabner_Niel, Marion Jarosch, Michaela Ralsler (eds) *Identitätenverhandeln – Identitäten de/konstruieren. Innsbrucker Gender Lectures III* (Innsbruck: Innsbruck University Press, 2015:151-174). [E-MAIL](#).

Berán Eszter a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Pszichológia Intézetének adjunktusa. 2004-2006 között részt vett a Budapest Pszichoterápiás Adatbázis összegyűjtésében és lejegyzésében. 2010-ben szerzett doktori fokozatot a pszichológia tudományok területén, az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Pedagógia és Pszichológia Karán. Doktori értekezésében a terápiás interakcióval foglalkozott, ezen belül a narratív perspektíva váltás diskurzus-szabályozó szerepét vizsgálta. Tudományos kutatási területei közé tartozik a terápiás interakció elemzése, a narratív identitáskonstrukció vizsgálata, a kapcsolati háló kutatása, valamint a társadalmi nem/biológiai nem kérdéseinek pszichológiai összefüggései. [E-MAIL](#).

Faragó Boglárka a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerzett pszichológusi diplomát. Jelenleg az Eszterházy Károly Főiskola Neveléstudományi Doktori Iskolájának hallgatója, illetve ugyanitt kutatási asszisztens. Kutatási területe a külső-belső kontroll és az IKT-eszközök használata (információ és kommunikáció technikai eszközök), az IKT eszközök kontrollhely elvárásra gyakorolt hatása, és ezen hatások személyiségbeli és kognitív háttere. [E-MAIL](#).

Gergely Sára jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem pszichológia MA szakjának interkulturális és interperszonális specializációjának hallgatója. 2011-ben aktivistaként a brüsszeli *Inclusive Education Conference* magyar delegáltja volt. 2015-ben szerezte meg a pszichológia BA fokozatot. BA szakdolgozata feminista fogyatékoságtudományi keretben, az értelmi fogyatékoság és a társadalmi nemi szerepek témájában íródott. Ugyanebben az évben hallgatótársaival írt *Értelmi fogyatékosággal élő személyek és társadalmi nemi szerepeik* című tanulmányát különdíjjal jutalmazták az Országos Tudományos Diákköri Konferencián. Fő érdeklődési területe a feminista fogyatékoságtudomány, a kritikai pszichológia és a társadalmi egyenlőtlenségek. [E-MAIL](#).

Huszár Ágnes az ELTE és a PTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának megbízott oktatója. Kutatásának súlypontjai a beszédproduktiókutatás,

szociolingvisztika, és gendernyelvészet. Legfontosabb publikációi: *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbottlások tükrében* (2. kiadás; Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2015); *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különböznek és miben egyeznek a férfiak és a nők kommunikációja és nyelvhasználata?* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009); *A nő terei* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011); [Nationalism and Hungarian Education Policy: Are the Literary Works of Cécile Tormay, József Nyirő, and Albert Wass Appropriate for the Hungarian School Curriculum?](#) *AHEA* 7 (2014); „A nyelvi szocializáció és az iskola,” in Varga Aranka (szerk.) *A nevelésszociológia alapjai* (Pécs. PTE Neveléstudományi Intézet – Romológiai és Neveléstudományi Tanszék – Wlislöcki Herrik Szakkollégium, 2015, 273–293). [E-MAIL](#).

Joó Mária az ELTE BTK Filozófiai Intézetének nyugdíjazott oktatója, habilitált egyetemi docens, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) külső tagja, rendszeres vendégelőadója. Fő kutatási területei feminista filozófia (test, erősz), mai politikai filozófia (identitáspolitika) posztstrukturalisták (kontinentális filozófia), etika, egzisztenciális fenomenológia, elsősorban Simone de Beauvoir. Rendszeresen publikál hazai és nemzetközi folyóiratokban, szerkesztett kötetekben. Utóbbi publikációi [„The Second Sex in Hungary. Simone de Beauvoir and the \(Post\)-Socialist Condition?”](#) *AHEA* 4 (2011); „Nach der Befreiung der Frau? Simone de Beauvoir in der post-sozialistischer Situation” in *Querelles. Jahrbuch der Frauen- und Geschlechterforschung* (2010, Bd. 15); „A feminista elmélet és a (női) test”, *Magyar Filozófiai Szemle* 2010/2 (54). [E-MAIL](#).

Pap András László alkotmányjogász, az MTA doktora, egyetemi tanár, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete tudományos tanácsadója, az Alkotmányosság és jogállamiság kutatása osztály vezetője, a Közép-európai Egyetem Nationalism Studies Program, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és az ELTE oktatója. Számos szakfolyóirat szerkesztőségi tagja, több mint hetven előadást tartott nemzetközi tudományos konferenciákon. Több mint ötven tárgyat tanított, közülük húszat angol nyelven. Hat monográfia, hat tankönyv és több mint 200 tanulmány szerzője. Kutatási területe az alkotmányjog, emberi jogok, kisebbségi jogok, valamint a jogalkalmazás, és az új média jelentette jogi kihívások. [E-MAIL](#).

Sebestyén Andrea jogász, az ELTE Jog- és Társadalomelméleti Tanszékén harmadéves PhD hallgató. Jelenleg az Université libre de Bruxelles (ULB)

vendégkutatója 2015. végéig. Diplomáját 2007-ben a Debreceni Egyetem jogi karán szerezte. 2009-ben elvégezte a University of Nottingham '*European and Global Policy*', majd 2013-ban a Central European University (CEU) '*Gender studies*' MA képzését. Gyakorló jogászi tapasztalata korai ügyvédjelölti munkájából, valamint az Egyenlő Bánásmód Hatóság jogászaként eltöltött évekből származik (2010-2012). PhD projektje keretein / kereten belül a feminizmus és a jog területének együttművelését tűzte ki célul. Vállalásának fontos pillérje a 'legal feminism'/'feminist jurisprudence'/'feminist legal theory' irányzat hazai megismertetése a magyar jog(rendszer) elemzésén, vizsgálatán, bemutatásán keresztül. A nőkkel szembeni erőszak területén értelmezhető bírói, törvénykezési joggyakorlat (ide értve pl. a szexuális zaklatást, a nemi erőszakot, partnerkapcsolatban elkövetett erőszakot) vizsgálata és a reprodukció kérdésköre áll érdeklődésének középpontjában. [E-MAIL](#).

Tóth Andrea a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszékének tudományos segédmunkatársa. Tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem angol, kommunikáció és szociológia szakjain végezte, ugyanitt 2009 és 2012 között az Irodalomtudományi Doktori Iskola Angol nyelvű irodalmak és kultúrák alprogramjának hallgatója. Doktori tanulmányaihoz elnyerte a Balassi Intézet Doktori Ösztöndíját. Tagja a Társadalmi Nemek Tudománya (TNT) Kutatócsoportnak. Fő tudományos érdeklődési és kutatási területe a nyugati feminista elméletek kelet-európai recepciója, a feminizmus mai magyarországi helyzetének vizsgálata, valamint a feminista és queer narratológia. [E-MAIL](#).

Zámbóné Kocic Larisa a Szegedi Tudományegyetem, Angol tanszékének tanársegéde, a TNT munkatársa. Kutatási területe a kora újkori irodalom (nőírók munkássága), a szóbeliség és az írásbeliség, az irodalom és a vallás kapcsolata, valamint a populáris kultúra elméletei és gyakorlata (fandom & comics studies, digital culture). A *TNTeF* online folyóirat szerkesztő asszisztense, és a Szegedi Tudományegyetem TNT Kutatócsoportjának honlapszerkesztője. [E-MAIL](#).

'Let our hearts speak!' – Pacifism in the Hungarian and International Women's Movements during WW1

Judit Acsády

Hungarian Academy of Sciences

WW1 divided women's movements all over Europe. Several organizations supported the war to fulfill a patriotic responsibility they felt, ranking defending their homeland in their agendas over women's rights. A number of British suffragettes took part in and supported military service on the front line or military industrial production. Yet, other organizations opposed military violence and armed conflicts, for example, the Feminist Association in Budapest (founded in 1904), whose pacifist activism has been less explored by social history research. The periodical of the Association, *The Woman*, regularly published articles against the war starting in 1914. These articles represented a different voice compared to those in the mainstream media, which were characterized by enthusiastic patriotism, militarism and hostile feelings towards nations on the other side of the war. The pacifism of the feminists was grounded in the necessity for peaceful conflict resolution, arbitration and the refusal of stereotyping that leads to hostility. Based on primary archival research, the paper aims to reconstruct this pacifism within its contemporary social context of militarist discourses and also reveal examples of social activities of the feminists during the war that aimed to support the most vulnerable. At the same time, the paper aims to point out the ways in which the Hungarian Feminist Association was connected to women's international peace movements. It also mentions the initiatives of Rózsa Schwimmer, who became an internationally acknowledged peace activist. The paper refers to the feminist organizations' evaluations of the Paris Peace Treaties. This criticism was built on the Wilsonian points that the Treaties neglected. Finally, a reference will be made to women's initiatives that followed the war and established a discourse and practices based on peaceful arbitrations and conflict resolution, which were included later in international resolutions. The paper is an extended and revised Hungarian language version of a study published earlier in English (Acsády 2007).

Explicit and Implicit Stereotypes against Women: Differences between Cohorts in Gender Identity and Stereotypes Against Women

Faragó, Boglárka & Berán, Eszter

Eszterházy Károly Főiskola & Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Our study focuses on explicit and implicit biases and stereotypes of women. We explore female gender identities, which are associated strongly with distortions of the self, and the external group, which plays a decisive role in the use of biases and stereotypes. Participants were chosen from two cohorts of women; the first cohort included adult women, aged 45-55. The second one consisted of young adults, aged 20-30. We used the Gender and Carrier/Family version of the Implicit Association Test (the Hungarian version developed by the Authors), Swim's Sexism Scale and a one-item sexism scale. The older cohort preferred modern roles, while the younger cohort preferred traditional gender roles in the explicit and also in the implicit measure. Overall, modern gender roles characterized more the explicit measurement, while traditional gender roles appeared in the implicit measurement. We explain our results with Erikson's theory of identity development, and the unique Hungarian socio-historical background of gender policies.

The Place of the Lack?

Huszár, Ágnes

ELTE and University of Pécs

Roma women in the Hungarian media appear rarely and in most of the cases in a prejudiced context. The reasons for their stereotypical representation as performers in show business or as alleged criminals can be traced back to prejudice that has developed over decades of cohabitation of the Hungarian and Roma people. I shall argue that the intersectional approach seems most suitable for the analysis of this situation as it can address the complexity of the diverse aspects of their exclusion and stigmatization.

Intimate Citizenship and the 'National System of Cooperation': Preferences in the Fundamental Law from a Feminist Perspective

András L. Pap

Hungarian Academy of Sciences

The article provides a feminist critical overview of the biases and preferences within the new Hungarian constitution, the so-called Fundamental Law. The author shows that the new constitution sets forth several normatively formulated value preferences regarding the idea of personhood and the ideal; thus, preferred members of the political community who are heterosexual, married, and living with their spouses, sexually monogamous, and naturally fertile. In the analysis, "intimate citizenship" is used as the category of analysis to reveal the restrictions of freedom that are derived from notions of citizens' private lives that may diverge from traditional understandings.

Sexual Harassment in Open-Plan Offices

Andrea Sebestyén

Eötvös Lóránd University

This study primarily intends to contribute to the investigation of sexual harassment legal cases through introducing the results of a case study. It is not rendered as a summary of the literature on the interpretation of sexual harassment or the prevalence of the phenomenon. It rather discusses the potential effects of the physical work environment, which can influence the perception of harassment-like situations by employees. The research is based on interviews conducted by employees working in open-plan offices. I defined four scenarios based on the research material. The functions of the space that influence perceptions and experiences regarding sexual harassment are the following; space as a regulator, space as a catalyst, space as a vehicle in which inconveniences could disappear, and space which diminishes hierarchy.

The *Xena* Camp Phenomenon — The Meeting of Feminism, Fandom and Digital Humanities

Larisa Kocic-Zámbó

University of Szeged

It has been twenty years (1995) since the American/New-Zealand fantasy series *Xena Warrior Princess* challenged the monopoly of traditional representations of women in television and became the new, *campy* icon of feminism. The series, foreshadowing the paradigm shift of the emerging fandom studies, has had an important role in developing an Internet-mediated platform of communication between fans and producers (*participatory culture*). The online activity of its fans and the evaluation of those activities has in turn proved to be riddled with the same hopes and fears that have plagued Digital Humanities since its inception. In my present study, I approach *Xena* from the cross-section of feminism, fandom and digital humanities; the imperative for all three is based on Pamela Robertson's definition of *camp*. In this way, I present the series, and the fandom surrounding it, as a case study that amalgamates one of the principal questions of literary and cultural studies' debates within the last two decades.